

Филозофски факултет, Универзитет у Београду | 2024

1838

Д

ржавно-правни
оквири и осећање
припадности:

Српски колективни идентитети
у новом веку

*Бранко Бешлин
Исидора Точанац Радовић
Јелена Илић Мандић
Марија Андрић*

*Државно-правни оквири и осећање припадности:
Српски колективни идентитет у новом веку*
Бранко Бешлин, Исидора Точанац Радовић,
Јелена Илић Мандић, Марија Андрић
Београд 2024.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Даниел Синани,
декан Филозофског факултета

Рецензенти

Проф. др Ђорђе Ђурић,
Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет
Др Радомир Поповић,
Историјски институт Београд
Проф. др Ненад Нинковић,
Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет

Лектор

Јелена Лутров

Дизајн корица

Ивана Зорановић

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

200

ISBN 978-86-6427-297-1

Ова публикација је резултат рада на пројекту
Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse
– *Medieval, Modern, Contemporary (CoNatPat)*,
који финансира Фонд за науку Републике Србије
(програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).

Фонд за науку
Републике Србије

САДРЖАЈ

7		Увод
9		<i>Марија Андрић</i> Између идентитета и правног положаја: Трговци са османског Балкана у Венецији
43		<i>Исидора Точанац Раговић</i> Етничка и верска заједница у привилегијама хабзбуршких владара (1690–1743): Срби – Расцијани – Илири
81		<i>Јелена Илић Мандић</i> Граничарско друштво и његове протонационалне идентитетске парадигме
131		<i>Бранко Бешлин</i> Либералне идеје у концептима нације и државе код Срба (1790–1870)
169		Библиографија
179		Summaries
209		Белешка о ауторима

УВОД

У овој публикацији су објављени етапни резултати истраживања радне групе за нови век која представља део већег научног тима ангажованог на пројекту *Концепции национализма и патриотизма в сръбском политическом дискурсу – средњи век, нови век, савремено доба* (*Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval, Modern, Contemporary*) у оквиру програма *Идеје* Фонда за науку Републике Србије.

Имајући у виду рок трајања Пројекта и сопствене снаге унутар групе, суочили смо се са чињеницом да је готово немогуће свеобухватно и подробно сагледавање феномена у широком хронолошком опсегу од почетка XVI до последњих деценија XIX века, бар не у оној мери у којој бисмо сами желели и у складу са интересовањима научне јавности. Наиме, оправдано је претпоставити да ће тема привући већу пажњу будући да су збивања у Европи и свету на почетку XXI века показала да су патриотизам и национализам сложеније и трајније друштвене појаве него што су претпостављали поједини теоретичари током друге половине претходног столећа. У њиховим предвиђањима национализам би у догледно време био потиснут у сенку других облика колективног идентитета. У сваком случају, научници који су се посветили проучавању поменутих феномена нису се усагласили у погледу тога колико дубоко у прошлост сежу корени модерних нација, по ком основу и на који начин су се формирале, а извесно је да ће неке од теорија бити преиспитане. Што се српске историографије тиче, током претходних неколико деценија већина појмова и концепата у вези с национализмом и патриотизмом само је спорадично и у ужем хронолошком оквиру разматрана уз примену савремених методолошких приступа и теоријских образаца. Засад у Србији нема историчара којима би истраживање ове проблематике било основно научно опредељење. Узимајући у обзир да немамо довољно чврсто упориште у претходним научним резултатима, у координацији са ширим пројектним тимом, сложили смо се да ће у овој фази бити најцелисходније да следимо уобичајени методолошки поступак: усредсредимо се на примарне изворе различите провинијенције и њихово „ишчитавање“ из перспективе теме коју обрађујемо. Нисмо притом занемаривали неке од најшире прихваћених (нај-

мање спорних) теоријских постулата о национализму и патриотизму. Иновације у методологији се очитују у пажљивијој анализи појмова којима се означавају колективни идентитети у одређеном раздобљу и у ондашњем дискурсу како бисмо избегли замку да их тумачимо у складу са њиховим каснијим или чак данашњим значењем.

У разради наших појединачних истраживачких задатака, посветили смо се пажљивој расподели тако да обухватимо различите хронолошке и тематске аспекте у периоду од скоро четири столећа. Узимајући у обзир наша индивидуална научна усмерења и претходно истраживачко искуство, постарали смо се да наши задаци буду у складу са тим и да се очекивани резултати међусобно прожимају и надопуњују. Ова синергија помаже да се поједини појмови, термини и појаве дубље анализирају у историјској перспективи. Три чланице радне групе (др Исидора Точанац Радовић, др Јелена Илић Мандић, др Марија Андрић) усмериле су своја истраживања на рани нови век. Будући да су тада Срби били поданици Османског царства, Хабзбуршке монархије и Млетачке републике извори су писани на српско-словенском језику као језику заједнице, али и на службеним језицима тих држава: османском турском, немачком, италијанском и латинском језику. Разлике су постојале и у системском третману које су поједине заједнице имале у свакој од поменутих држава, на пример, према верској, језичкој или професионалној припадности. Национални идентитет је остао до данас чвршће или лабавије испреплетен са другим облицима колективног идентитета што је у „преднационалном добу“ од XVI до пред крај XVIII века било много израженије па је на њих у истраживању обрађена посебна пажња. То што је више простора посвећено Србима у Хабзбуршкој монархији сасвим је разумљиво имајући у виду да се од краја XVII века у њој налазило средиште српског верског, политичког и културног живота и да су тамошњи интелектуалци били у току са духовним и политичким кретањима у Европи. Друго, у овој мултиетничкој државној заједници, разуђене друштвене стратификације, вишедимензионалност колективних идентитета била је врло наглашена. Др Бранко Бешлин је својим истраживањима обухватио раздобље од 1790. до 70-их година XIX века када су у „епоси национализма“ и Срби, по узору на друге европске народе, уобличили концепције национализма и патриотизма будући да је у то време настала и јачала српска нововековна држава. Овде је анализа појмова била неопходна само у истраживању извора с краја XVIII и првих деценија XIX века јер су потом српски политичари и јавни радници у многобројним засебним публикацијама, чланцима у новинама и часописима разматрали „национално“ питање и јасно изложили своје концепте државе и нације.

Марија Андрић

ИЗМЕЂУ ИДЕНТИТЕТА И ПРАВНОГ ПОЛОЖАЈА: ТРГОВЦИ СА ОСМАНСКОГ БАЛКАНА У ВЕНЕЦИЈИ

Увод: тема и извори

Трговачке везе Венецијанске републике са балканском територијом у средњем веку засниване су на политичким односима које је Венеција истовремено одржавала са неколико обласних господара. Након османског освајања на Балкану, трговци са тог подручја наставили су да обављају робну размену у једном од највећих медитеранских трговачких центара под окриљем венецијанско-османских дипломатских односа. Венецијанска власт морала је правно да регулише и надгледа пословање трговаца из Османског царства на територији Републике, а трговци нису били неми посматрачи када је долазило до кршења закона који су им гарантовали заштиту и слободну трговину. Захваљујући размени добара између две државе, присутност трговаца са османског Балкана у Венецији била је евидентирана у регуларној венецијанској администрацији. Ко су били трговци који су, долазећи са османског Балкана, пословали у Венецији и оставили трага у документима градске управе? На који начин можемо да дефинишемо њихов идентитет? Да ли је могуће да се он посматра из угла етничке и верске припадности или неких других модела колективног представљања? У нашем истраживању фокусирамо се на анализу два типа података из извора који се чувају у Државном архиву Венеције (*Archivio di Stato di Venezia*) са циљем да дефинишемо идентитет трговаца са османског Балкана. Ови подаци укључују информације о групама са којима су трговци узајамно сарађивали, као и о извесном „осећању припадности“ које можемо препознати међу њима.

У историографији се већ јављало интересовање за сличне проблеме, а препознајемо га у радовима који су анализирали локалне

заједнице, суживот њихових становника, организацију и повезаност међу људима који су је сачињавали. Успутно су у тим радovima забележени и припадници трговачког слоја, заједно са подацима о томе на који начин су показивали бригу и наклоност према средини и заједници с којом су се идентификовали. Сегменте тих појава приказао је Владислав Скарић када је говорио о православној заједници Сарајева у 18. веку. Међу припадницима те заједнице било је и трговаца који су разним ангажовањима и даровима помагали цркву. Посебно је примећено и залагање кметова из кругова сарајевских еснафа, који су своју трговачку професију и углед користили за добробит православне заједнице.¹ На сличне примере скренуо је пажњу и Радован Самарцић, описујући помоћ коју су они пружали цркви и школству, као и учешће у изградњи нових објеката и збрињавању сиротиње.² Познато је да су Срби у Далмацији у 18. веку писали захтеве за отварање школа и на тај начин се залагали за световно и духовно образовање.³ С друге стране, Тома Поповић је отворио питање на који начин је формиран трговачки слој међу Србима, а његово осипање видео је као последицу османских освајања и принудног исељавања српског народа.⁴ У студијама које се баве међународном трговином или историјом трговачких породица ређе се сусрећемо са непосредном анализом проблема на које смо се овде фокусирали. Сасвим оправдано, јер је економска историја оријентисана на питања која се баве понудом, потражњом, тржиштима и обртањем капитала, а таква истраживања обављана су на основу трагова које су трговци остављали у документима трговачког књиговодства попут меница, рачуна, трговачких уговора и трговачких књига.

1 У 17. веку, у оквиру православне заједнице сарајевске црквене општине, био је основан посебан одбор кметова, који се називао *синови црковни, кметови или јейиџроји* (називани тако у народу, а у текстовима Устава „епитропи“). Бирали су међу угледним и имућним породицама, а једна од њих је била трговачка породица Арнаутовић. Њих је бирао црквени сабор, а дужности су им биле углавном административне природе. Док су клисари (такође установа коју бира сабор) обављали свакодневне послове у цркви, све остало што се односило на црквено имање, спадало је у њихова задужења. Више о томе у: В. Скарић, Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку, у: *Изабрана дјела, Књига II: Прилози за историју Сарајева*, ур. др М. Екмечић, Сарајево 1985, 59, 83–84, 102–105.

2 Р. Самарцић, Српска општина у Сарајеву, у: *Историја српског народа: Срби у 18. веку*, IV/1, Београд 1986, 466–467.

3 М. Јачов, *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Београд 1984, 120–121.

4 Т. Поповић, Привреда у 16. и 17. веку, у: *Историја српског народа: Срби под њиђинском влашћу*, III/1, Београд 1994, 583.

Успутно забележени подаци о привржености, коју су српски трговци показивали према вери, родном месту и сународницима, расути су у траговима које је оставило више трговачких заједница. Зато смо овом приликом начин на који су се трговци представљали покушали да сагледамо кроз призму управне администрације Венецијанске републике. Одговоре смо потражили у Државном архиву Венеције, а сви извори које овде представљамо су на италијанском језику. На првом месту то су различите врсте писаних обраћања трговаца венецијанској власти, попут молби у којима су тражили да им се одобри увоз и извоз одређене робе, жалбе због тога што су сматрали да су им права ускраћена или оштећена, као и тужбе које су подносили услед бројних неспоразума и сукоба. Полазећи од тезе да су у њима забележени изрази лишени административног формализма, односно да они садрже изјаве које су потекле директно од трговаца, претпоставили смо да ће у њима бити присутни модели исказивања осећања за неку заједницу или родни крај. Премда није постојао било какав образац за писање венецијанској управи који је наметан трговцима, морамо имати у виду и могућност утицаја државних преводилаца (драгомана), који су тумачили та документа или, чак, учествовали у самом процесу састављања. У складу с тим, при извођењу закључака, потребно је било узети у обзир и чињеницу да су у овом процесу неке изјаве могле бити измењене, одређени подаци виђени као неважни, па због тога и изостављани. То је битно нагласити зато што на тај начин можемо објаснити изостанак неких фраза и израза за којима трагамо, а које у молбама трговаца једноставно не проналазимо. Подједнаку важност придали смо и одговорима на трговачке захтеве које су давали венецијански службеници, као и разним одлукама и уредбама које су доношене ради њиховог пословања у граду. Записи настали у венецијанским канцеларијама садрже значајне податке о пореклу трговаца. Иако се у највећој мери свде на забелешке административне природе, могли смо их искористити јер садрже географске и верске одреднице, убележене у виду уобичајених формулација за њихово представљање. Осим тога, у недостатку сачуваних непосредних обраћања трговаца, венецијански укази помогли су да донекле одговоримо на питања која би у супротном остала нерасветљена.

Основно полазиште за истраживање сваке теме која се тиче трговине у Венецији је фонд Магистрата за трговину (*Cinque Savi alla Mercanzia*). Ова магистратура је основана 1506. године, као привремено и помоћно веће Сената, да би 1517. године добила карактер сталног политичког саветодавног тела задуженог за трговачка питања у Венецији, чији су чланови постепено стицали право да самостално

доносе одлуке о појединим проблемима.⁵ Записи из тог фонда, који су за ову прилику прикупљени и приређени, представљају одломке из писама и молби које су трговци подносили Магистрату за трговину, из судских процеса, али и многих расправа и анализа трговинских питања, сачуваних у регистрима које су водили ти службеници. Међу осталим фондовима, у којима смо потражили сличне податке, налази се и венецијански Савет (*Collegio*). Чланови тог већа су, поред других задужења, осталим канцеларијама састављали листу актуелних тема о којима је требало расправљати, па су из тог разлога долазили у додир са проблемима трговачке природе. Посебно је од важности подфонд начињен од регистара у којима су похрањивали молбе (*Suppliche, Di dentro*) поднете искључиво органима власти унутар града Венеције и читавог Догада.⁶ Значајни су и подаци које пружају белешке Провидуре за здравство (*Provveditori alla Sanità*), магистратуре која је, испитујући новопридошле путнике о постојању зараза у њиховом крају, успутно записивала податке о пореклу трговаца.⁷

Прегледање наведених извора омогућило је да идентитет балканских трговаца посматрамо у неколико слојева, и то у складу с њиховим географским пореклом, професијом, вероисповести и правним статусом. Кроз примере који сведоче о наведеним темама, показаћемо и да ли су трговци изражавали припадност једној заједници, завицају или сведочили о сопственом пореклу на неки други начин. Термине и фразе којима је исказивана припадност потребно је пажљиво анализирати у одговарајућем контексту, како бисмо избегли замку њиховог тумачења у складу са савременим значењима.

Географско порекло

Један од термина који се често јавља у венецијанским изворима о страним заједницама јесте „*nazione*“ (лат. *natio*, итал. *nazione/nazione*), а због проблематике коју овде анализирамо потребно га је боље објаснити. Води порекло из латинског језика, од глагола *nascere/nascor* што значи „бити рођен/родити се“. У класично доба, реч „*natio*“ коришћена је да означи људе пореклом из истог града или регије, а такво поимање

5 О овоме детаљније у: М. Borgherini-Scarabellin, *Il magistrato dei Cinque Savi alla Mercanzia dalla istituzione alla caduta della Repubblica: studio storico su documenti d'archivio*, Venezia 1925.

6 Догадо је територија која је, поред венецијанског градског средишта, обухватала зону Лагуне, сва острва, острвца и узан појас копна с ушћем на северној обали Јадрана.

7 О њима у: А. Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia. Indice generale storico, descrittivo, ed analitico*, 1, Roma 1937, 211–212.

било је актуелно како у средњем веку тако и у модерној епохи.⁸ У великим медитеранским градовима и трговачким центрима, употреба израза „natione“ често се јављала као уобичајен начин за објашњење и именовање страних трговачких заједница које су дуже време биле присутне на неком простору. На тај начин, правила се разлика између њих и становника Венецијанске републике.⁹

Градско становништво у Венецији делило се на грађане (*cittadini*), племиће (*patrizi*) и обичан народ (*popolo*), а сви остали који су живели у другим деловима Републике били су дефинисани као „венецијански поданици“ (*sudditi veneti*).¹⁰ Као један од градова који је привлачио трговце и путнике из разних крајева, Венеција је термином „natione“ називала све оне који нису имали статус њеног становништва. Сходно томе, да бисмо означили трговце немачког порекла (*natione todesca*), муслиманске трговце (*nazione turca*) и друге трговце који су овако именовани у венецијанским изворима, потребно је термин „nazione“ заменити неким другим изразима.

Уколико ради прилагођавања нашем језику искористимо реч „порекло“ или „заједница“, приближићемо се правом значењу које је „nazione“ имала у изворима од 16. до 18. века, па тако и избећи нејасноће које могу да се појаве уколико дословно преведемо израз који је у каснијем периоду добио нови смисао. У неким случајевима је „nazione“ коришћена како би се означила група трговаца исте вероисповести или географског порекла.

Први пример који адекватно илуструје наше објашњење потиче из 1579. године и тиче се муслиманских трговаца са различитих простора Османског царства, који су делили коначиште у Венецији.¹¹ У питању је образложено мишљење чланова Магистрата за трговину

8 E. Dursteler, *Venetians in Constantinople – Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore–London 2006, 13: Данте Алигијери је овај израз користио како би означио људе који долазе из истог града или провинције, док је Макијавели речи „nazione“ и „patria“ често користио у истом значењу порекла, домовине.

9 F. Pompeo, *Il mondo è poco. Un tragitto antropologico nell'interculturalità*, Meltemi 2002, 67.

10 *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517*, ed. G. Cozzi, M. Knapton, Torino 1986, 99–141.

11 Први смештај за муслиманске трговце у Венецији основан је крајем 16. века у парохији Сан Матио, у једној градској гостионици (вен. *Osteria all'Anzolo*), док је веће коначиште са сложенијом организацијом и бољом контролом формирано 1621. године као фондако за муслиманске трговце (*Fondaco dei Turchi*): Archivio di Stato di Venezia (даље, ASVe), Cinque Savi alla Mercanzia (даље, CSM), Seconda serie, b. 187, fasc. 1; М. Андрић, *Fondaco dei Turchi* у Венецији: смештај за муслиманске трговце између правила и праксе, *Зборник Мајнице српске за историју* 100/2 (2019), 9–23.

о томе како треба поступити према молби „трговаца из Анадолије“ (*la Nation de Natolia*). Они су тим поводом изразили негодовање због обавезе да у Венецији ноћивају на истом месту као и трговци пореклом са османског Балкана, конкретно са простора Грчке и Босне (*quella [nation] di Gretia e Bossnia*). Наводимо овај документ да бисмо приказали да су службеници трговачке магистратуре користили реч „natione“ како би означили више група трговаца које деле исто географско порекло или припадају једној конфесији. У наставку текста, као главни разлог због кога анадолијским трговцима не би требало испунити захтев да им се додели засебно боравиште, навели су мишљење да постоје занемарљиво мале разлике између група муслимана који долазе из различитих области Османског царства, као што постоје мале разлике међу „хришћанским заједницама“ (*nationi christiane*). Осим за потребе означавања географског порекла, у примеру анадолијских и трговаца са османског Балкана, у другом делу документа проналазимо изразе „nationi“ и „popoli“ искоришћене са једнаким значењем које можемо тумачити као „становништво“ или „народ“.

„21. март 1579. године: Видели смо молбу муслиманских трговаца из Анадолије [...] трговци са територије Анадолије ни по коју цену не желе да станују и ноћивају заједно са трговцима који долазе из Грчке и Босне, тврдећи да су и у османској војсци њихова коначишта одвојена. Ми смо мишљења да, као што постоје разнородности међу хришћанима, тако може и да их буде међу њиховим народом [муслиманима], али подједнако сматрамо да је ово поређење од малог значаја јер се ради о великој разлици, чак и опречности, која постоји између војника [...] и трговаца, узимајући притом у обзир и варијације које постоје међу самим трговцима, [...] верујемо да је у природи трговаца да су увек за мир и да не помишљају на потезање оружја [...] Све ово смо озбиљно размотрили, па Вашој Прејасности износимо наш суд да молба горенаведених не треба да буде услишена, већ да треба да се настави у складу са последњим одлукама у вези с коначиштем према којој сви [муслимански трговци] треба да ноћивају заједно, јер уколико се испуни захтев за такву поделу, морали бисмо да направимо онолико фондака колико постоји трговачких заједница под османском управом.“

(21 marzo, 1579: Abbiamo veduta la supplicatione delli mercanti Turchi di Natolia [...] che la Nation de Natolia per niun modo vuole stanziare ne albergare insieme con quella [nation] di Gretia e Bossnia et che nelli eserciti vengono separati li loro alloggiamenti uno dall'altro, che siamo di opinione che così come si vede la varietà et contrarietà grande nelle nationi christiane così possi esser tra loro popoli ma questo giudichiamo non di meno che sia di poca consideratione havendo molto riguardo alla molta differenza che si trova et quasi contraria tra soldati [...] et tra mercanti, et mercanti li quali

quando ben fossero contrari l'uno dall'altro tra loro [...] credemo che la natura de mercanti debbi sempre haver la mira alla pace senza alcun pensiero d'armi [...] Li qual tutte cose essendo state da noi maturamente considerate dicemo alla serenita vostra con nostro giuramento, che giudichiamo, che sopradeti non siano degni di esser esauditi, ma che si debbe eseguir quanto in materia di detta habitatione e stato per essa ultimamente deliberato dovendo tutti di ogni natione star uniti et serati per quando si assentise a questa divisione sarra bisogno far tanti fonteghi quante sono le nationi loro.)¹²

У венецијанској администрацији, израз „natione“ коришћен је и у 17. веку у истом значењу као и у случају горенаведених примера. У једном образложењу Магистрата за трговину из 1620. године, насталом поводом избора смештаја за муслиманске трговце, овај термин се користи како би означио трговачке групе различитог географског порекла које су биле предвиђене да у њему ноћивају. Том приликом истакнута је предност одређеног здања због његове величине и могућности да се подели на два дела, како би у њему било довољно места за трговце са османског Балкана, посебно албанске и босанске трговце (*Nationi Albanesi e Bossinesi*), али и за трговце који долазе са османских територија у Азији (*la Nazione Asiatica*). Важност овог документа почива на томе што у њему изнова видимо како се израз *natione* користи да означи неколицину трговаца пореклом са османског Балкана.

„11. децембар 1620. године: [...] Не пропуштамо прилику да Вашој Изврсности укажемо на то да нам се та палата чини као бољи избор [за фондако], како су већ проценили наши претходници 1608. године и као што се може видети из једног дела њиховог одговора чију копију шаљемо, јер будући да је [палата] довољно велика, може без проблема да се подели и да у њој станују, не само албански и босански трговци, који у овом моменту у највећем броју изнајмљују собе у парохији Сан Матио,¹³ већ и трговци са османских територија у Азији, који су тренутно раштркани по граду [...]“

(11 dicembre 1620: [...] Non lasceremo di rappresentare a Vostre Eccellenze, che questa casa ci par tanto più buona per questo servitio quanto che è stata stimata da precessori nostri sino al anno 1608 come potranno vedere dal capitolo della risposta di all'hora, che la mandamo in copia, e quanto che essendo grande, potrà comodamente dividersi e capire perciò non solo le Nationi Albanesi e Bossinesi, che la presente per la maggior parte stantiano a San Mattio, ma anco la Nazione Asiatica che è dispersa nella Città [...])¹⁴

12 ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 136, c. 30v.

13 Мисли се на коначиште у истоименој парохији, које је до 1621. године пружало смештај муслиманским трговцима. Видети напомену бр. 11.

14 ASVe, CSM, Seconda serie, b. 187.

Термин „nazione“ у Венецији имао је значај у правној документацији, а наведени примери наговештавају како се у венецијанским документима користио за трговачке заједнице из Османског царства. Службеници из највишег врха управе Венеције добро су познавали мултиетнички и мултиконфесионални састав становништва Османског царства. То знање се најбоље рефлектује у документима Магистрата за трговину, чији су чланови имали искуства у раду са османским трговцима.¹⁵ У једној одредби из 1633. године, Сенат је решавао питање судских контроверзи османских трговаца, па је описно наведено да се уредба односи на „муслиманске трговце, трговце са Истока и све остале османске поданике“ (*Turchi, Levantini, et altri Sudditi Turcheschi*). У наставку текста, сви они су наведени као „queste Nazioni“, па је ову фразу потребно превести као: „те трговачке заједнице“. Будући да је употребљена множина, очигледно је циљ био да се једном фразом обухвате сви османски трговци различитог порекла и вероисповести.

„12. септембар 1633. године, на Сенату: Одлуком овог Већа беше јасно одређено да све контроверзе између муслиманских трговаца, трговаца са Истока и свих осталих османских поданика морају бити изношене пред Магистрат за трговину, да исти о њима доноси одлуке и закључке, како би те трговачке заједнице биле збринуте [...]“

(12 settembre 1633, in Pregadi: Fù per deliberazione di questo Consiglio espressamente dichiarato, che le Controversie vertenti tra Turchi, Levantini, et altri Sudditi Turcheschi dovessero esser devolute al Magistrato de Cinque Savi alla Mercanzia et dalli medesimi decise, et terminate, affine che queste Nazioni havessero ad esser espedito [...])¹⁶

У документима где је забележена група од неколико трговаца, који су у Венецију стигли из Османског царства, термин „natione“ користио се како би издвојио једну трговачку заједницу, односно неколицину трговаца истог географског порекла. Један документ из 1638. године, којим су евидентирани дугови османских трговаца у Венецији (*mercanti Turchi della Bossina et Costantinopoli*), представља белешку где је посебно истакнут случај босанских трговаца (*natione Bossinese*) као професионалне групе пореклом из једне османске провинције на Балкану, која је у том моменту оставила иза себе највећу количину дуговања.

„22. децембар 1638: Прејасни дужде, пишемо вам поводом молби које су представили муслимански трговци из Босне и Истанбула, и који су остали у Венецији како би разрешили рачуне са сенсалима¹⁷, а изнели

15 M. P. Pedani, *Dalla frontiera alla confine*, Roma 2002, 93–94.

16 ASVe, CSM, Seconda serie, b. 186.

17 Сенсали су били посредници у трговини, овлашћени од стране Венеције да посредују у склапању уговора између венецијанских и страних трговаца.

су захтев поводом њиховог поласка из тог града за Сплит, да би преузели своју робу која је тамо већ послата на трговачкој галији [...] у највећој мери можемо нашим поданицима дати гаранцију за њихов капитал, с изузетком сиротих Далматинаца, чији кредити код босанских трговаца премашују 400.000 дуката, како је већ обавештена Ваша Прејасност [...]"

(22 dicembre 1638: Serenissimo Principe, sopra le istanze de mercanti Turchi della Bossina et Costantinopoli di partire di questa Città per andarsene a Spalato a ricevere le mercantie loro già inviate con la Galea sendo essi restati per ultimare li loro conti con sanseri [...] et maggiormente si possa li sudditi assicurare di loro capitali, partiti di quei poveri Dalmatini, li crediti de quali presso la natione Bossinese ascende a piu' di m/400 ducati come già fu' dato parte alla Serenità Vostra [...])¹⁸

Будући да није постојао јединствени образац за подношење при-
тужби трговачком суду, није нам познато које све податке је адми-
нистрација у Венецији тражила од трговаца. Ипак, сачувани извори
упућују на закључак да је питање о њиховом пореклу било од примар-
ног интереса за представнике венецијанске власти, који су вероватно
приликом разговора с трговцима постављали питање из ког града или
области долазе, како би их третирали у складу с правима која су им
према томе била гарантована. Због тога сазнајемо да су трговци са ос-
манског Балкана, који су пословали у Венецији, долазили из Београда,
Новог Пазара, Призрена, Сарајева, Бањалуке, Мостара, Драча, Скадра
и других места. Осим ових општих података, у појединим случајевима
трговци су се и потписивали, па сазнајемо и имена оних који су се под
одређеним околностима, а најчешће услед одређених проблема, оку-
пили у јединствену интересну групу (*negotianti della Provintia di Bosna*).

„19. август 1719. године: Ова молба трговаца из османске провин-
ције Босне и других делова који су под њеном управом, а који послују
захваљујући пуномоћи других виђенијих трговаца, настала је зато што
се дешава да, долазећи у сплитски лазарет, у њему не проналазе удоб-
ност коју су трговци у прошлости имали, а камоли места где могу да
одложе своју робу, све из разлога што су неке особе дале себи за право
да ту бораве и сместе се, па зато ми не можемо, нити у доласку, нити у
повратку, да будемо смештени на сигурно и безбедно место [...]"

Хаџи Дамјан Арнаутовић из Сарајева¹⁹

Јован из Сарајева

Митар из Мостара [...]"

18 ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 151 c. 188.

19 Арнаутовићи су били позната сарајевска породица. Забележено је трговачко пословање оца и сина, Дамјана и Димитрија, као и њихов утицај у сарајевској православној заједници: В. Скорић, Српски православни народ и црква у Са-
рајеву у 17. и 18. вијеку, 59–60.

(19 agosto 1719: La causa per cui si scrive il presente è che li negotianti della Provintia di Bosna et altri luochi à quella sogetti, trafficando anco con la procura anco d'altri principali mercanti et però si fà intender che capitando alli lazzaretti esistenti alla Scala di Spalato, non attrovandosi presentemente come era per il passato il comodo per li mercanti ne tampoco luochi per ponervi le mercantie à causa che diverse persone si sono fatte lecito d'habitarci e stabilirsi in quelli, onde noi così nel venire come nel andare non possiamo esser alloggiati in lochi soliti et sicuri [...])

Arnavut Oghi Damian da Seraio

Jovan da Seraio

Mitro da Monstar [...])²⁰

Када су овакви пословни кругови бирали своје представнике, у писаним обраћањима или записима о њиховом доласку у венецијанску канцеларију, остајало је забележено и њихово име (*presentata in mano di Mocenigo da Agi Damian Arnautovich mercante da Seraglio*), као у документу из 1721. године. Ово често није био случај са трговцима који су га том приликом опуномоћили, а чији идентитет је углавном био формулисан општим одредницама за географско порекло, попут фразе „трговци из Босне“ у чије име је и написана ова молба (*a nome degli altri mercanti della Bossnia*).

„2. април 1721. године: молба је представљена Моченигу лично од стране хаџи Дамјана Арнаутовића, трговца из Сарајева, у име осталих трговаца из Босне који долазе у ову скелу како би донели сушену кожу за увоз у Анкону, уз плаћање само таксе за контумац у лазаретима [...])“

(2 Aprile 1721: *presentata in mano di Mocenigo da Agi Damian Arnautovich mercante da Seraglio a nome degli altri mercanti della Bossnia: che sia permesso a mercanti di Bossina che andaranno conducendo a questa scala li soli cuoi secchi per Ancona col pagamento della solita Varea nei lazzareti [...])*²¹

Породичне и завичајне везе

Бављење трговином умногоме је имало везе с породичном традицијом, јер су трговци често наслеђивали почетни капитал, користили већ постојеће контакте и углед својих очева и рођака. Да је наклоност коју су младићи показивали према тој професији најбоље негована у кругу породице, забележио је у 16. веку и Бенко Котруљевић у раду „О трговини и савршеном трговцу“. Тада је нагласио

20 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 355, fasc. N° 3384.

21 ASVe, CSM, Prima serie, Prima serie, Diversorum, b. 348.

да трговци, осим природне склоности ка том послу, морају имати и очинску фигуру као узор и учитеља који би их подучио пракси у области робно-новчаног пословања. Начинио је поређење са говорницима, за које је Квинтилијан говорио како од малена уче да буду елоквентни, објаснивши да попут њих и трговци од ране младости усвајају вештину и обичаје за обављање трговине.²²

Неретко су трговци приликом представљања наводили имена других чланова своје породице, несумњиво настојећи да укажу на добру професионалну репутацију и успех у очувању пословног континуитета и веза. Наводећи чланове породице, рођаке (*parente*) или претке (*avi*) у писаним обраћањима венецијанској власти, трговци су хтели да пруже доказ дуге традиције пословања у Венецији, чији су они били настављачи. За наше истраживање ти подаци су важни, јер представљају један од малобројних примера у којима трговци изражавају приврженост коренима. Наглашавајући постојање споне с прецима, трговци истичу оне с којима, осим што деле породичну историју, имају и заједнички завичај. Није било ретко ни то да се трговци позивају на углед другог трговца, свог рођака или партнера, као гаранта сопствених добрих и професионалних намера.

„Без датума: Представљамо Вашој Изврсности, ми, овде долепотписани трговци из Босне, чији су преци, као и ми сада, без прекида долазили у Сплит са својом робом [...]“

(Senza data: Si presenta a Vostra Eccellenza per parte de tutti noi mercanti qui sottoscritti dalla Bossina, i quali li nostri avi ancora come noi stessi hanno di continuo frequentato il venir cone le loro mercantie a Spalato [...])²³

„27. фебруар 1628. године: Ја, Марко, син Николе из Босне, налазио сам се као младић у служби Ваше Прејасности [...] поверено ми је да будем на располагању муслиманским трговцима за оно што ми они сами затраже [...] ако Ваша Прејасност буде сматрала за сходно да јој служим у било ком случају када се појави потреба за преводиоцем, као што то спремно чини мој рођак, господин Ђорђе Доброславић, трговац из Београда [...]“

(27 febbraio 1627 m. v.²⁴: Io Marco de Nicolò dalla Bossina capitai giovaneto al servitio di Vostra Serenità [...] mi son dato a servire la Nation Turchescha in quello che li mercanti Turcheschi m'hanno comandato [...])

22 B. Cotrugli, *Della mercatura et del mercante perfetto, Scritti gia piu di anni CX e ora dati in luce. Utilissimi ad ogni mercante*, Venezia 1573, 10–12.

23 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358.

24 М. в. је скраћеница за *more veneto*, што значи „према венецијанском стилу“ и означава венецијански начин рачунања времена. За почетак године у Венецији узимао се 1. март, па је тако, на пример, 20. фебруар 1605. године – 20. фебруар 1606. године. У преводу су датуми прилагођени данашњем начину рачунања времена, а у извору на италијанском језику су остављени у оригиналу.

se la Serenità Vostra si degnasse in qualsi vogla occorenza per occasione delle lingue commandarmi servirla come anco prontamente fa ms. Gregorio Dobroslavich mercante di_Belgrado mio parente [...])²⁵

Ступање у контакт са сународницима који су се из истих пословних разлога нашли изван домаћег окружења било је очекивано, јер је олакшавало сналажење у великим медитеранским центрима. На престижним тржиштима, страни трговци су формирали групу супротстављену домаћим трговцима. Дobar пример за ово су колоније, односно „организоване супарничке групе“ које су стварали трговци, попут оних који су у Лион стизали из италијанских градова-такмаца Луке, Фиренце или Ђенове.²⁶ Ти трговци нису успостављали међусобне везе на основу порекла са широког италијанског говорног подручја, већ су се повезивали на нивоу завичајне споне, коју је за њих представљао град из ког су долазили. Слична веза остварена је и међу трговцима који су из Дубровника долазили у Београд где су створили колонију, чији припадници су, захваљујући таквом повезивању, одржавали послове.²⁷ „Мањина је већ унапред чврста мрежа“,²⁸ јер сународници гарантују једни за друге, теже интеграцији и међусобном пружању помоћи у иностранству.

Балкански православни трговци нису имали државни смештај у Венецији, какав су имали јеврејски (*Ghetto Ebraico*), муслимански (*Fondaco dei Turchi*) и немачки трговци (*Fondaco dei Tedeschi*). Српски трговци са територије османског Балкана вероватно су тежили да се у Венецији повежу, не само са људима из родног краја, већ и са другим православним трговцима са Балкана. Мапирање оваквог заједништва знатно је отежано због чињенице да су то чинили самоиницијативно. Та „чврста мрежа“, коју су трговци самостално стварали у њима страној средини, најчешће је функционисала непримећено, све док се не би догодио неки инцидент. Само захваљујући евиденцији неке врсте прекршаја венецијанског закона, припадници тих заједница остављали су трага у документима, јер у супротном није било разлога да се забележи њихово пребивалиште. Због тога је прави изазов пронаћи податке који би могли да укажу на значајнију повезаност српских трговаца током њиховог боравка у Венецији.

Једини сачуван доказ о месту становања српских трговаца је из 1666. године, а као такав, даје основу за нашу претпоставку. Налази се у одлуци Сената који је одбио да неколицину трговаца грчког

25 ASVe, Collegio, Suppliche di dentro, b. 18.

26 F. Brodel, *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka, Knjiga 2: Igre razmene*, Novi Sad – Beograd 2007, 141.

27 R. Samardžić, *Dubrovčani u Beogradu*, Beograd 2007.

28 F. Brodel, *Materijalna civilizacija*, 155.

порекла, са сталним пребивалиштем у Венецији, ослободи плаћања додатне таксе за коначишта која су пружали православним трговцима. Међу осталим балканским трговцима који су изнајмљивали собе у тим гостионицама, Сенат је навео и српске трговце (*mercanti Servi*). Ово се можда усталило као пракса, али немамо друге податке који би засигурно указали на стварање неке врсте заједнице чији саставни део су били и српски трговци.

„11. септембар 1666. године, на Сенату: Због дужности према значајној Јавној служби, позивају се мудраци овог Већа да се изјасне над већ изреченом одлуком донетом пред молбом коју су представили Пано да Ђеронимо, Јован Солдат, Никола Глика, Димитри Парна, Никола Србин (?) и Козмо Кондолео, трговци који живе у овом граду и који у својим кућама пружају смештај углавном атинским, молдавским, бугарским, српским, босанским, албанским и другим православним трговцима Македоније, Атине, Јањине, Епира, Тесалије и осталих делова Грчке, а који плаћањем увозних и извозних царина на своју робу, значајно доприносе државној каси [...] Правило које је на крају утврђено, усвојено је како би се мирно живело у граду и како се не би чиниле тешкоће и угрожавали Пано де Ђеронимо и други који ради трговине и њеног лаког одвијања примају у своје куће поменуте трговачке заједнице [...]“

(11. settembre 1666, In Pregadi: Riguardi di rilevante Publico Servizio chiamano la prudenza di questo Consiglio ad un acquistata deliberatione sopra la supplica presentata da Pano da Geronimo, Zuane Soldachi, Nicoló Glichi, Dimitri Parna, Nicolo Servo e Cosmo Condoleo mercanti commoranti in questa Città nelle case de quali capitano la maggior parte de mercanti Athenesi, Moldavi, Bulgari, Servi, Bossinesi, Albanesi et altri Greci della Macedonia, Tesaglia, dell'Epiro, di Gianina, et altre parti della Grecia con mercantie per sume rilevanti et considerabili beneficio Publico per li Datii d'entrata et Uscita [...] Uso istituito a solo fine e pacifico viver in questa Città cosi non tenesi aggravare e molestare il sudetto Panno di Gieronimo et altri compagni sopradetti che col solo oggetto del negotio et à facilità confluenza del medesimo ricettato nelle proprie Case li mercanti delle nationi sudette [...])²⁹

Поистовећивање са једном верском групом или људима из истог места или подручја било је честа појава у Венецији средином 17. века. У историографији је феномен окупљања људи заједничког географског порекла или вероисповести у оквиру једне улице, трга или парохије означен као један облик „микроокупљања“ (*microforme di aggregazione*), а ове групе називане су „затворена микродруштва“ (*microsocietà incapsulate*).³⁰

29 ASVe, CSM, Seconda serie, b. 75.

30 A. Zannini, *Venezia città aperta. Gli stranieri e la Serenissima XIV–XVIII sec.*, Venezia 2009, 145–146.

Утицај људи који су са територије Балкана долазили у Венецију био је уочљив, па су неке од њих оставиле трага и у одонимима тог града. Тако су, на пример, две улице у граду добиле име *Calle degli Albanesi*, због присуства албанских досељеника, а две улице и два моста понела су назив по Дубровчанима (*Calle Ragusei*, *Ponte dei Ragusei*), указујући на њихово очигледно присуство у граду.³¹ Улица чије име речито говори о приметном протоку балканске робе и утицају балканских трговаца је „Улица раше/рашких тканина“ (*Calle delle Rasse*). Постоје теорије да је име добила по „раши“ (*rassa*, *rascia*), белом сукну које се најчешће користило за гондоле, а у Венецију је увозено из Србије и Босне.³² Порекло појма „Рашка“ и даље није разјашњено у историографији, па није јасно да ли потиче од имена реке, града Раса, рашке жупе или је на њен настанак утицала рашка епископија.³³ Немамо довољно података да бисмо име ове улице могли да повежемо са идентитетом трговаца са османског Балкана, који су можда у њој проналазили преноћишта. Ипак, присуство једног православног трговца из Скадра у Венецији, Илије Луковића, који је свој смештај изнајмио у тој улици 1766. године, оставља могућност за претпоставку да су се трговци са османског Балкана окупљали у том делу Венеције и формирали „микродруштво“, као и да је можда то био један од разлога зашто је та улица добила то име.

„11. децембар 1766. године: На саслушање по позиву је дошао Илија, син Јована Луковића, гореназван трговац Ђока Скадранин, који борави у овом граду око две и по године, са пребивалиштем у једној приватној соби у Рашкој улици (*Calle delle Rasse*), у коначишту ‘Две жене’ [...]“

(11 dicembre 1766: Fatto venir a citazione Elia di Zuane Lucovich sopranominato Gioca Scutarino mercante, habita in questa Città da circa due anni mezzo, sta di domicilio in una camera a dozzina in Calle delle Rasse in Casa di due Donne [...])³⁴

Иако су докази оскудни, можемо да наговестимо да су се српски трговци умрежавали са својим сународницима и другим православним трговцима. С друге стране, изрази и фразе које показују

31 G. Tassini, *Curiosità veneziane*, Venezia 2001, 537.

32 G. Tassini, *Curiosità veneziane*, 538–549; Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 115.

33 О томе у: Ј. Калић, Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII век), *Зборник Филозофског факултета XIV/1* (1979), 89–91; Ј. Калић, *Европа и Срби. Средњи век*, Београд 2006, 95–110; М. Динић, О називима српске средњовековне државе – Славонија, Србија, Рашка, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 32 (1966) 26–34.

34 ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922.

наклоност према завичају и сопственом народу изостају у писаним обраћањима трговаца. Већ смо скренули пажњу на могућност утицаја преводилаца који су их тумачили и можда изостављали одређене изразе дате у документу на изворном језику. Дајући информације о свом идентитету, трговци су ретко називали своје родно место „отаџбином“ (*patria*). Када је то био случај, углавном се радило о одговору на питање венецијанског службеника о месту порекла трговца. За један пример из 1793. године, у којем наилазимо на такав начин навођења родног места, а који овом приликом представљамо, не знамо да ли се ради о трговцу, обичном куриру или путнику. У питању је сведочење извесног Петра Павловића о епидемији у Босни, у којем је град Сарајево назвао својом отаџбином (*in Seraglio mia patria città della Bossina*). Таква и слична испитивања, која су обављали провидури за здравство, представљала су јединствену прилику када су трговци могли да искажу речи забринутости за завичај, породицу или заједницу којој припадају, због лоших прилика изазваних епидемијом. Нешто другачије је забележено 1795. године приликом испитивања трговца Стефана Слеччевића из Јајца (*Steffano Slepceвич qm. Giovanni da Giaize della Bossina*). Венецијански службеник је изразио заинтересованост за здравствене прилике у месту из којег трговац долази и у једном питању је његов родни крај означио као „*sua Patria*“. Међутим, трговац у свом одговору није искористио тај или неки други израз за место одакле је дошао. Овакви примери нас наводе на мишљење да се чешће радило о начину на који се у административним белешкама наводило порекло, па га није могуће посматрати из угла исказивања личних осећања припадности код трговца.

„2. децембар 1793. године, баџана³⁵ у Сињу: У ову јавну баџану је дошао Петар Павловић, пореклом из Сарајева у османској држави, по задатку да из Сплита донесе трговачка писма [...] Испитивач: ‘Да ли у Турској постоје вести о ширењу заразе?’ Одговор: ‘Већ два месеца у граду Сарајеву, мојој отаџбини у Босни, која се налази 45 сати хода далеко од ових државних граница, проширила се вест о појави куге’ [...]“

(Adi 2 dicembre 1793, Bazzana di Sign: Pervenuto in questa Pubblica Bazzana Petar Pavlovich proveniente dalla Città di Seraglio Stato Ottomano, diretto di Spalato con lettere mercantili [...] Inerrogato: ‘Se nella Turchia vi siano sentiti di mal contagioso?’ Rispondente: ‘Già due mesi in Seraglio

35 Баџана (*bazzana*) је зграда која је имала исту намену као и лазарет, али је увек била мањих димензија; служила је и за смештај каравана и путника из Османског царства, као и њихових коња. У Книну је подигнута 1755. године, у близини Задра, изнад Градине 1782, у Бенковцу 1766, а постојала је и у Дрнишу, Сињу, Клису (Перућа), Шибенику, Скрадину, Островици: Г. Станојевић, *Далмаћинске крајине у XVIII вијеку*, Београд – Загреб 1987, 94–95.

mia patria città della Bossina 45 ore di camino lontana da questi pubblici confini si aveva sparsa la voce che vi sia la peste' [...])³⁶

„27. август 1795. године: Да би данас испунили задатак, овај извршни Сенат издао је наредбу [...] да се пронађу трговци из Јајца и позову на саслушање под обавезом да се појаве у канцеларији Магистрата за здравство [...] У канцеларију је дошао господин Стефан Слеччевић, син покојног Јована из Јајца у Босни [...] Испитивач: 'Да ли знаш у каквом здравственом стању се налази твоја отаџбина Јајце?' Одговор: 'Још пре мог поласка из Јајца, што је више од три месеца, говорило се како је унутар града букнула заразна болест [...]' Испитивач: 'Да ли знаш још једног трговца пореклом из Јајца који је добио писма из свог родног места?' Одоговор: 'Писма смо примили само ја и мој колега Стефан Андрић, нико више' [...]"

(Adi 27 agosto 1795: In esecuzione alla odierna parte di questo Splendido Collegio fù dato l'ordine [...] di rintracciare i mercanti di Giaize e citarli a dover tosto comparire in questo ufficio di Sanità [...] Venuto in ufficio Don Steffano Slepceovich qm. [quondam] Giovanni da Giaize della Bossina [...] Interrogatore: 'Se sappia come stasi in salute in Giaize sua Patria?' Risponde: 'Ancora prima della mia partenza da Giaize seguita più tre mesi e mezzo circa si diceva che entro detta città vi era insorto il pestilanziale morbo contagioso [...]' Interroga: 'Se sappia che alcun altro mercante Giaiziano abbia ricevuto lettere dalla sua Patria?' Risponde: 'Io, ed il solo Steffano Andrich mio compagno abbiamo ricevutouna lettera per cadauno e non altri [...]'³⁷)

Верски идентитет

Неретко су трговци са османског Балкана пред венецијанским службеницима исказивали припадност одређеној вероисповести. Изазов на који наилазимо у том случају је често навођење опште одреднице „хришћанин/хришћани“ (*cristiano/cristiani*), због које не можемо увек да тврдимо о којој хришћанској религији се ради. Један од примера који то илуструје је захтев из 1672. године, који је Магистрату за трговину поднео трговац Петар из Београда, а кога су службеници забележили само као „хришћанина“ (*Pietro Christian da Belgrado*).

„10. јануар 1673. године: Протеклог 22. децембра примили смо, ми, чланови Магистрата за трговину, захтев од хришћанина Петра из Београда да пишемо пресветлом кнезу и капетану Сплита за пренос 12 завежљаја до ове царине [...]"

36 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 683.

37 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 684.

(10 genaro 1672 m. v.: Sotto li 22 Decembre decorso fossimo richiesti noi Cinque Savi all Mercanzia per nome di Pietro Cristian da Belgrado di scrivere al illustrissimo Conte e Capitano di Spalato per l'espeditioni in questa dogana di colli dodici [...])³⁸

Не можемо да се не запитамо да ли је општи хришћански идентитет трговаца који су долазили из Османског царства био истицањ како би изазвао наклоност код службеника венецијанске управе. Овој претпоставци иде у прилог једна молба коју је група хришћанских трговаца поднела Магистрату за трговину 1753. године. Када је донета наредба да сви трговци из Османског царства морају да деле преноћиште у Задру, неколицина хришћанских трговаца из Босне устала је против нове одлуке. У тој жалби, група хришћанских верника изразила је забринутост, јер су сматрали да није подесно да своје верске обичаје практикују пред муслиманима у заједничком боравишту. Не говорећи да ли се ради о православљу или католичанству, трговци су уверавали венецијанске службенике да се за поштовање свог култа подједнако срчано боре и пред османском управом. Иако се на самом крају обраћања наводи да међу „католичким трговцима“ (*Noi mercanti Cattolici*) постоји велика нада за услишење ове молбе, то не значи да иза молбе нису стајали уједињени православни и католички трговци. Фразе попут „ми трговци хришћанске вероисповести“ (*noi mercanti di Cristiana Religione*) и „култ религије“ (*culto di Religione*) очигледно су искоришћене с намером да уопште статус подносилаца молбе. Такође, фраза „наша Света и поштована институција“ (*Sacro nostro venerabile istituto*), која се јасно односи на цркву, дата је непрецизно, вероватно како би се на тај начин реферисало на цркву католичког, као и православног обреда. На крају, подносиоци молбе наведени су као „хришћани из Босне“ (*supplicanti cristiani di Bosina*), из чега се види да је колективни хришћански идентитет био од значаја у борби за права која су, вероватно, ујединила трговце две верске групе око истог питања.

„2. септембар 1753. године: Пресветла и Изврсна Господо Магистрата за трговину, за нас, трговце хришћанске вероисповести, који су поданици Османског царства, најважније је то да избегнемо дељење коначишта са њима [муслиманима], како бисмо могли да у потпуној слободи и у складу са култом ове религије практикујемо дужности које нам намеће наша Света и поштована институција, што веома срчано бранимо и пред османским аргументима, ризикујући довођење наших живота у опасност. [...] Донета уредба прописује да, ради транспорта наше робе, а након што је издржан карантин, морају сви трговци, како муслимани

38 ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 157, 75–76.

тако и хришћани, да се окупе у заједничком смештају у његовој кући [кући званичника Магистрата за здравство] која је за ту сврху одређена [...] Та изврсна подсећања [...] чине да се ми, католички трговци, премда смо османски поданици, надамо да ћемо бити саслушани [...] – представљено од стране хришћана из Босне, подносилаца молбе.“

(2 settembre, 1753: Illustrissimi et Eccellissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia, Oggetto il più importante è per noi mercanti di Cristiana Religione Sudditi dell'Ottomano impero il più geloso custodito anco nelle Ottomane raggioni, con il manifesto pericolo del Sacrificio di nostre vite, si è quello di sfuggire la comunella dell'abitazione seco loro, onde poter con piena libertà e culto di Religione esercitare gl'uffici impostici dal Sacro nostro venerabile istituto. [...] Prescrive ella dopo terminata la contumacia, che per motivo di trasporti di nostre mercanzie, che a quella parte si fa abbiano à riddursi egualmente e quelli della monsulmana religione e quelli della rispetabile Cristiana credenza in comune alloggio nella di lui casa a tale efetto destinata [...] Tali e si rimarcabili riflessi [...] fa sperare a Noi mercanti Cattolici benchè sudditi dell'Ottomano impero di poter esser ascolti [...] – presentata dalli supplicanti cristiani di Bosina)³⁹

Занимљив је један податак забележен поводом конфликта који је у Венецији избио 1766. године између неколицине муслиманских трговаца из Скадра и њиховог суграђанина православне вероисповести. Илија Луковић, православни трговац и син трговца Јована Луковића, у молби коју је овим поводом саставио и уручио Магистрату за трговину није истако којој верској групи припада. Из његовог потписа сазнајемо само да се он идентификовао као хришћанин (*Elia di Zuanne Lucovich Cristiano mercante Scutarino*). С друге стране, у притужби муслиманских трговаца проналазимо податак да се ради о православном трговцу (*Elia Gioca Greco Suddito Ottomano*). Можемо само да претпоставимо да је, будући да немамо више примера којима бисмо потврдили ову праксу, Илија Луковић на тај начин хтео да стекне легитимитет код венецијанске управе, па је у свом потпису ставио само општу одредницу – „хришћанин“.

„Новембар 1766. године: Овде долепотписан понизни подносилац молбе, који ничице клечи пред ногама Ваше Изврсности [...] хришћански трговац и Скадранин Илија, од оца Јована, Луковића.“

(Novembre 1766: Il qui sottoscritto humilissimo supplicante, prostrato et genufleso a piedi di Vostre Eccellenze [...] Elia di Zuanne Lucovich Cristiano mercante Scutarino)⁴⁰

„Без датума, 1766. године: Пресветла и изврсна господо Магистрата за трговину, ми, муслимански трговци из Скадра, понизно

39 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 358, fol. N° 70.

40 ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922.

се клањамо Вашој Изврности и молимо да спречите велику опасност, која може да се деси због извесног православца и османског поданика, Илије Ђоке [...]"

(1766: Illustrissimi et Eccelissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia, Noi mercanti Turchi Scutarini umilmente prostrati all'Eccellenze Vostre supplichiamo da impedir à un eminente pericolo che è per succedere per cagione di un tal Elia Gioca Greco Suddito Ottomano [...])⁴¹

С друге стране, постоје забележени и примери где нема никакве сумње да је група трговаца имала за циљ да изазове неку врсту благонаклоности код венецијанске управе. Припадници католичке вере користили су своју вероисповест како би себи обезбедили привилегије међу осталим османским поданицима. Двојица трговаца из Скадра, Никола и Лазар, 1781. године представили су се речима „ми смо османски поданици, али смо католици“ (*Siamo Sudditi Ottomani, ma siamo Cattolici*), затраживши том приликом заштиту од Венеције и надокнаду изгубљеног капитала. Одломак из извора који издвајамо значајан је како бисмо разумели честу појаву општих верских одредница, а с тим и могућност да је припадност хришћанској вери и у другим случајевима могла да послужи као спона с венецијанском културом.

„6. март 1781. године: Пресветла и изврсна господо Магистрата за трговину, ми, понизни и несрећни османски поданици Никола Конђидо Паци и Лазар Марко, обоје из града Скадра, представљамо вам један случај који заиста завређује вашу пажњу и хваљену правду Ваше изврности [...] Ми смо османски поданици, али смо католици и обраћамо се ради добијања заштите од ове узвишене власти и молимо за правду истиниту и доследну, у складу са претрпљеном штетом [...]"

(6 marzo 1781: Illustrissimi et Eccelissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia, Un'oggetto veramente degno d'esercitare la Carità e decantata Giustizia Eccellenze Vostre si presenta nell'umilissime persone di Noi infelici Nicolò Concido Pazzi e Lazzaro Marco ambidue della Città di Scutari Sudditi Ottomani [...] Siamo Sudditi Ottomani, ma siamo Cattolici perciò ricorriamo in seno di questo augusto Governo ed imploriamo questa giustizia vera creduta à norma delli danni sofferti [...])⁴²

Важно је истаћи да у Османском царству није било изразитог наглашавање личног идентитета.⁴³ Из перспективе османске државе, једна од најзначајнијих подела становништва била је на муслимане и немуслимане, на основу које су верници имали одређена права и

41 ASVe, CSM, Prima serie, Processi, b. 922.

42 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 393, fol. N° 188.

43 Детаљније о томе у: О. Крешић, *Манастир Хиландар и источни Балкан у XVIII веку: културне и економске везе*, Београд 2021, 151–167.

заштиту.⁴⁴ Начин на који су се хришћански трговци представљали у својим жалбама османској управи,⁴⁵ био је различит у односу на онај који су примењивали у Венецији. С друге стране, у европским државама исповедање хришћанске вере доносило је одређене привилегије. Хришћански трговци нису морали да подлежу посебним законима који су важили за друге конфесије у Османском царству, као што су закони који су подразумевали становање у засебним коначиштима и ограничења у кретању.⁴⁶

У документима венецијанских канцеларија, било да се радило о молбама трговаца или неким указима градске службе, навођени су и прецизнији подаци о вероисповести трговаца. То је био случај и у документима у којима се помиње више група трговаца с османског Балкана различитих вероисповести, па је верски идентитет навођен као елемент дистинкције међу њима. Православни трговци били су именовани као „Грци“ (*Greco*), а тако је у документу из 1644. године означен и један трговац из Београда (*et uno Greco col suo garzone dal Belgrado*). Вероватно се ради о последици начина на који су се трговци представљали и истицали своја верска обележја у време вођења пословних преговора и закључења купопродајних уговора. Потребно је имати у виду и да је то опште присутна пракса, јер су се православни верници на широком простору југоисточне Европе називали припадницима „грко-источне“ вере или „грко-неунијатске“ или (*Orientali Graeci Ritus / Graeci Ritus Non Uniti*), па је израз „Greco“ само скраћена форма.⁴⁷

„19. август 1644. године: [...] има већ око месец дана како сам отишао у Албанију бродом господина Луке Марковића који ме је ангажовао по задатку, да обавим неколико транспорта, и наложио ми да будем на располагању за најам неколицини трговаца из Тернове⁴⁸, Скопља и

44 А. Фотић, Између закона и његове примене, у: *Привајни животи у српским земљама у освић модерној доба*, пр. А. Фотић, Београд 2005, 36–38.

45 О. Крешић, М. Павловић, Институција колективног јемства (*kefalet*) у османској правној теорији и пракси током транзиционог доба, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке* 174/2 (2020), 167–183.

46 О посебним условима становања за јеврејске и муслиманске трговце, насупрот хришћанским трговцима на европском тлу у: О. R. Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the middle Ages*, Cambridge 2003, 306–332.

47 О. Katsiardi-Hering, M. A. Sreshtopoulou, The Long 18th Century of Greek Commerce in the Habsburg Empire. Social Careers, у: *Social Change in the Habsburg Monarchy*, ed. H. Heppner, P. Urbanitsch, R. Zedinger, Bochum 2011, 193; M. Dogo, The Serb's Religious Freedom in Habsburg Trieste between Privileges and Toleration, *Études balkaniques* LV/4 (Sofia 2019), 201.

48 Тернове (*Terra Nova*) је мало место североисточно од Тиране из којег су трговци долазили у Венецију, обављајући утовар робе у Драчу.

из Београда, односно трговаца од којих су седморо [!] муслимани, и то четворица из Скопља, двојица из Тернове и један православни трговац из Београда с његовим слугом [...]"

(19 agosto 1644: [...] andai gia un mese in circa in Albania col Vasello del Signor Luca Marcovich da me patroneggiato a ventura per haver qualche nolo, et mi sorti di esser nolleggiato da alcuni mercanti da Terra Nova e da Scopia e dal Belgrado, cioè sette [sic!] Turchi, quattro da Scopia, doi da Terra Nova, et uno Greco col suo garzone dal Belgrado [...])⁴⁹

Православни верски идентитет био је значајан и за одређене врсте пословних организација трговаца, а једна од њих биле су трговачке компаније (*ditte*). Неке породице су неговале пословну традицију која се преносила генерацијама, а трговачке компаније представљале су удружења трговаца на породичном нивоу. За разлику од осталих врста трговачких удруживања, нису биле везане за један посао и мањи капитал, већ су постојале дужи низ година као пракса која се одржавала захваљујући сарадњи браће и рођака.⁵⁰ Под окриљем родбинских веза, ове компаније неговале су и колективни верски идентитет о чему сазнајемо индиректно, из писаних изјава венецијанских трговаца, који су своје партнере именовали као „православне компаније“ (*ditte in Bossina Greche di rito*). Јасно је да се радило о неколико породичних организација православних трговаца, који су чинили те компаније и који су исказивали припадност православној вери, па је њихов идентитет био познат и венецијанским трговцима с којима су пословали.

„11. април 1758. године: У таласу највећих опреза у трговачком пословању и сарадњи с многим православним компанијама у Босни, чији су чланови и османски поданици [...] Већ неколико година наилазим на потешкоће да извршим наплату дугова у незанемарљивим износима којима су у моје име руководиле неке компаније [...]"

(11 aprile 1758: Ad onda d'ogni più ricercata cautella nel trattore negozii di commercio e corrispodenza con molte ditte in Bossina Greche di rito ma suddite della Porta Ottomana [...] Sono più anni di che soccombo ad esborsi e crediti di riguardissime per dinaro ed effetti di mia raggione somministrati ad alcune ditte colà [...])⁵¹

У уводу смо нагласили да је потребно имати у виду да су нека писана обраћања трговаца током превођења претрпела извесне промене. На претпоставку да су и потписи можда били кориговани на-

49 ASVe, Senato, Dispacci, Rettori, Dalmazia, b. 49.

50 Добар пример за ово је трговачко друштво браће Кабуџић: Д. Ковачевић-Којић, *Трговачке књије браће Кабуџић (Saboga)*, 1426–1433, Београд 1999.

51 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 361.

води писмо сарајевског православног трговца Филипа Гавриловића (*mercante Greco Filippo Gavrilovich Gionpich*) из 1793. године, за које сазнајемо само у форми коју је уобличио државни преводилац Никола Санди. Трговац је показао бригу за свог колегу из Задра и његову породицу, изразио захвалност Богу што су у Сарајеву сви добро, али и страх од неизвесног божјег плана. Саосећање које овде препознајемо свакако се темељило на ранијој пословној сарадњи и одржаваним добрим односима. Овде је значајно приметити да се одредница „Гресо“ појављује само у заглављу писма. Не знамо како се сарајевски трговац заиста потписао, али претпостављамо да је назнака његове верске припадности била интервенција венецијанског службеника. На тај закључак упућује садржај писма које открива постојање пријатељства између два сарадника, чак и присност због поделе информација о члановима породице, па је тешко поверовати да је Филип Гавриловић имао потребу да назначи своју конфесију колеги с којим је, евидентно, већ био у контакту и дужој преписци поводом епидемије.

„28. октобар 1793. године: Превод писма забележеног на другом месту, које је написао православни трговац из Сарајева Филип Гавриловић Ђонпић(?) господину Перину Петровићу, трговцу из Задра: ‘Овим писмом кратко одговарам на вашу веома брзу поруку од 20. истог месеца, која ми је донела олакшање, јер сте сви здрави и сигурни, па смо сви утешени и захваљујемо Господу Богу јер сте добро. Ако желите да знате, хвала Богу, ми смо још увек доброг здравља, а пошто ме питате има ли куге, има је, али не у великој мери, а у вези с тим што ми пишете за вашу мајку и сестру које су са Антониом отишле у Гацко пре Светог Луке, а постоји и могућност да дођу код вас [...] Куга је сада више у селима, него у Сарајеву, али више не знам шта ће нам Бог дати ове зиме. Ми смо у великом страху, а ја још увек остајем овде, јер немам где да одем, нити знам шта ће бити с мојим животом.’ /Никола Санди, државни преводилац/“

(28 ottobre 1793: Traduzione dell'oltrescritta lettera dal Seraglio dal mercante Greco Filippo Gavrilovich Gionpich al signore Pierin Petrovich mercante in Zara: ‘Con questa in breve riscontro con gran consolazione dalla vostra corissima di 20 dello stesso, dalla quale rilievo che siete tutti sani et quieti a questo si siamo grandemente consolati et abbiamo ringraziato Iddio Signore quando siete sani. Se volete sapere ringraziando Iddio si attroviamo ancora in salute, e ciò mi scrivete se vi è la Peste, vi è ma non è molta e ciò mi scrivete per la vostra madre e sorella andarono prima di San Luca con Antonio a Gazko e può esser anche che da voi vengono [...] La peste odesso è più nelle Ville, che in Seraglio più non sò cosa il Signor darà questo Inverno. Noi siamo in gran timore, ancora rimango qui nè ho dove andare, nè sò cosa fare della mia vita.’ /Nicolò Sandi, Publico Interprete/)⁵²

У документима из 17. и 18. века у којима трговци наступају као појединци пред венецијанским властима, примећујемо да они доследно поред свог имена наводе припадност православној вери. Идентитет трговаца бележен је фразом „mercante greco“ или „mercante di rito greco“, чиме се наглашавало да се ради о трговцу „грчког (православног) обреда“. У документу који следи, уз име трговаца наводи се ознака „Гресо“ за коју, познавајући контекст, можемо тврдити да је верска, а не етничка одредница.

„13. септембар 1628. године: Долепотписани муслимански и православни трговци из Тернове, Скадра, Елбасана, Бара и Кроје, као и сви који долазе преко трговачке скеле у Драчу, Скадру и Бару, изразили су жељу да именују, сваки понаособ, свог заступника и извршитеља који би, како су образложили, био задужен да врши претовар све њихове робе [...]

Јован Михаилов, православац из Тернове
 Антоније Еслов(?), православац из Тернове
 Ђорђе (Зорзи) Апостолов, православац из Тернове
 Михаило Ђорђевић, православац из Тернове
 Сви остали православци из Тернове [...]

(13. settembre 1628: Intendendo li sottoscritti mercanti Turchi e Greci di Terra Nova, Scutari, del Elbasan, Antivari et Crogia come tutti quelli vengono per la scalla di Durazzo, Scuttari et Antivari costituire cadaun di essi per suo particular interesse un loro procuratore et fattore, anzi come intendono esser come disbarcadore di tutte quelle mercantie d'essi mercanti [...]

Zuane di Michiele Greco di Terra Nova
 Antonio del Eslo(?) Greco di Terra Nova
 Zorzi di Apostollo Greco di Terra Nova
 Michiel di Zorzi Greco di Terra Nova
 Comuni Greci di Terra Nova)⁵³

„14. децембар 1782. године, сплитски лазарет: На наведено место је дошао Димитрије Боровић, православни трговац из Сарајева [...] ‘Данас сам дошао караваном из Сарајева у друштву још седморице.’ [...]

(Lazzaretti di Spalato, 14 dicembre 1782: Fatto venire al loco sopradetto Dimitri Borovich dal_Seraglio Mercante Greco [...] ‘Vengo con la caravana Turca procedente dal Seraglio del giorno d'oggi con compagni in tutti sette.’ [...])⁵⁴

„10. октобар 1795. године, сплитски лазарет: Јован Кисин, православац пореклом из Ливна, стигао је на сигурно место државних лазарета, караваном који је из Сарајева стигао јуче у поноћ. [...]

53 ASVe, Notarile, Atti, b. 10928.

54 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 392.

(Adi 10 ottobre 1795, lazzereti di Spalato: Fatto venire in cauto luogo di questi Pubblici Lazzereti Jovan Chisin di Rito Greco proveniente da Livno, collà unitosi colla caravana geri alle ore 24 qui acceduta derivante dal Seraglio [...])⁵⁵

Да бисмо тумачили изјаве трговаца пред венецијанском управом, потребно је познавати и процедуру која је поштована у венецијанским канцеларијама. На овај начин можемо да избегнемо могућност погрешног поимања неких фраза. Део стандардне праксе у венецијанским лазаретима, која је имала за циљ да спречи ширење заразе на венецијанску територију, било је и испитивање трговаца, вођа каравана (кириџија) и путника из Османског царства. Ову процедуру карактеришу питања о здравственом стању места из којег су путници дошли, о броју оболелих и разним другим вестима о епидемији. Из докумената је видљиво да се питања понављају у истом облику, па можемо рећи да је постојао одређени шаблон по коме се разговор у лазаретима одвијао. У појединим испитивањима, православни трговци пред венецијанским службеницима изговарали су заклетву „у име своје вере“, „крштења“ и „знака светог крста“ (*Giuro sopra Santo la mia fede e sopra il mio Batezzo/ Giuro per la mia fede e per questo Santo Segno di Croce*). Чињеница да се питања за потврду истинитог сведочења појављују и у заклетвама католика и муслимана наводи на закључак да у њима нема самоиницијативно испољених осећања.⁵⁶ Сва је вероватноћа да се ради о заклетви коју су трговци и остали путници каравана давали одговарајући на питање венецијанског провидура о здравственом стању. Заклетва је већ била усмено формирана.

„11. фебруар 1795. године: Караваном из Ливна, дошао је под сигурно окриље ових државних лазарета трговац из Мостара грчког (православног) обреда Лазар Ристић, син покојног Јована [...] ‘Заклињем се својом вером и својим Крштењем, да сам рекао истину’“

(11 febbraio 1794 m. v.: Fatto venire in cauto luogo di questi Pubblici lazzereti Lazzaro Ristich_qm. Giovanni di Rito Greco, mercante proveniente da Mostar unitosi alla caravana derivante da Livno [...] ‘Giuro sopra la mia fede e sopra il mio Batezzo di aver detto la verità’)⁵⁷

55 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 684.

56 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 392: Fatto venire in cauto luogo di questi Pubblici Lazzereti Andrea Giazuo qm. Gabriel Cattolico Capo della Caravana [...] „In fede mia e per il Batezzo che porto le giuro di aver detto la verità“ (25. 2. 1794. m. v.); Fatto venire in cauto luogo di questi Pubblici Lazzereti Amat Maksumich qm. Basid nativo da Mostar di Rito Turco [...] „Se abbia detto la verità?“ Risponde: „Ho detto il vero“ (20. 10. 1795).

57 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 392.

„15. април 1796. године: Под сигурно окриље ових државних лазарета, дошао је православни трговац из Сарајева, Петар Ђурић, син покојног Ђорђа [...] ‘Заклињем се својом вером и овим Светим знаком крста да је оно што сам рекао истина’ [...]“

(15 aprile 1796: Fatto venire in cauto luogo di questo lazzereto Pietro Giurich qm. Zorzi mercante_Greco dal Seraglio [...] ‘Giuro per la mia fede e per questo Santo Segno di Croce che mi son d’aver deposto il vero’)⁵⁸

Неки од трговаца доносили су венецијанским властима вести о епидемији куге која је владала у кругу православне заједнице из које су дошли. Један такав извештај о својим сународницима из православне заједнице Сарајева поднео је 1793. године трговац Гаврило Бајовић (*Gabrilo Bajovich Greco dal Seraglio*), чије испитивање је обавио приор сплитског лазарета и пренео га властима у Венецији. У њему Гаврило не наглашава своје професионално опредељење, па тек из пропратног писма приора сазнајемо да се ради о трговцу. Гаврило је том приликом известио о преминулим лицима које назива заједничким именом „православци“ (*un Greco, Greci*), а уочљиво је да осим те скраћене верске ознаке не наводи ниједно друго име за тај колектив. Будући да се зараза проширила градом, он наводи и то да су трговци православне вероисповести сахрањивали своје слуге исте вере. У том опису, можемо да приметимо солидарност коју су трговци из Сарајева показали према својим суграђанима и члановима сарајевске православне заједнице.

„11. новембар 1793. године, сплитски лазарет: Стигавши под сигурно окриље ових државних лазарета да издржи карантин Гаврило Бајовић, православцац из Сарајева, који је дошао 23. дана прошлог месеца октобра заједно са караваном који је водио муслиман Ибрахим Челевић из поменутог града [...] Испитивач: ‘Какве су новости о здравственом стању града Сарајева биле пре него што сте пошли?’ Одговор: ‘Око последњих дана јула, у кући једног православца, шесторо је изгубило живот у распону од седам-осам дана. [...] Православци су престрављени брзином којом се појављују ране на кожи [...] Као последица тога, многи од њих који се баве занатском делатношћу у Сарајеву, а који имају рођаке у оближњим селима, потражили су склониште код њих, а то исто учинили су и неки ситни трговци. И ја, додаје, спремио сам управо свој пртљаг с истом намером, али пошто сам због неког посла морао да пођем из Сарајева, препоручио сам својој породици да се склони у неко оближње село.’ [...] Испитивач: ‘Да ли међу муслиманима има неки хришћанин који је изразио своје мишљење на дају тему?’ Одговор: ‘Био је један православац, али шта је рекао, не знам, будући да се није приближавао нити мени, нити било којем другом православу

58 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 392.

из страха да не привуче заразу [...] Испитивач: 'Којих је још случајева преминулих било у последње време?' Одговор: 'Пре пар дана у нашем смештају [хану], умро је један носач православне вере, после два три дана боловања, и један православни трговац, који се тамо случајно нашао, платио је муслимане да га сахране. Још један носач, такође православне вере, умро је након неколико дана на истом месту, и после једнаке појаве рана на кожи; он је био упуслен од стране власника смештаја који је учинио да га пребаце до православне цркве, где су платили људе да га сахране' [...]"

(Adi 11 novembre 1793, Lazzaretti di Spalato: Fatto venire in cauto luogo di questi pubblici lazzaretti il contumante Gabrilo Bajovich Greco dal Seraglio giunto nei medesimi li 23 del primo passato ottobre con la caravana scortata dal Turco Ibraim Chielovich proveniente dalla sudetta Città . [...]) Interrogato: 'Quali novità di salute vi fossero in Seraglio prima della sua partenza da colà?' Risponde: 'Verso gli ultimi dello scorso luglio in casa di un Greco sono mancati di vita nello spazio di sette o otto giorni sei individuali. La brevità del decubito mise in terrore i Greci. [...] In conseguenza di ciò molti fra loro, che esercitavano in Seraglio delle arti meccaniche, ma che avevano nelle vicine campagne dei parenti, si rifugiarono appreso dei questi, e lo stesso fecero alcuni piccoli mercanti. [...] Anch'io, soggiunse, preparai in allora il mio bagaglio col intenzione istessa degli altri, ed avendo poi dovuto partire per affari miei del Seraglio, raccomandai alla mia famiglia di ritirarsi, occorendo, in qualche villaggio.' [...] Int: 'Se fra gli stessi Turchi v'era qualche Cristiano, e che cosa egli dicesse su questo argomento?' Risponde: 'V'era un Greco ma che cosa egli dicesse io non so, mentre non era avvicinato nè da me, nè da un altro Greco per timor di contraerne il contagio [...]' Int: 'Di tali morti quali altre ne succedessero in seguito?' Risponde: 'Pochi giorni dopo in un Albergo (detto Han) morì un altro facchino Greco dopo due o tre giorni di malattia, e fù da un mercante Greco, che vi capito a caso, fatto sepolire per mano di alcuni Turchi, ch' egli pagò. Un altro facchino pur Greco morì nello stesso luogo dopo qualche giorno, e dopo un egual decubito; e questo fù dal padrone dell' albergo fatto tradurre di buon mattino alle porte della Chiesa de Greci, che pagarono le persone perchè lo sepolsero' [...])⁵⁹

Правни положај трговаца

Правни положај османских трговаца који је био дефинисан у Венецији открива још један модел колективног идентитета трговаца са османског Балкана. Нису сви страни трговци имали иста права у Венецији, а она су зависила од политичких односа Венеције и државе из које су трговци долазили. Робна размена између Османског царства и Венеције била је омогућена dobrим дипломатским односи-

59 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 683, fol. N° 7–8.

ма. Они су били дефинисани посебним документима, који су имали карактер међудржавних уговора, у европским државама називаним – *капитулације* (итал. *capitulazioni*, тур. *ahdname*). Капитулације су садржавале и трговачке привилегије, које су османски султани гарантовали европским земаљама, па су представљале темељ за одржавање трговачких веза.⁶⁰

Венецијанска управа је детаљније правно дефинисала привилегије трговаца са османске територије, али не постоји законик у чијим оквирима можемо да потражимо како је Венеција уредила права ових трговаца. Таква правила су била подложна изменама које су зависиле од различитих околности и утицаја. Стога се уредбе о правном статусу страних трговаца налазе расуте по бројним документима венецијанске администрације, чије су допуне настајале успутно, према потребама које је диктирала робна размена и политички односи. Како би било јасно на које трговце се нека уредба односи, било је неопходно да се у тексту указа на неки начин дефинише њихов идентитет. С друге стране, услед мултиетничког и мултиконфесионалног састава османске државе, није било могуће у декретима побројати све трговачке групе које су деловале под османском управом.

Због тога је, у свим венецијанским документима, било наглашавано да се ради о трговцима који су дефинисани као „османски поданици“ (*sudditi ottomani*), а та фраза је даље варијирала, па су их неретко називали и „султановим поданицима“ (*sudditi del Gran Signore/ Sultano*) или „поданицима Порте“ (*sudditi della Porta*). Колективни идентитет заснован на пореклу, био је најбољи начин да се у документима венецијанских канцеларија обухвате све трговачке заједнице из османске државе за које је неки указ важио. Тако је у једном прогласу из 1673. године наглашено да се представљена одлука односи на „муслиманске трговце и друге трговачке заједнице које чине султанови поданици“ (*mercanti Turchi, et altre Nationi Suddite del Signor Turco*). Под тим именом су у прогласу обухваћени сви трговци из Османског царства.

60 А. Фотић, Институција амана и примање подаништва у Османском царству: пример сремских манастира 1693–1696, *Историјски часопис* LII (2005), 224–225; M. P. Pedani, A Culture of Trust. Ottoman Merchants and Venetian Notaries in the Early Modern Period, у: *Venetians and Ottomans in the Early Modern Age. Essays on Economic and Social Connected History*, ed. A. Valerio, Venezia: Edizione Ca' Foscari 2018, 32; V. Panait, Trade and Merchants in the 16th Century. Ottoman-Polish Treaties, *Revue des études sud-est européennes* XXXII (1994) 3–4, 259–276; H. P. A. Theunissen, Ottoman – Venetian Diplomats: The Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments Together with an Annotated Edition of a Corpus of a Relevant Documents, *Electronic Journal of Oriental Studies* (EJOS) I/2 (1998), 1–698.

„18. септембар 1673. године: Проглас објављен према наредби Магистрата за трговину у вези са сенсалима, трговцима и свима који послују са муслиманима: Након што су пресветла и изврсна господа Магистрата за трговину увидела да су све чешћи нереди и кривотворства која чине трговци и остали који послују са муслиманским трговцима и другим трговачким заједницама које чине султанови поданици [...]“

(18 settembre 1673: Proclama Pubblicata d'ordine di Cinque Savi alla Mercanzia in materia de sanseri, mercanti et altri che negotiano con Turchi: Vedendo gl'Illustrissimi et Eccellissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia moltiplicarsi i disordini e le contrafattioni che vengono comesse da mercanti, et altri che negotiano con mercanti Turchi, et altre Nationi Suddite del Signor Turco [...])⁶¹

Када су муслимански и хришћански трговци из Османског царства заједно подносили молбе, у документима су били забележени као група. Тако је у опису робе која је пристигла у сплитску луку 1684. године наведено да се ради о капиталу „како хришћанских тако и муслиманских османских поданика“ (*tanto de mercanti Christiani Sudditi della Porta, quanto de Turchi*). У захтевима у којима су настојали да заштите сопствени интерес или тражили боље услове пословања, трговци су наступали као професионални колектив са заједничким пословним циљем, без обзира на разлике у вери или пореклу.

„19. мај 1684. године: Молбу подносе [...] они који послују у овом граду, због једног фрегадона који се налази у сплитској луци [...] са различитом робом, како хришћанских трговаца који су османски поданици, тако и муслиманских [...]“

(19 maggio 1684: Supplicano [...] negotianti in questa Città, che attrovandosi nel Porte di Spalato il fregadon [...] con diverse mercantie tanto de mercanti Cristiani Sudditi della Porta, quanto de Turchi [...])⁶²

Добро познавање разнородности становништва Османског царства, венецијански службеници су остварили кроз трговачку сарадњу са представницима ове професије. Већ смо показали да је обласни идентитет код трговаца био присутан и исказиван. На основу тих података, венецијанска управа би народ из одређене провинције, града или области дефинисала као османске поданике. Један овакав пример налазимо у документу из 1717. године, у једној анализи питања потражње венецијанске робе на османским територијама, која је зависила од потреба неког краја. Када је разматран транспорт робе из одређених османских крајева ка најближим јадранским скелама

61 ASVe, CSM, Prima serie, b. 186

62 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 387.

на путу до Венеције, наглашено је да „народ“ (*popoli*) у Босни, више од осталих „османских поданика“ (*più d'ogni altro Suddito Turchesco*), воли венецијанске тканине.

„1. фебруар, 1717. године: [...] Када говоримо о драчкој скели, тамо ни у време мира, нити у доба ратова, није успостављена робна размена са Босном због велике раздаљине, катастрофалног планинског пута, више дажбина, трошења доста времена, разних опасности од пљачки и других инцидената; без обзира на ангажман, па чак и разматрање већих и чврстих мотива, не постоји нада да би у том крају могла да се развије трговина са Босном, толико профитабилна за то тржиште, јер то становништво, више него било који османски поданици, воле наше тканине и наше производе, који служе за трampu [...]“

(Primo febbraio 1716 m. v.: [...] Quanto alla Scala di Durazzo, in questa siccome in tempo ne di pace ne di guerra non è stato giamai introdotto, ne potuto introdurre il negozio della Bossina per la lunghezza del viaggio, disastuosità montuosa del camino, molteplicità dei dazi, consumo di maggior tempo, diversità dei pericoli, de svaleggi et altri accidenti; così militando anche al presente i medesimi e forse maggiori e più gagliardi motivi, non vi è speranza di poter introdurre per quella parte il negozio della Bossina tanto proficuo a questa piazza, giachè què Popoli, più d'ogni altro Suddito Turchesco, amano i nostri panni e nostre manufatture, che servono di concambio [...])⁶³

У званичним документима венецијанских канцеларија није евидентирана етничка припадност трговаца, чак ни када се мислило на одређену географску област Османског царства из које су долазили. Тако су 1762. године трговци Босне и Србије наведени као „османски поданици“ (*Mercanti Ottomani Sudditi della Porta*). Изнова је идентитет заснован на колективном пореклу био на првом месту, будући да се расправљало о општим условима обављања робне размене.

„25. јул 1762. године: [...] од Порте не би пристигле наредбе с намером да се на штету сплитске скеле ограничи слобода трговине на тржишту Босне и Србије [...] на сплитској скели, где послују османски трговци, поданици Порте, са својим капиталом, робом и везама [...]“

(25 luglio, 1762: [...] non capissero dalla Porta ordini tendenti ad impedire nelle Piazze della Bossina e Servia la libertà del commercio in pregiudizio della Scala di Spalato [...] alla Scala di Spalato de Mercanti Ottomani Sudditi della Porta con i loro effetti, mercanzie e traffici [...])⁶⁴

У 18. веку такође проналазимо примере молби које су потписали трговци, користећи ту фразу која је указивала на њихово порек-

63 ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b.142.

64 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 370.

ло. Представљајући се на овај начин, могли су да очекују заштиту и права на обављање трговачке размене, који су им били гарантовани због добрих дипломатских односа Венеције и Османског царства. У сачуваним захтевима трговаца, поред њиховог имена и презимена, налазе се потписи у којима су често навођени верска припадност и географска област из које долазе, али неизоставно наводећи да су они „османски поданици“, односно трговци из Османског царства.

У изворима се могу пронаћи бројни примери употребе сва три елемента у представљању и означавању појединаца и група. Такве примере смо издвојили у наставку текста, а односе се на личности појединих трговаца, као што су хришћански трговци из Задра Сава Пелиновић и Милета Ђурић (*da Zara Sava Pelinovich, et Mileta Giurich Christiani Sudditi del Gran Signore*), затим хришћански трговци из Босне (*Cristiano di Bossina suddito de Turchi*) Михајло Николић (*Michiel Nicolich*), Веселин Ради/Радин? (*Vesselino Radi*), Теофил Симовић (*Theofil Simovich*), Вукосав Рашевић (*Vucosav Rashevich*), Симон Расковић (*Simon Rascovich*) и Сава Пелинковић (*Sava Pelincovich*), као и православни трговац Риста Лакетић (*Riste Lacetich mercante Greco*) и православни трговац говедима из Сарајева Трипко Томић (*Suddito Ottomano Greco Tripco Tomich dal Seraglio mercadante da bovini*).

„5. јануар 1703. године: Прејасни дужде, Ђовани Ради је представно Магистрату за трговину један документ у којем је изложио како су прошлог месеца, око 29. децембра, у овај град стигли једном пеотом⁶⁵ из Задра хришћански трговци Сава Пелиновић и Милета Ђурић, султанови поданици, и да су се нашли међу двојицом од троје трговаца који су одведени у заробљеништво [...]“

(5 Gennaro 1702 m. v.: Serenissimo Principe, Essendo stata presentata l'unita scrittura al Magistrato da Giovanni Radi con la medema espone esser capitati in questa Città sotto li 29 dicembre prossimamente decorso con Peota procedente da Zara Sava Pelinovich, et Mileta Giurich Christiani Sudditi del Gran Signore, et esser due delli tre mercanti che furono fatti prigionieri [...])⁶⁶

„11. јун 1704. године: Посведочујемо ми, долепотписани муслимански трговци из Босне да сви у наставку потписани муслимани и хришћани, османски поданици који живе у Босни [...] који су свој капитал сместили на пеоту [...] све ово смо проверили јер смо више пута са истима разговарали у нашем насељу о њиховим интересима и потврђујемо то својим потписима и обележавамо нашим печатом:

Михајло Николић, хришћански трговац из Босне, османски поданик
Веселин Ради (Радин?) хришћанин из Босне, османски поданик

65 Венецијанска барка средње величине на једра и весла.

66 ASVe, CSM, Prima serie, Risposte, b. 168, c. 48.

Теофил Симовић, хришћанин из Босне, османски поданик
 Вукосав Рашевић, хришћанин из Босне, османски поданик
 Симон Расковић, хришћанин из Босне, османски поданик
 Сава Пелинковић, хришћанин из Босне, османски поданик“

(11 giugno 1704 in Venezia: Attestiamo noi sottoscritti mercanti Turchi di Bossina qualmente infrascritti Turchi e Cristiani suditi di Turchi abitanti in Bossina [...] havevano del loro effetti sopra della Pedota [...] e ciò lo sagiamo per haver parlato più e più volte in nostro Paese con li medesimi di questi loro interessi et in fede si sottoscriviamo et bollamo con nostro sigilo:

Michiel Nicolich mercante Cristiano di Bossina suddito de Turchi
 Vesselino Radi Cristiano di Bossina suddito de Turchi
 Theofil Simovich Cristiano di Bossina suddito de Turchi
 Vucosav Rashevich Cristiano di Bossina suddito de Turchi
 Simon Rascovich Cristiano di Bossina suddito de Turchi
 Sava Pelincovich Cristiano di Bossina suddito de Turchi)⁶⁷

„6. март 1779. године: Пресветла и изврсна господо Магистрата за трговину, сенсал Сплита Матија Милетић је новембра месеца 1770. године предложио једној особи, господину Франческу Билићу из Сплита, трговцу који послује на овом тржишту, да са извесним Ристом Лакећићем, православним трговцем, закључи један посао који се тиче свиња [...] Беше наредног дана изнова наговаран тај Билић на склапање поминутог уговора, па му је и показано једно јемство као гаранција које је начинио извештан Трифон Милинковић, православни трговац и османски поданик, особа од угледа на овом тржишту [...]“

(6 marzo 1779: Illustrissimi et Eccelissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia, Nel mese di Novembre dell'anno 1770 Mattio Miletich sensale di Spalato propose alla persona del Signor Francesco Billich pure di Spalato mercante in quella Piazza con negozio d'animale suini da farsi con certo Riste Lacetich mercante Greco [...] Fù il susseguente giorno nuovamente ecittato il Bilich al contratto stesso et esebita a sua cauzione la pieggiaria principale di certo Triffon Milincovich mercante Greco e Suddito Ottomano, persona nota in questa Piazza [...])⁶⁸

„9. септембар 1795. године, Бели Брег: Овог дана је из османске државе [...] стигао трговац говедима Трипко Томић из Сарајева, православац и османски поданик, кога сам испитао да ли је тачно да се у многим местима у Босни раширила зараза [...]“

(9 settembre 1795, Belli Brigh: In quest'oggi prevenne dall'Ottomano stato [...] il Suddito Ottomano Greco Tripco Tomich dal Seraglio mercadante da bovini il quale da me fù ricercato se era vero, esservi in quanti luoghi della Bosna il male contagioso [...])⁶⁹

67 ASVe, CSM, Prima serie, Suppliche, b. 422.

68 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 378.

69 ASVe, Provveditore alla Sanità, b. 684.

У 18. веку трговци су се чешће потписивали нешто краћом варијантом, наводећи два од три елемента у свом представљању, као што је то био случај код трговаца Михаила Јованова из Бара (*Michiel de Zuanne d'Antivari Suddito Ottomano*), Миле Јовина из Бара (*Millo di Giovo Suddito Ottomano d'Antivatri*), Јове Грујића (*Jovo Gruich Suddito Ottomano*), Ристе Кристофора Петровића (*Riste o sia Cristoforo Petrovich Mercante Suddito Ottomano*), Микија Трипковића из Сарајева (*il suddito ottomano Michio Tripovich nativo di Seraglio*) и Лазара Дангубића из Сарајева (*Il suddito ottomano Lazzaro Dangubich nativo dal Seraglio*). На основу наредних примера, може се закључити да је у 18. веку фраза „османски поданик“ скоро увек присутна у потписима османских трговаца на територији Венеције, као потврда колективног идентитета због којег су имали одређене трговачке привилегије. С друге стране, њихови верски и обласни идентитети су мање доследно исказивани, али ипак присутни.

„Без датума, 1719. године: Белешка о роби чији је власник Михаило Јованов, османски поданик из Бара, која је остала утоварена на барки, тачније фелуки, у власништву Петра Медина из Паштровића [...]“

(1719: *Nota di robba di raggione di Michiel de Zuanne d'Antivari Suddito Ottomano, caricata e rimasta nella Barca o sia feluca di Patrone Pietro Medin da Pastrovichio [...]*)⁷⁰

„4. јул 1720. године: Пресветла и изврсна господо Магистрата за трговину, размишљали смо [...] у вези с тврдњама о конфискацији брода Паштровића, која је обављена сада већ пре годину дана у близини воде Марана, а на којем је био товар дувана Мила Јовиног, османског поданика из Бара [...]“

(4 luglio 1720: *Illustrissimi et Eccellissimi Signori Cinque Savi alla Mercanzia, Riffletendo Noi [...] intorno l'asserto arresto seguito già un anno in circa vicino l'aque di Marano del legno de Pastrovichi con carico di Tabacco interesatto Millo di Giovo Suddito Ottomano d'Antivatri [...]*)⁷¹

„28. октобар 1735. године, Задар: [...] османски поданик Јово Грујић представио се служби као потражилац остатка суме од 1600 дуката коју му дугује, у овом моменту покојни, становник овог места, Лука Вуковић, као што је означено у књигама ове Канцеларије које су представљене Вашој Пресветлој Сињорији. Материјал је узет на проверу [...]“

(28 Ottobre 1735, Zara: [...] *Jovo Gruich Suddito Ottomano rappresenta ala Carica andar creditore per resto di maggior suma dal nunc qm. Luca Vucovich costà comorante di ducati 1060, come rimarcasi da Libri dell'Ufficio di V. S. Illma presentati. Presa però da lei in esame la materia [...]*)⁷²

70 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 355, fol. N° 8.

71 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 355, fol. N° 5.

72 DAZd (=Državni Arhiv u Zadru), Generalni providur za Dalmaciju i Albaniju, 112, fol. N° 359.

„8. јун 1782. године: Трговац Риста Кристофора Петровића, османски поданик и послушни слуга Ваше Изврсности, по питању уговора који су начињени са месарима Истре [...]“

(8 giugno 1782: Riste o sia Cristoforo Petrovich Mercante Suddito Ottomano e servo Osse. Dell'Ecellenze Vostre all'occasione de Contratti fatti con macellai d'Istria [...])⁷³

„16. новембар 1793: [...] османски поданик Мићо(?) Трипковић пореклом из Сарајева је јуче око 24 часа стигао и његово обавештење гласи: ‘Долазим из Сарајева и данас је већ једанаести дан да сам овде; [...] и на коњу сам пошао овамо због послова које морам да закључим са спедиционером Петровићем поводом говеда које сам послао за Венецију, па сам и међу неколицином која се повлачи због сумње која постоји у Босни’ [...]“

(16 novembre 1793: [...] il suddito ottomano Michio Tripcovich nativo di Seraglio eri sera al ore 24 circa capitato il quale avvisato fù: ‘Vengo dal Seraglio e sono qui 11 in oggi; [...] ed a cavallo pur qui diretto per affari che tengo d'ultimare con il speditionere Petrovich a motivo del manzi che ha spedito alla Dominante, onde fra pochi qui retrocedere in grado di sospetto per Bossina’ [...])⁷⁴

„23. октобар 1795. године, Задар: османски поданик Лазар Дангубић, пореклом из Сарајева, стигао је јуче касно поподне и пренео вести. ‘Долазим из (горенаведено) и већ има месец и 17 дана како сам напустио Сарајево са својим пратиоцем, који се такође бави трговином, Јанком Станишићем, с којим сам путовао на коњу’ [...]“

(Adi 23 ottobre 1795, Zara, Lazzareto di San Marco: Il suddito ottomano Lazzaro Dangubich nativo dal Seraglio eri sera tardi capitato il quale amonito fù. ‘Vengo da (upre) e sono giorni 17 che manco ed un mese dal Seraglio con un mio compagno pure mercante cioè Janco Stanich deto Mitrovich ambi à cavallo’ [...])⁷⁵

Закључак

Присуство српских трговаца који су пословали у Венецији углавном је прикривено велом колективних идентитета. У већој мери видљива је веза која је постојала на професионалном нивоу међу трговцима истог географског порекла, без обзира на њихову етничку и верску припадност. Ипак, чини се да за евидентирање обласног порекла трговаца није било другог разлога осим оног административне природе. Доступна и претражена изворна грађа коју смо овом

73 ASVe, CSM, Prima serie, Diversorum, b. 394.

74 ASVe, Provveditori alla Sanità, b. 683, fol. N° 26.

75 ASVe, Provveditore alla Sanità, b. 684.

приликом издвојили и представили углавном не указује на осећање привржености и лојалности завичају и сународницима. У документима венецијанске администрације, термини и фразе који би сведочили о осећању припадности, солидарности и повезаности са неком заједницом код трговаца са османског Балкана махом су изостали, будући да су, као што је већ напоменуто, највероватније изгубљени у преводу службеника који нису били заинтересовани за ту врсту података. У исти мах, увидели смо да је долазило до зближавања трговаца хришћанске вероисповести у једну или више група које су у пословној сфери, у условима ван домаћег окружења, могле да делују солидарно. У документима из 17. и 18. века проналазимо примере православних трговаца који су истицали су свој верски идентитет, па то можемо посматрати као одраз заједништва са онима који деле њима познату и блиску културу, а да то није имало везе само са кругом пословних познаника. У документима венецијанске канцеларије трговци су остали забележени као „османски поданици“, а то је за администрацију Венеције био начин да дефинише њихов колективни идентитет на основу порекла, због којег су уживали и посебан правни положај. Зато је то у 18. веку постао и преовлађујући начин представљања који проналазимо код трговаца који су пословали у Венецији.

Исидора Точанац Радовић

ЕТНИЧКА И ВЕРСКА ЗАЈЕДНИЦА У ПРИВИЛЕГИЈАМА ХАБЗБУРШКИХ ВЛАДАРА (1690–1743): СРБИ – РАСЦИЈАНИ – ИЛИРИ

Језик, вера и културна обележја неки су од елемената који подстичу осећај припадности појединаца једној етничкој и/или верској заједници. Као и код других народа, ти елементи дефинисали су српску етничку и верску заједницу, уједно и њен идентитет у Хабзбуршкој монархији. У очувању посебности Срба који су живели на простору једне мултиетничке и мултиконфесионалне државе, велику улогу имала је вера коју су исповедали и црквена организација којој су припадали. Православна вера била је најјаче везивно ткиво српске заједнице у Хабзбуршкој монархији, тј. на територијама хабзбуршке Краљевине Угарске и Војне крајине у којима су Срби претежно живели. Слободе, права и привилегије које им је, као православним верницима, гарантовао цар Леополд I током деведесетих година 17. века одредиле су, такође, правни и политички положај српског народа у Хабзбуршкој монархији до седамдесетих година 18. века и реформе које је спровела Марија Терезија у српској православној цркви, односно у Карловачкој митрополији, како се она називала.¹

Одредбе привилегијалних диплома, које је цар Леополд I дао Србима у периоду између 1690. и 1695. године, представљале су преседан у Хабзбуршкој монархији. Једној до тада само толерисаној верској заједници владар је гарантовао слободу јавног исповедања вере и пра-

1 Ако би српску етничку заједницу покушали да дефинишемо према општеприхваћеним теоријским оквирима, онда би она требало да буде сврстана у етничку заједницу „вертикалног или демотског“ типа. За разлику од „аристократске или латералне“ етничке заједнице, проширене уз помоћ државе и бирократије, демотске етнице су окупљале народ широких слојева „захваљујући истрајности етничких митова, сећања и симбола, отелотворених у обичајима, традицијама, кодексима и стилима“, док је „као главни механизам етничке истрајности деловала организована вера“ (A. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 2010, 100–101).

во на сопствену црквену организацију. Тек у време цара Јозефа II 1781. године то право је дато и другим некатоличким верским заједницама – калвинистима, лутеранима и православнима који су били изван организације Карловачке митрополије, а 1782. године и Јеврејима.² Нови-на је била и то што су права и слободе дате верској заједници на про-страној територији коју је настањивала. Владар је дао привилегијална права целој православној заједници која се налази у Грчкој, Бугарској, Рашкој, Херцеговини, Далмацији, Подгорју, Јенопољу, као и у Угарској, Славонији, Илирику, Мезији, Албанији и осталим придодатим ме-стима. Тај списак садржао је земље на које је Леополд I претендовао, од којих су неке биле под његовом влашћу у време објављивања Прве привилегије 1690. године. Половина назива везана је за територију са које се православни народ током Велике сеобе привремено иселио и на коју ће се вратити кад буде поново освојена у блиској будућности, како се то веровало, али на крају није остварено.³ Привилегије које су претходници Леополда I давали православном становништву односи-ле су се на мање и ограничене територије.⁴

Римско–немачки цар и угарски краљ Леополд I гарантовао је Привилегијама вишем и нижем свештенству српске цркве, како мирском тако и монашком, слободно располагање црквама и ма-настирима, ослободио их је од одређених финансијских и радних обавеза према држави и војсци, изузео их је из надлежности све-товних судова и потврдио ингеренције духовних судова над њима. Држава је гарантовала приходе православном свештенству, као и

2 *Патент о толеранцији (Toleranzpatent)* за Краљевину Угарску објављен је на основу латинског и немачког предлошка, проглашеног у Бечу октобра, односно у Пожуну децембра 1781. године, у: D. Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb 2004, 121–151.

3 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије 1690–1695*, Београд 1954, 23, 24, 26, 91; I. Тоџанас Радовић, *The Great Migration of Serbs and the Question of the Serbian Ethnic and Religious Community in the Habsburg Monarchy*, [y:] *Migrations in the Slavic Cultural Space. From the Middle Ages to the Present Day*, ed. Z. A. Brzozowska, P. Kręzel, I. Lis-Wielgosz, Łódź 2022, 21–22.

4 Такве су, на пример, тзв. Ковинске привилегије Жигмунда Луксембуршког из 1405, 1412. и 1428. године, које су потврђивали његови наследници. Један од најпознатијих примера су, свакако, Српски статут (*Statuta Valachorum*) Фердинанда II објављени 1630. године, који су се односили на Србе који су живели на простору између река Саве и Драве у Славонији (И. Руварац, Прилози за повест српског народа у земљи угарској, *Зборник Илариона Руварца. Одабрани историјски радови*, I, ур. Н. Радојчић, Београд 1934, 418–445; Р. Л. Веселиновић, Срби у Хрватској у XVI и XVII веку, [y:] *Историја српског народа*, III/1, ур. Р. Самарџић, Београд 1994, 471–473; В. С. Дабић, Кнезови у Војној крајини у Хрватској и Славонији до половине XVIII века, *Зборник о Србима у Хрватској*, 6 (2007), 20–21).

правну заштиту. Православном архиепископу потврдио је потпуну црквену власт над свештенством и верницима, укључујући и право да им суди према црквеном закону. Архиепископ је имао право да поставља епископе, монахе и парохијалне свештенике, да располаже црквама и манастирима, зида храмове по варошима и селима. Архиепископу, епископима, црквама и манастирима потврђено је право на имовину (уживање поседа), а владар је обећао да ће, после ослобађања Србије, вратити све цркве и манастире које су им Турци одузели. Такође, архиепископу и епископима дозвољено је да врше канонске визитације, током којих они могу да подучавају свештенике и вернике. Православној цркви и њеном архиепископу 1691. године дато је право да наследе имовину верника умрлих без наследника и тестаментa. Српском народу гарантовани су слободно исповедање православне вере и употреба јулијанског календара. Владар је цео народ узео у заштиту и истакао да неће трпети да их било ко од световних или духовних лица узнемирава. Народу, односно црквеном и световном сталежу како пише у тексту, јемчено је право да учествује у избору свог црквеног поглавара, који је морао да буде из „народа и језика расцијанског“. Та одредба Привилегија омогућила је успостављање институције српског Народно–црквеног сабора.⁵ Година 1695. владар је српски народ ослободио од плаћања десетка Римокатоличкој цркви и тај порез је требало да плаћа само својој. Истом дипломом потврдио је новоизабране епископе и тиме озаконио нову организацију православне цркве коју је патријарх Арсеније III стварао по преласку у Угарску.⁶ После смрти патријарха Арсенија III, на Народно–црквеном сабору је 1708. године одлучено да православна црквена организација у Хабзбуршкој монархији треба да буде архиепископија и да њен поглавар носи титулу архиепископ и митрополит. Према свом седишту у манастиру Крушедол на Фрушкој гори називана је Крушедолском, а од 1713. године, када јој је седиште пренето у (Сремске) Карловце, назива се Карловачком архиепископијом и митрополијом.⁷

5 О настанку и развоју институције Народно–црквеног сабора види у: И. Точанац, *Српски народно–црквени сабор (1718–1735)*, Београд 2008.

6 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 23–25, 46–48, 53–56. I. Тоџанас Радовић, *The Great Migration of Serbs*, 20–21.

7 Народно–црквени сабор је 1708. године изабрао јенопољског епископа Исаију Ђаковића за новог архиепископа. Тада је постигнут договор да православна црквена организација у Хабзбуршкој монархији буде аутономна, али не и аутокефална, Архиепископија и митрополија, која ће остати у канонској вези са Пећком патријаршијом и признавање старешинство српског патријарха. Црквени поглавари Срба у Монархији носили су зато титулу архиепископ и митрополит, а црквена организација била је у рангу архиепископије и митрополије

Привилегијама Леополда I Срби су били издвојени као посебна верска и етничка група у Хабзбуршкој монархији. Дефинисани владарским одлукама и дипломама као српска нација православне вере, они нису могли да се уклопе у постојеће оквири угарског сталешког друштва које није познавало нацију одређену верском припадностју. У угарску нацију спадали су високо свештенство, племство и слободни краљевски градови, односно угарски сталежи који су чинили Угарски сабор (*Status et Ordines*).⁸ Тако је одлуком владара српски народ био издвојен као привилегована верска категорија. Такав статус народа задирао је у постојећи законски и сталешки поредак угарске државе и довео је до честих сукоба између Срба, који су бранили своје привилегије, и угарских сталежа, који су их оспоравали.⁹ Непоштовање и оспоравње привилегијалних права Срби су током 18. века доживљавали као напад на веру, народ, цркву, као израз неповерења државних власти у њихову верност, ниподаштавање њихових ратних заслуга за државу и двор.

Српска етничка и верска заједница у Хабзбуршкој монархији дефинисана је од краја 17. века Привилегијама Леополда I. Одбрана неокрњених привилегијалних права, православне вере и цркве, а у ширем контексту и борба за очување традиције, обичаја, језика, писма, окупљала је око заједничког циља све категорије српског друштва 18. века: свештенство и мирско становништво; оне који су живели на простору Војне крајине, у угарском провинцијалу, на коморским или приватним властелинствима; трговце, занатлије, кнезове, челнике српских општина; племиће, војнике, грађане. Кроз борбу за очување привилегијалних права јачало је осећање припадности српској етничкој заједници, хомогеној на основу вере и језика.

Привилегије су, такође, поставиле основ у комуникацији државе и српске православне заједнице. Оне су одредиле начин на који су дворске канцеларије у Бечу описивале и дефинисале посматрану заједницу, које речи и изразе су користиле. Терминологија хабзбуршке администрације о Србима заснована у 17. веку мало се мења-

(И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори*, 34–35, 100–101; Г. Васин, Н. Нико-
вић, *Историја Карловачке митрополије*, Нови Сад 2022, 34–36, 39).

8 Састав феудалне угарске нације најбоље се уочава у одлукама Угарског сабора. Текст закључака Дијете је, по правилу, почињао речима: „ARTICULI DD. PRAELATORUM, BARONUM, MAGNATUM, ET NOBILIIUM, Caeterorumque Statuum, et Ordinum Regni Hungariae, Partiumque eidem annexarum, in Generali Eorundem Conventu (*Corpus Decretorum Iuris Hungarici seu Decretum generale incluti Regni Hungariae*, II, Budae 1844, 165, 190).

9 I. Točanac Radović, The Great Migration of Serbs, 21–24. Н. Шулетић, Сведочења о неприликама јенопољског епископа Вићентија Јовановића 1728. године, *Зборник Мајнице српске за историју* 105 (2022), 87–103.

ла током 18. века. У званичној комуникацији са Двором, Срби су усвојили наметнуту терминологију која се разликовала од речника употребљаваног у комуникацији у оквиру саме заједнице.

Будући да су привилегијалне дипломе, које је цар Леополд I дао Србима крајем 17. века, међу најважнијим изворима за истраживања бројних питања из историје овог народа у Хабзбуршкој монархији, определили смо се да свој рад посветимо њима. Стога, посматраћемо текстове Леополдових Привилегија, као и потврда Привилегија из времена његових наследника, као примарне изворе за истраживање начина на који су државне власти описивале и дефинисале српску заједницу у Монархији. Пратићемо терминологију дворских канцеларија и промене које уносе. Обратићемо пажњу на речи и изразе који се користе у опису српског народа, његове вере, цркве, црквеног поглавара и друго. Где год је то могуће, указаћемо на порекло усвојене терминологије. Будући да су терминологију дворских канцеларија прихватили српска јерархија и народни прваци, и да су је уврстили у сопствену службену комуникацију, наша анализа представља, уједно, допринос проналажењу одговора на питање одакле потиче употреба одређених појмова и израза у српском, тада славеносрпском језику.

У раду ћемо анализирати терминологију из текстова диплома које је римско–немачки цар и угарски краљ Леополд I дао Србима. Оне су биле објављене преко царских и краљевских канцеларија током Бечког рата (1683–1699), прве од њих током и непосредно после Велике сеобе Срба.¹⁰ Три дипломе биле су кључне и представљају основ за регулисање статуса и правног положаја српског становништва и православне цркве у Хабзбуршкој монархији. Оне су објављене 21. августа 1690. године, 20. августа 1691. године и 4. марта 1695. године. Користићемо, такође, и примере из позива балканским народима на устанак, тзв. Инвитуторију (*Litterae invitatoriae*) од 6. априла 1690. године, као и Протекционалне, односно Заштитне дипломе од 11. децембра 1690. године. Речи и изрази из тих докумената поставили су основ на који је хабзбуршка администрација дефинисала српски народ, његову веру, црквену организацију и друго. Промену у терминологији пратићемо у текстовима којима је Привилегије потврдио цар Јозеф I, 7. августа и 29. септембра 1706. године, Карло VI, 2. августа и 8. октобра 1713. године, као и Марија Терезија 24. априла и 18. маја

10 Више о хабзбуршким операцијама на балканском фронту у Бечком рату и Великој сеоби Срба видети у: Д. Ј. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690. Срби сељаци и њлемеићи*, Београд 1954; Г. Станојевић, *Србија у време Бечкој рајта 1683–1699*, Београд 1976; Р. Л. Веселиновић, *Србија у Великом рату 1683–1699*, у: *Историја српској народа*, III/1, ур. Р. Самарцић, Београд 1994, 491–572; Т. Катић, *Турско освајање Србије 1690. године*, Београд 2012.

1743. године. Појединачни термини и изрази за српски народ, веру, цркву и друго, из текстова на латинском језику, који су наведени у раду, остављени су у облику у којем се налазе у изворима.

Текстове Привилегија, као и потврда Привилегија, из којих наводимо цитате и поједине изразе у овом раду, преузели смо из два издања. Текстове на латинском језику користимо из збирке Јована Радонића и Мите Костића *Српске привилегије од 1690 до 1792* (Београд 1954). Поред Леополдових привилегијалних диплома, ово издање садржи и текстове свих каснијих потврда Привилегија, као и неких законских аката из друге половине 18. века. Текстове Привилегија и њихових потврда на српском језику користимо према савременом преводу Дарка Тодоровића који је објављен у прилогу књиге Динка Давидова *Српске привилегије царској дома хабзбуршкој* (Нови Сад – Београд 1994). Дуже цитате у раду дајемо и на српском и на латинском језику ради лакшег поређења.

Леополд I

Прва Привилегија Леополда I (1658–1705) објављена је преко Дворске тајне канцеларије (*Cancellaria Aulico Intima*) 21. августа 1690. године и она представља почетак његове законодавне делатности о Србима и, истовремено, почетак обликовања хабзбуршке терминологије везане за Србе. У адреси те дипломе наведене су речи и изрази који ће убрзо постати карактеристични у описима српске заједнице:

Часном, оданом и љубазном нам АРСЕНИЈУ ЧАРНОЈЕВИЋУ, архиепископу расцијанском Источне цркве грчког обреда, епископима и свим осталим црквеним и световним staleжима, капетанима, поткапетанима и уопште, читавој заједници истог грчког обреда и народа расцијанског по Грчкој, Бугарској, Рашкој, Херцеговини, Далмацији, Подгорју, Јенопољу и осталим прикљученим местима, као и свима другима који ово писмо буду читали, видели или слушали, Нашу царску и краљевску милост и свако добро.

Honorabili, Devoto, Nobis Dilecto ARSENIO CZARNOVICH, Orientalis Ecclesiae, Ritus Graeci Rascianorum Archi-Episcopo, Episcopis, Omnibusque aliis Ecclesiasticis, et Saecularibus Statibus, Capitaneis, Vice-Capitaneis, toti denique Communitati ejusdem Graeci Ritus, et Nationis Rascianorum, per Graeciam, Bulganam, Rasciam, Herczegovinam, Dalmatiam, Podgoriam, Jenopoliam, caeteraque annexa Loca, et quibuscunque aliis Praesentes lecturis, inspecturis, vel audituris, Gratiam Nostram Caesaream, Regiamque; et omne Bonum.¹¹

11 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 23; Д. Давидов, *Српске привилегије царској дома хабзбуршкој*, Нови Сад – Београд 1994, 94.

Бећ у овом кратком цитату може се видети да је Православна црква називана Источном црквом грчког обреда (*Orientalis Ecclesiae Ritus Graeci*), да је титула коју је владар признавао патријарху Арсенију III у време издавања дипломе била Архиепископ расцијански Источне цркве грчког обреда (*Orientalis Ecclesiae, Ritus Graeci Rascianorum Archi-Episcopo*), да је српски народ назван заједницом источног обреда и народа расцијанског (*Communitati ejusdem Graeci Ritus, et Nationis Rascianorum*) и да је за народ употребљена реч *Natio*.

Даље у тексту владар наводи слободе и права која гарантује привилегијалном дипломом Србима, међу којима је најважнија слобода јавног исповедања православне вере и употребе јулијанског календара, према коме је организована литургијска година у Православној цркви:

Да се слободно држите расцијанског обичаја Источне цркве грчког обреда, као и норме старог календара, те да вам и надаље, као и досад, ниједан сталеж ни црквени ни световни не може чинити никакве неприлике.

Ut juxta Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Rascianorum Consuetudinem, ac Normam veteris Calendarii libere conservemini, et prout hactenus, ita deinceps a nullis Ecclesiasticis, vel Saecularibus Statibus ulla afficiamini molestia.¹²

Владар је Привилегијом, између осталог, дозволио народу да се држи расцијанских обичаја Источне цркве грчког обреда (*Ut juxta Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Rascianorum Consuetudinem*), да бира архиепископа из народа и језика расцијанског (*liceatque vobis, inter vos ex propria Facultate, ex Natione et Lingua Rasciana constituere Archi-Episcopum*), да тај архиепископ има право да у градовима и селима поставља расцијанске свештенике (*ubi opus fuerit, propria facultate exstruendi, in Civitatibus et Villis Rascianos Sacerdotes subordinandi*). Узео је Србе у заштиту и истакао да неће трпети да их било ко од световних или духовних лица узнемирава док год му „сви скупа и сваки понаособ буду верни и одани“.

Исте речи и називи користе се у Заштитној дипломи Леополда I од 11. децембра 1690. године, и у тзв. Другој привилегији од 20. августа 1691. године, обе објављене преко Угарске дворске канцеларије (*Cancellaria Regio-Hungarica Aulica*). Титула патријарха Арсенија III у оба текста је Архиепископ расцијански Источне цркве грчког обреда (*Orientalis Graeci Ritus Rascianorum Archi-Episcopo*), а Срби су називани заједницом грчког обреда и народа расцијанског (*communitati*

12 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 24; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 94.

ejusdem Graeci Ritus et Nationis Rascianorum). Такође, народ и језик су расцијански (*Natio et Lingua Rasciana*), свештеници су расцијански (*rasciani sacerdotes*).¹³

Прве промене у терминологији коју користи хабзбуршка администрација налазимо у тзв. Трећој привилегији која је била објављена преко Угарске дворске канцеларије 4. марта 1695. године. Прва новина је да се уместо речи *Natio* у тексту за народ употребљава реч *Populus*.

Значајнија промена односи се на називе за Србе. Иако су Срби и даље називани расцијанским народом (*Populis Rascianis, Populi Rasciani Ritus*) у тексту те Привилегије први пут је употребљен и придев српски. Према начину на који се користи, придев српски је несумњиво синоним придеву расцијански. У првом помену патријарха Арсенија III Чарнојевића у тексту Привилегије, наведена је његова титула – Архиепископ српски грчког обреда (*Servianorum Graeci Ritus Archiepiscopus*). Цар Леополд I упозорава да неки покушавају да наведеног архиепископа и народ српски (*preamissum Archiepiscopum, et Populum Servianum*) узнемире у вршењу њиховог прадедовског обреда, да га је поменути архиепископ српски (*memoratus Archiepiscopus Servianus*) Арсеније Чарнојевић понизно замолио да им сачува пређашња права, да је довољан број породица народа расцијанског или српског (*Rasciani seu Serviani Populi ... Familiae*) из јарма турског сужањства примљен у његово подаништво, да сматра да све скупа, архиепископа, епископе и српски народ (*Archiepiscopum videlicet, Episcopos, et Populos Servianos[!]*) који су се недавно избавили из турског сужањства ваља прихватити под његову краљевску заштиту, и друго.¹⁴

У тексту ове Привилегије налази се део у коме Леополд I оглашава на чију молбу издаје нову привилегијалну диплому. Тај део текста је посебно интересантан зато што се у њему формира слика једног ратничког народа, који је храбро устао против османске власти, да би несрећним сплетом околности био премештен (*translocatos*) у пределе Краљевине Угарске, под заштиту хришћанског владара. Прави разлог сеобе Срба, пораз царског оружја од „заклетог непријатеља“, наравно, не помиње се. Мотив пресељења српског народа у виду бекства од турског јарма, а са циљем тренутних и будућих борби против „заклетог непријатеља хришћанског имена“ налазимо у бројним документима из 18. века које Срби користе да опишу и осликају своју

13 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 49–53; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 99–101.

14 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 53–56; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 101–102.

посебност и ратне заслуге за државу и владара. Цитат из Привилегије гласи:

Часни АРСЕНИЈЕ ЧАРНОЈЕВИЋ, архиепископ српски грчког обреда, најпонижније је предочио нашем величанству да – премда је пре неког година, на име, током скорашњег рата против заклетог непријатеља хришћанског имена који још и данас пламти, подстакнут успехом нашег победоносног оружја и нагнан очевидним примером божанског благослова који је потпомогао наше снаге, намерио да заједно са расцијанским народима који одавно стењу у варварском сужањству стресе јарам отоманске тираније; и (премда је) у ту сврху изјавио не само да су они и њихови потомци потчињени праву, милости и царској благодати нас као свог законитог краља, него и да су, напустивши своја пребивалишта у турским областима, оставивши своја добра и имања као изгнаници с очинског огњишта, и преселивши се у пограничне области нашег краљевства Угарске, заувек готови да живе и умру под сенком наше заштите како би се и надаље свестили најстрашнијем непријатељу за његову свирепост и сатрли је.

Humillime repraesentavit Majestati Nostrae Venerabilis ARSENIUS CSERNOVICH, Servianorum Graeci Ritus Archi-Episcopus, quod licet si, non dudum abhinc evolutis Annis, sub moderni videlicet, adversus juratum Christiani Nomini hostem, etiamnum flagrantis Belli tractu, Victricium Armorum Nostrorum progressu incitatus, luculentoque Divine Benedictionis Vires Nostras promoventis exemplo compunctus, ad excutiendum Tyrannidis Otthomanicae jugum, una cum Populis Rascianis, in Servitute Barbara pridem gementibus, animum adjecisset, eumque in finem non solum Nostro, qua legitimi Regis, Juris, Gratiaeque, et Clementiae Caesareae se, et Posteris ipsorum subjectos, verum etiam desertis intra Turcarum Ditiones Domiciliis, abjectisque fortunis, et facultatibus, Paternis Laribus exules, et intra Regni Nostri Hungariae confinia translocatos ad vindicandam ulterius, et profiligandam immanissimi hostis crudelitatem, sub Nostrae perpetuo Protectionis Umbra vivere et mori paratos declarasset.¹⁵

Како што је напред поменуто, привилегијалне дипломе Леополда I поставиле су основ терминологије коју су хабзбуршке државне власти употребљавале током 18. века дефинишући Србе, њихову веру, црквену организацију, црквеног поглавара. Зато ћемо се овде задржати на неким изразима.

Србија, као назив државе или области, у Привилегијама и другим документима из времена Леополда I наводи се у оквиру његове владарске титуле. Пуна титула коју је користио у Инвитуторији од 6. априла 1690. године, а затим и у Привилегијама 1690, 1691. и 1695. године, гласила је:

15 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 54; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 101.

ЛЕОПОЛД, По милости божјој изабрани римски цар, увек узвишени, и краљ Немачке, Угарске, Чешке, Далмације, Хрватске, Славоније, Босне, Србије, Бугарске итд; надвојвода Аустрије; војвода Бургундије, Брабанта, Штајерске, Корушке, Крањске, Луксембурга и Горње и Доње Шлеске, Виртемберга и Теке; кнез Швапске; маркгроф Светог римског царства, Бургауа, Моравске, Горње и Доње Лужице; гроф Хабзбурга, Тирола, Ферета, Кибурга и Горице; ландгроф Алзаса; господар марке Словенске, пристаништа Наона и Салина, и друго.

LEOPOLDUS, Divina favente Clementia, Electurs Romanorum Imperator, semper Augustus, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, Bosniae, Serviae, Bulgariae etc. Rex, Archi-Dux Austriae, Dux Burgundiae, Brabantiae, Styriae, Carinthiae, Carnioliae, Lucemburgi ac superioris et inferioris Silesiae, Württembergae, et Teckae, Princeps Sueviae, Marchio Sacri Romani Imperii, Burgoviae. Moraviae, superioris et Inferioris Lusatae, Comes Habsburgi, Tyrolis, Ferretis,¹⁶ Kyburgi, et Gori-tiae, Landgravius Alsatiae, Dominus Marchiae Sclavonicae,¹⁷ Portus Naonis et Salinarum, etc.

Незнатне разлике у навођењу владарске титуле уочљиве су само у почетној речи или речима ЛЕОПОЛД, односно МИ ЛЕОПОЛД, и даље су набрајани делови титуле.¹⁸

Титулу краљ Србије (*Serviae rex*), коју су наводили као део своје царске титуле, Хабзбурзи су преузели са угарском круном и угарском краљевском титулом. Србија се први пут наводи у титули угарских краљева крајем 1202. или почетком 1203. године после сукоба између Стефана и Вукана Немањића и интервенције краља Емерика. На заседању Угарске дијете 1222. године краљ Андрија II користио је титулу *Andreas, Dei gratia, Ungariae, Dalmatiae, Croatiae, Ramae, Serviae, Galliciae, Lodomeriae Rex*.¹⁹ Поред титуле краља Србије, Хабзбурзи су користили и заставу Србије која је од крунисања Максимилијана I за краља Угарске 1563. године редовно ношена у крунидбеним процесијама заједно са заставама других хабзбуршких држава. Тако је, на церемонији крунисања Леополда I за краља Угарске, у Пожуну (Братислава) 1655. године, заставу краљевине Србије носио млади гроф

16 Ferrette (фр.) или Pfirt (нем.) је жупанија у Иверланду, тј. Горњем Алзасу.

17 Marchia Sclavonica (лат.) или Windismarch (нем.) је стара погранична територија Светог римског царства која одговара данашњој области Долењска у Словенији.

18 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске црковне титуле*, 23, 26, 28, 35, 37, 46, 49, 51, 53.

19 *Corpus Decretorum Iuris Hungarici*, I, Budaе 1844, 150; Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, III, Zagreb 1905, 19 и даље; М. Динић, О називима средњовековне српске државе – Славонија, Србија, Рашка, Прилози за књижевност, језик историју и фолклор 32 (1966), 29; Исти, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 165.

Пал Естерхази (1635–1713), касније принц од Галанте, царски фелд-маршал и палатин Краљевине Угарске (1681–1713). Застава Србије била је жуте шафранове боје, са представом главе вепра прободене стрелом.²⁰

Истичући титулу краља Србије и користећи заставу која представља ту државу, Хабзбурговци су наглашавали своје претензије на територије јужно од Саве и Дунава, што је Леополд I чинио с добрим разлогом. Његове привилегијалне дипломе су објављене у време Бечког рата и то православном становништву које је живело на територијама под османском влашћу. Овим је Леополд I показао јасну намеру да оне буду у саставу државе којом влада. Употреба титуле краља Србије у тексту Инвитуације није била случајна. Тај позив био је објављен у време када је Велика сеоба Срба увелико трајала и избегли народ кретао се ка Београду, који је тада још био под хабзбуршком влашћу и контролом. Истичући неколико пута у тексту да наступа као краљ Угарске, да се обраћа народима који су му правно потчињени и који ће се добровољно вратити његовој законитој власти, Леополд I је позвао балканске хришћане и земље да се подигну на устанак против османске власти и да наставе борбу.²¹

Одговор на владарев позив на нови устанак формулисан је на Сабору који је патријарх Арсеније III Чарнојевић сазвао у Београду, јуна 1690. године, у време кад је становништво масовно бежало пред османском војском и кад су први таласи избеглих већ прелазили Саву и Дунав. Патријарх је окупио народне и црквене прваке који су се затекли у Београду и његовој околини да заједнички донесу одлуку о позиву Леополда I. Учесници Сабора одлучили су да не прихвате владарев позив на нови устанак већ да са избеглицама пређу у Угарску, која је недавно ослобођена од османске власти, и склоне се што даље од непријатеља. Будући да је православни народ са својим свештенством требало да пребегне у државу у којој је римокатоличка вера била доминантна и чији је владар водио ратове у име обнове подручја под јурисдикцијом Римокатоличке цркве, било је важно осигурати услове за опстанак у тој новој држави. Сабор у Београду је, стога, (18) 28. јуна 1690. године признао Леополда I за српског краља и као свом суверену обратио му се молбом да Српској цркви и народу потврди права која су имали под османском влашћу.

20 G. Pálffy, *Korunovčane zástavy krajín Uhorskej koruny od neskorého stredoveku do začiatku 20. storočia*, u: *Galéria: Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave* 2011, 7–30; A. Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale* (1618–1815), Wien 2006, 30.

21 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 26–27; 89–90; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 93.

Одлучено је да у Беч, у име патријарха и српског народа, отпутује јенопољски епископ Исаија Ђаковић како би разговарао са владаром.²²

Патријарх Арсеније III је из Београда упутио писмо које је Леополду I однео епископ Исаија. У адреси је наведена владарска титула изведена из царске титуле у Инвитуторији, како би и на тај начин било истакнуто да се патријарх обраћа краљу Угарске, који истовремено носи титулу краља Србије:

Пресветлому и велможному милостију божју римскому цесару Леополду првому, Угарскому, Србскому, Блгарскому, Бо[х]емскому, Словенскому, Далматинскому, рватскому краљу, и краљу шешкому и великому кнезу Аустрије, и кнезу Бургундије и Штирије, Каринтије, Кариолије и Тиролије, кнезу ракусом и моравском, Господину Господину премилостивому и непобедимому, челобитноје поклоњеније творимо и на лице земљи и от твојего и велможнаго царства желованије просимо с великоју надеждеју.²³

Патријарх је својим писмом, у име српског народа, признао Леополда I за суверена, односно српског краља са наследним правом. Реченица, којом је то недвосмислено учинио, гласи:

За милост и свободу, жеже створисте замљи нашеј и роду нашему, длжни јесми земљу лобзати [љубити] и стопи ног наших, и паки и радујем се јако таковаго господина обретохом; и вса земља наша и страна цара обрете, јакова же никогда обрела јест, да аште би и хотели обрешти се нас ваше светоје царствије, невзможно ти јест, ваше наследје јесми, и ваше стежаније, на јеште ми убози присвајајем царствију вашему.²⁴

У овлашћењу јенопољског епископа Исаије Ђаковића да у име патријарха и народа разговара са владаром, писало је да се народ обраћа Леополду „цару нашем и милостивом госпoдину и светло-

22 Захтеви са Сабора у Београду били су формулисани у шест тачака и односили су се на слободу православне вероисповести, употребу јулијанског календара рачунања времена, слободан и саборни избор српског архиепископа, јурисдикцију архиепископа и епископа, канонске визитације, слободно располагање црквама и манастирима, ослобађање од неких дажбина и друго. Текст захтева је, највероватније, уобличен у Бечу и у томе је епископу Исаји Ђаковићу помогао гроф Ђорђе Бранковић (К. Суботић, Уговори између Леополда I и српског народа, *Лейпциг Мајинце српске* 184 (1895), 8–9; Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд 1911, 425–426, 433–434; I. Тоџанас Радовић, *The Great Migration of Serbs*, 18).

23 К. Суботић, Уговори, 10. Ради лакшег читања, текст смо пренели савременом ћирилицом. Нисмо исправљали погрешне називе хабзбуршких земаља и покрајина наведених у титули.

24 Исто, 11–12

му краљу“ и даље у тексту да се моле „светлом краљу нашему“. Потписници овог документа заклели су се да ће „до последње капи крви наше остати најмање слуге ваше светлости“.²⁵

Сви наследници Леополда I који су потврђивали његове Привилегије Србима – Јозеф I, Карло VI и Марија Терезија, истицали су такође титулу краља Србије у својој владарској титули.

Поред хабзбуршке царске титуле, Србија се помиње још само на једном месту. Инвитуријом Леополд I позива на устанак против османске власти народе који живе у Албанији, Србији, Мезији, Бугарској, Силистрији, Илирији, Македонији и Рашкој. Навођење Србије (Servia) и Рашке (Rascia) указује на то да су до краја 17. века у угарским краљевским канцеларијама, а преко њих и у царским хабзбуршким, задржани посебни називи за области средњовековне српске државе којима су крајем 13. и почетком 14. века владали краљеви Драгутин и Милутин Немањић. Већ у Првој привилегији нема помена земље Србије. У њој, као и у касније издатим дипломама, наводи се само земља Рашка.²⁶

Расцијански народ био је преовлађујући назив за Србе у Привилегијама Леополда I. Интересантно је да народ нити једном није назван властитом именицом Расцијани, или Раци, или Срби у дипломи из 1695. године, већ су у текстовима употребљавани искључиво придеви расцијански и српски уз именице народ, језик, обичаји, свештеници, архиепископ и друге.

Хабзбурговци су преузели име Расцијани за Србе са угарском администрацијом. Термини Рашка за Србију и Рашани – Раци за Србе појављују се у угарским изворима спорадично од краја 12. века, а затим постепено добијају ширу употребу.²⁷ Како су се појачавале миграције Срба у Угарску, посебно после пада српске средњовековне државе под османску власт, називи Расцијани (Rasciani) и Раци (Razy) почели су да преовлађују. Према терминологији средњег века, српско становништво је са својим племством бежало из Рашке у Угарску. У одлукама Угарског сабора које су се односиле на српско становништво, од заседања одржаног 1481. године, доследно се користи назив *Rasciani*.²⁸ У изворима друге врсте, на пример, помињу

25 Исто, 5–7.

26 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 23, 26, 46, 54; М. Динић, О називима средњовековне српске државе, 33–34; Исти, *Из српске историје средњег века*, 169–170.

27 М. Динић, О називима средњовековне српске државе, 30–34; Исти, *Из српске историје средњег века*, 166–170; Ј. Калић, Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII век), *Зборник Филозофског факултета XIV/1* (1979), 89–91; Иста, *Европа и Срби. Средњи век*, Београд 2006, 107–109.

28 *Corpus Decretorum Iuris Hungarici*, I, 221, 279, 461 и даље.

се краљевски Раци (*Rasciani regales*) који су били у служби краља Владислава I (1440–1444) или кућа расцијанског епископа (*domus episcopy Rascianorum*) у Липови у Банату 1542. године. По Рацима су називана насеља (Ráckeve – Ковин), па и целе области, као на пример Ratzenland/Rasciani на карти Угарске Волганга Лациуса из 1556. године. Тако је била названа територија од банатских планина до Дунава.²⁹

Назив Раци или Расцијани за Србе употребљаван је у изворима из времена Бечког рата. Тако је један савременик забележио да је генерал Пиколомини у време доласка у Призрен, новембра 1689. године, под својом командом имао више од 20.000 *Ratzen oder Albaneser*. Тај извор отвара нови проблем – царски званичници у почетку нису разликовали Србе и Арбанасе.³⁰ У свом меморијалу о Албанији, гроф Марсиљи назива Арсенија III патријархом Расцијана (*Il Patriarca de Rasiani, che stalla in Ipek*), а тај текст је послужио као предлог за Инвитуторију Леополда I.³¹ У преводу на мађарски језик Заштитне дипломе Леополда I, од 11. децембра 1690. године, Срби су доследно називани Рацима (*Racz, Racz Nemzetén*).³²

Име Расцијани или Раци за Србе у Угарској добар је пример како је назив за становништво једне области постао опште име за цели народ. На исти начин настало је и име Шваба. Из имена становништва немачке провинције Швапске изведено је опште име које су Срби користили за Немце, како их још и данас понегде у Војводини називају.

Источна црква грчког обреда (*Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus*) био је званичан назив за српску православну цркву у Хабзбуршкој монархији. Назив је, према свему судећи, преузет од Срба јер је то био дословни превод синтагме наведене у молби Срба цару Леополду I из јуна 1690. године:

29 Р. М. Грујић, *Айолоџија српског народа у Хрватској и Славонији*, Београд 1989², 22–24 и посебно напомене на тим странама у којима су цитати из извора; С. М. Ђирковић, *Rasciani regales* Владислава I Јагелонца, *Зборник за историју Маџице српске* 1 (1970), 78–82; А. Krstić, The Emergence of „Sirf Vilâyeti“: Serbian Migrations to the Territory of Banat by the Mid-16th Century and Their Results, [y:] *Migrations in the Slavic Cultural Space. From the Middle Ages to the Present Day*, ed. Z. A. Brzozowska, P. Kręzel, I. Lis-Wielgosz, Łódź 2022, 95–110.

30 М. Костић, Прилози историји српско-арбанаског устанка 1689–1690. г, *Архив за арбанаску стварину, језик и етнолоџију* II (1924), 14.

31 Објављујући меморијал о Албанији 1924. године, Мита Костић га је погрешно приписао фрањевцу Томи Распасарију, да би касније ту грешку исправио. М. Костић, Прилози историји српско-арбанаског устанка, 18–20; Исти, О постанку и значењу тзв. „Инвитуторије“ Леополда I балканским народима од 6. априла 1690, *Историјски часопис* II (1949–1950), 144–156.

32 Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима (АСА-НУК), фонд Збирка повеља и диплома (ЗПД), бр. 8.

Наше свете цркве восточне грчкаго закона слободне бити у нашему закону и у вери, како смо до селе били, по нашему старому календару, а другога рода и закона и језика у нас се нитко не мешати, било тко би био.³³

Патријарх Арсеније III је у преписци са Србима користио назив Света црква источног православља (*Светѣа цѣрква вѣсѣочнаѣо ѣправо-славѣа*), Источна наша грчког закона црква (*Вѣсѣочная нашаѣа ѣрече-скаѣо закона цѣрковѣ*).³⁴

Само на једном месту у тексту српске молбе из 1690. године користи се назив *Архиепiscopскоѣја срѣска* и нема сумње да се односи на Српску патријаршију, тј. да је реч о називу за српску православно црквену организацију са седиштем у Пећи, која је била у рангу патријаршије:

Под архиепископију Србскоју и под епископије и под монастире и под сведце цркве села и метоси, земље и баштине, које су били под цркве дали наши светопочивши краљи сад просимо у светлога цара, да нам таки дарује и утврди, да можемо држат и владат и оне наше свете цркве, које су нам били узели погани Турци, паки сад изволеніјем божјим от Турака узете да се и те даду нам, наших светиѣи краљева прве задужбине, да ми њима можемо владати и држати.³⁵

У сингелији новом црногорском владики Данилу Петровићу из 1700. године, патријарх је за Српску патријаршију употребио следећи израз – Света велика црква, Преосвештена архиепископија пећка и Патријаршија богодржећа свих Срба и Бугара, западног Приморја и горњег Подунавља и северних страна.³⁶ У једном запису из 1706. године названа је Архиепископија и патријаршија словено-српска.³⁷

Архиепископ расцијански (српски) Источне цркве грчког обрѣда (*Orientalis Ecclesiae Ritus Graeci Rascianorum [Servianorum] Archiepiscopus*) била је титула патријарха Арсенија III, наведена у привилегијалним дипломама Леополда I. Од документа до документа,

33 К. Суботић, Уговори, 8.

34 Г. Витковић, *Сѣоменици из будимскоѣ и ѣешиѣанскоѣ архива*, I, Београд 1872, 2, 4.

35 К. Суботић, Уговори, 8, 9.

36 Део текста у коме се наводи овај назив за Српску патријаршију у сингелији владике Данила гласи: „Сего ради и наше Смѣреніе съ саборомъ все извѣстно разумехомъ, и обрѣтохомъ отъ светихъ отецъ закономъ, и светихъ благочѣстивихъ цареѣ хрисовоулиѣи, кое соутъ митрополиѣе и ѣпискоупные подъ съетоуѣо вѣликуѣо цѣрковъ, прѣосвештеннуѣо архѣепискупиѣо Пѣкѣскуѣо и Патѣриѣршиѣо Богодрѣжештуѣо вѣсехъ Срѣбле и Блѣгаръ западнаѣо Приморѣа, и горњанаѣо Подунавѣа, и севѣрњнимъ странамъ“. Г. Витковић, *Сѣоменици*, I, 6.

37 Љ. Стојановић, *Сѣѣари срѣпски заѣйиси и наѣѣѣиси*, V, Сремски Карловци 1925, 11.

разликовао се само ред речи у титули. Она је, нема сумње, изведена из назива Православне цркве који су признавале хабзбуршке државне власти и титула којима се сам патријарх потписивао. Тако је, на пример, на три документа, која је епископ Исаија Ђаковић 1690. године предао на Двору у Бечу, патријарх био потписан на следећи начин: Смирени Арсеније Чарнојевић архиепископ српски (*Смирѣни Арсеніе Чръноевић архіейискѣи срѣски*) на овлашћењу епископа Исаије, Архиепископ све Србије и Бугарске (*Арсеніе Чрноевич, архіейискоѣи васеи Серѣи и Боуліаріи*) на молби Срба владару и Смирени архиепископ пећки, патријарх славеносрпски (*Смирѣнии архіейискоѣи ѣекскіи, ѣаѣіріархѣ словеносервскіи АрсеніеЧръноевићѣ*) на писму Леополду I.³⁸

У прво време по преласку на територију под хабзбуршком влашћу, Арсенију III није било признато право да у титули коју користи у комуникацији са властима истиче достојанство патријарха. У документима која је упућивао представницима државних и локалних власти до 1695. године најчешће је употребљавао титулу *Orientalis Ecclesiae Ritus Graeci Rascianorum Archiepiscopus* или *Orientalis Ecclesiae Ritus Graeci Archiepiscopus*. Само на једном документу из 1692. године, који је упутио Будимској коморској администрацији, потписао се као патријарх – *Arsenius Czernovich Patriarcha*.³⁹ Молбу Леополду I, од 28. јуна 1694. године, да потврди епископе које је посветио, потписао је као: *Arsenius Czernovich graeci ritus ecclesiae orientalis arhiepiscopus*. Кардинал Леополд Колонић га је у једном обраћању владару из исте године помињао уз титуле *Rascianorum Graeci ritus Archiepiscopus*, *Rascianorum Archiepiscopus*, па чак и само као *Arsenius*, а то је, нема сумње, требало да буде нека врста увреде. На полеђини тог дугог писма неко од писара је дописао да је реч о мишљењу кардинала на захтеве *Patriarcham Arsenium*.⁴⁰ Током 1695. године Арсеније III у својој титули наводи и достојанство патријарха и од тада се најчешће потписивао као *Orientalis Ecclesiae Ritus Graeci Archiepiscopus et Rascianorum Patriarcha*, иако је истовремено користио и краћу титулу *Orientalis Ecclesiae Ritus Graeci Archiepiscopus*.⁴¹

У комуникацији са Србима у Хабзбуршкој монархији Арсеније III је крајем 17. и почетком 18. века користио титуле: Архиепископ

38 К. Суботић, Уговори, 7, 9, 12.

39 С. Гавриловић, И. Јакшић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и њојеким XVIII века*, I, Београд 1987, 87, 89, 102, 105, 115, 117, 119, 140, 171, 206, 218, 228, 242.

40 Ј. Радонић, Прилози историји Срба у Угарској крајем XVII и поч. XVIII века, прештампано из: *Летѣиис Майѣице срѣске* 223 (1904), 15–22.

41 С. Гавриловић, И. Јакшић, *Извори о Србима у Угарској*, 257, 301 и даље.

пећки и патријарх свих Србаља; Архиепископ пећки и патријарх Србије; Архиепископ пећки и патријарх српски; Архиепископ Прве Јустинијане и патријарх словеносрпски; Архиепископ пећки као и целе Србије, Бугарске и других припадајућих [земаља] патријарх.⁴²

Јозеф I

Промене у терминологији и начину обраћања Србима почеле су да се примећују у време владавине Јозефа I (1705–1711). Према устаљеној традицији у Хабзбуршкој монархији сваки нови владар потврђивао је привилегијалне дипломе свог претходника путем дворских канцеларија које су дипломе првобитно објавиле. Свака потврда привилегијалних и других диплома објављених у време претходног владара, садржала је уводни текст новог владара, затим од речи до речи преписане текстове диплома које се потврђују и на крају закључни или завршни текст потврде новог владара. Потпис владара, затим председника дворске канцеларије која издаје потврду и царски печат били су неизоставни део потврде. Тако је и Јозеф I на молбу патријарха Арсенија III и народа 1706. године потврдио привилегијалне дипломе које је његов отац цар Леополд I дао Србима. Јак мотив за ову потврду било је и држање Срба током Ракоцијевог устанка који је од 1703. године трајао у Угарској. Наиме, Срби су остали верни владару, ратовали су против Ракоцијевих *ребелијаша* и за то платили високу цену у страдању цивилног становништва и разарању српских насеља.⁴³

Преко Дворске тајне канцеларије Јозеф I је, 7. августа 1706. године, потврдио *Litterae invitatoriae*, позив Леополда I балканским народима на устанак против османске власти од 6. априла 1690. године, и Прву привилегију од 21. августа исте године. Та потврда Привилегија увела је значајне промене у терминологији, што се може видети већ у уводном делу текста:

Дајемо на знање и садржајем ових редова предајемо на памћење свима којих се тиче: да су се пред нама појавили наш верни, љубазни и часни Арсеније Чарнојевић, архиепископ источне цркве грчког обреда и патријарх расцијански, као и сви сталежи племена илирског или ра-

42 Г. Витковић, *Сјоменици*, I, 1, 3, 4, 5, 8, и даље.

43 О Ракоцијевом устанку види у: Р. Л. Веселиновић, Народнoцрквена и привилегијска питања Срба у Монархија 1699–1716. године, у: *Историја српског народа*, IV/1, ур. С. Гавриловић, Београд 1994², 42–43; Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1562. до 1918*, I, Нови Сад 2016, 133–142.

сцијанског и молебним писмом поднели на увид извесна допуштења, привилегије, слободе и преимућства која им је наш узвишени родитељ најпобожније успомене, многопоштовани ЛЕОПОЛД, римски цар и преславни краљ Угарске, Далмације, Славоније итд. премилостиво доделио дана шестог, месеца априла, и дана двадесет првог, месецца августа, године давно прошле хиљаду шесто деведесете, због њихове осведочене и постојане верности, као и због многоврских услуга које је речени народ и племе расцијанско учинило како верно, тако и корисно за наш узвишени Дом против заједничког непријатеља хришћанског имена, као што опширније и исцрпније показује садржај овог писма које овде следује.

Natum facimus, et tenore praesentium memoriae commendamus, quorum interest, universis: Quod coram Nobis fidelis Noster, dilectus, venerabilis Arsenius Czernovich, Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archi-Episcopus, et Rascianorum Patriarcha, nec non Gentis Illyricae, seu Rascianae Status universi devote comparuerint, et per libellos supplices exposuerint, sibi ab Augusto, pientissimae reminiscendae Domino, ac Genitore Nostro Collendissimo, LEOPOLDO, Romanorum Imperatore, et Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, etc. Rege Gloriosissimo, die sexta Mensis Aprilis, et die vigesima prima Mensis Augusti, Anni pridem elapsi millesimi sexcentissimi et nonagesimi, certa Indulta, Privilegia, Immunitates, atque Praerogativas, ob comprobata fidelitatis suae constantiam, nec non multifaria, a dicto Populo et Natione Rasciana, contra communem Christiani nominis hostem Augustae Domui Nostrae, tam fideliter, quam utiliter praestita servitia, Clementissime impertita esse prout nimirum eorundem tenor hic subsquens fusi-⁴⁴us et uberius declararet, humillime simul et devotissime instantes.

Исте речи и слични изрази користе се за српски народ и архиепископа у завршном тексту потврде Привилегија Јозефа I у коме посебно истиче њихову храброст, верност и заслуге за Двор:

Милостиво, дакле, разматрајући разумне молбе споменутог патријарха и архиепископа Арсенија Чарнојевића, као и staleжа целог племена и народа илирског или расцијанског, и најизврсније заслуге које су они стекли за наш узвишени Дом – при чему је, наиме, речено племе и народ у свим могућим преокретима, у жестоким ратовима с најљућим непријатељем и дуготрајним вихорима устаника, насиља, најезда, штета и других несрећа остао не само свагда непоколебан у неумањеној и најпотпунијој верности Дому, него је такође доказао особиту приврженост и ревносу послушност у многим приликама – како унапређењем користи и услуга за наш Дом, тако и пружањем спремне помоћи и подношењем заједничких терета, а да би одвратио непријатељске и бунтовничке подухвате, није штедео ни крв, ни имање, него је, запоставивши сва добра и презревши животну опасност и све тешкоће,

44 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 25–26; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 93.

држећи се постојано свог законитог краља и господара, с бесмртном славом испунио поданичку и вазалску дужност, а обећава и жели да је и убудуће испуњава – хтели смо да милостиво уважимо најпонижније молбе речених молилаца, и стога, на основу свог поузданог знања, разумне одлуке, одлучне воље и пунине царске и краљевске моћи и власти, овим прељубазно оверавамо и сасвим и у свему милостиво одобравамо и потврђујемо горе поменуте привилегије, слободе и преимућства, која им је својим краљевским отвореним писмом у целини и у појединостама његовог садржаја, клаузула и израза премилостиво доделио наш узвишени господин и родитељ; задржавајући сем тога, за себе најпотпунију власт да – кад се божјом добротој и сложним настојањем истих Илира и осталих наших верних поданика поврати жуђени мир у нашем краљевству Угарској и нашим пограничним покрајинама – да те слободе, преимућства и привилегије надаље тумачимо тако што ћемо им, према приликама, давати још бољи облик, показујући уједно у још већем степену своје најнаклоњеније расположење према илирском племену, уколико буде изгледало да то доноси корист и добробит нама и нашим краљевствима и покрајинама.

Considerantes igitur Benigne memorati Patriarchae, et Archi-Episcopi, Arsenii Czernovich, nec non Statuum totius Gentis, et Populi Illyrici, sive Rasciani Preces rationabiles, et Merita praestantissima de Augusta Domo Nostra sibi comparata; dum nempe dicta Gens et Natio, per omnes rerum vicissitudines, flagrantibus cum acerrimo hoste bellis, durantibus etiam rebellium violentiarum, invasionum, damnorum, aliorumque casuum adversorum turbinibus, in illibata et integerrima erga Eandem fidelitate, immota non tantum semper perstitit, verum etiam specialem suum Devotionis, Obsequiique zelum plurimis in occasionibus, tam promovendo commodo, servitioque Domus Nostrae, quam ferendis promptis Suppetiis, et sublevandis Oneribus communibus, magno animo demonstravit, hostiliumque ac perduellium conatuum avertendorum causa, cum immortalis Laude, nec Sanguini, nec Substantiae pepercit, sed, posthabitis Bonis omnibus, et spreitis vitae periculis, cunctisque difficultatibus, Legitimo Regi, et Domino suo constanter adhaerens, vere fidelium subditorum, vasallorumque Obligationem adimplevit, ac imposterum adimplere spondet, et in votis habet; humillimae praefatorum Supplicantium petitioni Clementer annuere volumus, ac proinde ex certa Nostra Scientia, sano Consilio, Animoque bene deliberato, deque Caesariae, Regiaeque Potestatis Nostrae Plenitudine, ac Autoritate, praerecensitis Privilegiis, Immunitatum, ac Praerogativarum, per Augustum, Dominum, et Genitorem Nostrum Clementissime Concessas Regias Patentis Literas, juxta omnes et singulas earundem Continentias, Clausulas et Expressiones hisce Benignissime ratihabemus. et in omnibus, et per omnia Clementer approbamus et confirmamus. Reservantes insuper Nobis plenissimam facultatem, reddita per Dei Benignitatem, eorundemque Illyricorum, et aliorum Fidelium Nostrorum Subditorum conjunctam operam Regno Nostro Hungariae, et finitimis Provinciis Nostris tranquillitate, easdem Immunitates, Praerogativas, et Privilegia ulterius explicandi, ac in meliorem,

pro temporum conditione, formam redigendi, simul et propensissimum Nostrum in Gentem Illyricam animum amplius demonstrandi, prout ad Nostram, Regnorumque Nostrorum, et Provinciarum, atque adeo ipsiusmet Populi Illyrici utilitatem, et bonum conducere videbitur.⁴⁵

Титула Арсенија III у овом тексту је другачија него у Привилегијама јер му је у међувремену званично потврђено право да користи и достојанство патријарха, тако да она гласи: Архиепископ Источне цркве грчког обреда и патријарх расцијански (*Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archi-Episcopus, et Rascianorum Patriarcha*). Мања измена у избору речи односи се на увођење новог термина *Gens* (племе). Срби су племе и народ (*Gens et Natio, Gentis et Populi*).

Највећа промена у терминологији односи се на употребу нове речи у опису Срба – *Илири*. Српски народ назван је племеном и народом илирским или расцијанским (*Gentis et Populi Illyrici, sive Rasciani*), племеном илирским (*Gentem Illyricam*). У овом тексту народ је први пут означен властитом именицом Илири (у облику *Illyricorum*), уместо само придевом. Илирски се користи као синоним придеву расцијански, односно српски.

У завршном тексту Јозефове потврде Привилегија преко Дворске тајне канцеларије крила се једна новина која је у првом тренутку остала непримећена. Наиме, на савет кардинала Леополда Колонића у завршни текст потврде унета је такозвана „резервишућа клаузула“ према којој је владар за себе задржао пуну власт да потврђене слободе, преимућства и привилегије надаље тумачи тако што ће им према приликама (*pro temporum conditione*) давати још бољи облик. На тај начин, требало је да владар покаже своју наклоност према расцијанском племену.

За разлику од потврде Привилегија преко Дворске тајне канцеларије, у потврди преко Угарске дворске канцеларије од 29. септембра 1706. године није било већих измена терминологије у односу на речник Леополдових привилегија. Јозеф I је тада потврдио Заштитно писмо Леополда I Србима од 11. децембра 1690. године, као и две Привилегије од 20. августа 1691. и 4. марта 1695. године.⁴⁶ У тексту потврде учестало се користе придеви расцијански и српски, док имена Илира и придева илирски нема. Мања измена у избору речи односи се на изостанак термина *Natio* и увођење термина *Gens* (племе). Тако, на пример, владар у уводном тексту обавештава све којих се тиче:

45 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 30–31, 39–40; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 94–95.

46 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 48–58; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 99–103.

Да је наш верни и часни Арсеније Чарнојевић, архиепископ Источне цркве грчког обреда и патријарх расцијански, како у своје, тако и у име целог племена расцијанског и народа српског лично поднео и показао нашем величанству извесна три привилегијална и уједно заштитна писма негдашњег пресветлог кнеза и господина Леополда [...] Из ових писама видело се да је исто нагдашње величанство наш отац оставио не само стару власт истом архиепископу и патријарху, а реченом племену и народу расцијанском цео и неокрњен обред, него да је споменутом архиепископу и патријарху и расцијанском или српском народу и племену грчког обреда доделио и нека друга преимућства, изузећа, милости, допуштења, права и слободе.

Quod Fidelis Noster, Venerabilis Arsenius Csernovich, Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archi-Episcopus, et Rascianorum Patriarcha, tam suo, quam totus Gentis Rascianae, Populique Serviani Nominibus, et in personis exhibuit et praesentavit Majestati Nostrae certas quasdam Ternas Literas Privilegiales, simul et Protectionales Sacratissimi condam Principis, ac Domini Leopoldi [...] Quibus mediantibus Eadem olim Paterna Majestas Nostra non modo vetustam ejusdem Archi-Episcopi, et Patriarchae Authoritatem, praefataeque Gentis, et Populi Rasciani Ritum, sartam, tectamque reliquisset, verum etiam certas alias Prerogativas, Immunitates, Gratias, Idulta, Jura et Libertates praeinominato Archi-Episcopo, et Patriarchae, Populoque, ac Genti Graeci Ritus Rasciano, seu Serviano concessisset.⁴⁷

Званична од државе призната титула Арсенија Чарнојевића у то време била је Архиепископ Источне цркве грчког обреда и расцијански патријарх (*Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archi-Episcopus, et Rascianorum Patriarcha*), а српски народ означен је као „расцијанско племе и народ српским назван“ (*Gentis Rascianae, Populique Serviani Nominibus*). Даље у тексту потврде користе се изрази: *Gentis et Populi Rasciani Ritum, gentis seu populi Rasciani*. Само на једном месту пред крај текста потврде употребљено је име, односно властита именица Расцијани за народ.

У завршном делу текста потврде преко Угарске дворске канцеларије, Јозеф I такође истиче верност и заслуге Срба како у време Бечког рата тако и у време Ракоцијевог устанка:

...што дакле, стога – што, опет, љубазно сагледавајући и разматрајући особите заслуге које су поменути патријарх и архиепископ расцијански Чарнојевић, као и племе или народ расцијански стекли за наш узвишени аустријски Дом – при чему је, наиме, речено племе или народ кроз све могуће преокрете у жестоких ратовима с љутим непријатељем Турчином, па и у недавним унутрашњим немирима и буна-

47 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 48–49; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 99.

ма које су подигли неки одметнути Угри, као и у другим неприликама и метежима, истрајавајући у несмањеној верности нама спремна духа испољио и показао особити жар оданости и послушности у многим приликама, што пружањем одлучне помоћи, што преузимањем заједничких терета, а обећава да ће га с једнаком верношћу и ревношћу испољавати и показивати и убудуће.

Cum igitur ob id, tum vero Benigne Attendentes, et Considerantes memorati Rascianorum Patriarchae, et Archi-Episcopi Csernovich, nec non Gentis, seu Populi Rasciani praestantia Merita, de Augusta Domo Nostra Austriaca sibi comparata, dum nempe dicta Gens, seu Natio per omnes rerum Vicissitudines, flagrantibus cum immani hoste Turca Bellis, ac etiam modernis, per nonnullos abalienatos Hungaros suscitatis intestinis motibus, et tumultibus, aliorumque adversorum Casuum Turbinibus, in illibata erga Nos fidelitate preservando, specialem devotinis, et obsequi zelum, pluribus in occasionibus, in ferendis promptis supetiis, et sublevandis oneribus communibus, prompto Animo exhibuit, ac impenditi, imposterumque, pari fide et alacritate sese exhibiturum, et impensurum pollicetur.⁴⁸

У потврди преко Угарске дворске канцеларије Јозеф I је поновио „резервишућу клаузулу“ из потврде преко Тајне канцеларије и додао је још једну према којој ће бољи облик привилегија бити касније опширније назначен, уз поштовање туђег права (*salvo jure alieno*), односно без штете за права трећих лица. Тај део текста гласи:

[...] задржавајући, сем тога, за себе потпуну власт да – кад се божјом добротом и сложеним настојањем поменутих Расцијана и осталих наших верних поданика поврати жуђени мир у реченом нашем краљевству Угарској и нашим пограничним покрајинама – да те слободе, преимућства и привилегије надаље тумачимо тако што ћемо им, према приликама, давати још бољи облик показујући уједно у још већем степену сву душевну наклоност према расцијанском племену уколико одиста буде изгледало да то доноси корист и добробит нама и нашим краљевствима и покрајинама, а особито самом реченом народу српском или расцијанском, ми их (тј. слободе – прим. прев.) прихватамо, оснажујемо, оверавамо и потврђујемо, те обезбеђујемо и задржавамо, на начин и у облику који ће, како је речено, бити опширније назначени; уз поштовање туђег права.

Reservantes insuper Nobis plenariam facultatem, redditam, Divino favente Numine, prefatorumque Rascianorum, et aliorum fidelium subditorum Nostrorum conjuncta opera, dicto Regno Nostro Hungariae, et finitimis Provinciis Nostris optata quiete, easdem Immunitates, Praerogativas, et Privilegia ulterius explicandi, ac in meliorem, pro temporum conditione, formam redigendi, simul et propensum Nostrum in gentem Rascianam Ani-

48 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 56; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 102.

mum amplius demonstrandi, prout nimirum ad Nostram Regnorumque, et Provinciarum Nostrarum, ac etiam ipsiusmet praefati Populi Serviani, seu Rasciani utilitatem, et bonum conducere videbitur. Immo acceptamus, roboramus, ratificamus, et confirmamus, assecuramusque, et reservamus, modis et formis, ut praemisum est, uberius denotatis. Salvo jure alieno.⁴⁹

Илирски народ, синтагма коју је употребила Тајна дворска канцеларија у Јозефовој потврди Привилегија 1706. године био је добро познат. У тексту потврде израз се користи као синоним за српски народ, иако се у ширем изворном значењу односио на имагинарни концепт античког наслеђа међу словенским народима на Балкану.

Идеја о илирској нацији, као великој словенској заједници која има заједничко порекло, појављује се још у 16. веку коришћењем термина *Lingua Illyrica*. Термин је означавао (пра)словенски језик из кога су се развили посебни језици којима се служе сви словенски народи на Балкану. Током 17. века почињу да се пишу књиге о илирском језику и илирској нацији која се простире од Далмације до Црног мора и од Јадрана до Паноније. Том темом занимали су се језуити, Римска курија, Конгрегација за пропаганду вере, који су кроз идеју илирске нације радили на проширењу римокатоличке вере. Подстицали су и схватање да су Илири били ратнички народ и да је њихов историјски задатак била одбрана Европе од Турака.⁵⁰

Идеја о илирском народу постала је посебно актуелна током Бечког рата када је хабзбуршка војска, после освајања Београда 1688. године, кренула у ослобађање балканских хришћана од османске власти. Један од заговорника идеје о илирској нацији у то време био је и гроф Ђорђе Бранковић, што се јасно види у његовим *Хроникама Словена Илирка, Горње Мезије и Доње Мезије*, које је писао између 1684. и 1688. године. Титулисао се, неретко, као наследни илирски деспот. Тако је, на пример у једном позиву Србима на устанак, 12. јуна 1689. године навео своју титулу: Георгије други, божјом милошћу свих илирских, трачких и других источних области прадединог отечества наследни деспот, Горње и Доње Мезије херцег и велики кнез Свете римске области, такође и државе светог Саве, и Црне Горе, пак господар херцеговачки и сремски, јенопољски и угарског краљевства и земаља гроф. Илирија је наведена међу областима за које је Сабор у Београду 1690. тражио потврду и заштиту права Православне цркве и народа, а то су били Србија, Бугарска, Јустинијана, Далмација,

49 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 57; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 102–103.

50 Опширније о идеји илирске нације у 16. и 17. веку и прихватању те идеје међу Србима видети у: В. Симић, *За љубав оцазбине. Патриотизам и патриотизам у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2013, 380–407.

Босна, Илирија, Херцеговина, Црна Гора до мора, Хрватска, Угарска, Срем, Јенопољ. Арсеније III је, такође, у својој титули додавао да је патријарх целог Илирика или источног Илирика. У запису из 1706. године наведен је са титулом „свих Срба и Бугара и целог Илирика патријарх“.⁵¹

Концепт илирске нације није био непознат у Бечу. Иако се илирски народ не помиње у Привилегијама, Илирик је наведен међу областима за које је Леополд I објавио Привилегију од 20. августа 1691. године. Од Јозефове потврде Привилегија израз илирски народ улази полако у терминологију о Србима. Напред наведени примери указују на то да је илирски у почетку употребљаван као синоним називима расцијански и српски. Током двадесетих година 18. века, у време Карла VI назив илирски је све учесталије самостално коришћен да у званичној комуникацији означи српски народ. То је свакако била последица освајања Србије и других области на Балкану током рата против Османског царства 1716–1718. године. Тим ратним успесима Хабзбуршка монархија захватила је делове старог Илирика.

Карло VI

Дошавши на власт после изненадне смрти свог брата Јозефа I, Карло VI (1711–1740) је на молбу тадашњег архиепископа и митрополита Вићентија Поповића (1713–1725) и целог српског народа, потврдио Леополдове привилегије према уобичајеној форми и путем обе канцеларија које су их објавиле. Потврде садрже уводни текст Јозефа I, текстове потврде Карла VI, који укључују и текстове Привилегија Леополда I, сви пренети од речи до речи, и завршни текст актуелног владара. У текстовима потврде из 1706. године примењена је иста терминологија као у претходним.

У потврди преко Дворске тајне канцеларије, 2. августа 1713. године, између осталих речи, Карло VI за Србе употребљава и назив Илири. Па тако, у уводном тексту, обавештава све којих се Привилегије тичу:

Дајемо на знање и садржајем ових редова дајемо на памћење свима којих се тиче: да су се пред нама појавили наш верни, љубазни и часни Вићентије Поповић, архиепископ Источне цркве грчког обреда

51 Г. Витковић, *Сјоменици I*, без пагинације; К. Суботић, *Уговори*, 9; Љ. Стојановић, *Сјари српски зайиси и најийиси*, 11; М. Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријарха српских, Бојословље* 9 (1934), 265–266. О илиризму грофа Бранковића и патријарха Арсенија III видети такође у: Z. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb 2008, 319 – 324.

и митрополит расцијански, као и сви сталежи племена илирског или расцијанског, и молебним писмом поднели на увид извесна допуштења, привилегије, слободе и преимућства која им је наш узвишени господин и родитељ најпобожније успомене, много поштовани Леополд, римски цар и преславни краљ Угарске, Далмације, Хрватске и Славоније итд. итд. премилостиво доделио дана шестог, месеца априла и дана двадесет првог, месеца августа године давно прошле хиљаду шесто деведесете, због њихове осведочене и постојане верности, као и због многоврских услуга које је речени народ и племе расцијанско учинило као верно, тако и корисно за наш узвишени Дом против заједничког непријатеља хришћанског имена;

Natum facimus, et tenore praesentium Memoriae commendamus, quorum interest, Universis; Quod coram Nobis Fidelis Noster, Dilectus, Venerabilis Vincentius Popovich, Orientalis Ecclesiae Ritus Graeci Archi-Episcopus, et Rascianorum Metropolita, nec non Gentis Illyricae, seu Rascianae Status universi devote comparuerit, et per Libellos supplices exposuerit, sibi ab Augusto, pientissimae memoriae, Domino, ac Genitore Nostro Collendissimo Leopoldo, Romanorum Imperatore, et Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclavoniae, etc etc. Rege Gloriosissimo, die sexta mensis Aprilis, et die vigesima prima mensis Augusti, Anni pridem elapsi millesimi sexcentissimi et nonagesimi, certa Indulta, Privilegia, Immunitates, atque Praerogativas, ob comprobata Fidelitas saue constantiam, nec non multifaria a dicto Populo, et Natione Rasciana contra communem Christiani nominis hostem;⁵²

Титула патријарха Арсенија III, која се у тексту помиње је Архиепископ Источне цркве грчког обреда и патријарх расцијански (*Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archi-Episcopus et Rascianorum Patriarcha*). Титула Вићентија Поповића, који је са народом тражио и добио потврду Привилегија, гласила је Архиепископ Источне цркве грчког обреда и митрополит расцијански (*Orientalis Ecclesiae Ritus Graeci Archi-Episcopus, et Rascianorum Metropolita*). Српски народ је у тексту назван племе илирско или расцијанско (*Gentis Illyricae, seu Rascianae, Gentis et Populi Illyrici sive Rasciani*), као и само народ расцијански (*Populo et Natione Rasciana*).

У завршном делу текста потврде опширно су истакнути и описани верност и ратне заслуге Срба за државу и владарски дом, како у Бечком рату тако и током Ракоцијевог устанка. Задржана је „резервишућа клаузула“ о праву владара да тумачи Привилегије, из потврде Јозефа I преко исте канцеларије:

Пошто смо, дакле, милостиво размотрили разумне мобе споменутог митрополита архиепископа ВИЋЕНТИЈА ПОПОВИЋА, као и ста-

52 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 33–34; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 92.

лежа целог племена и народа илирског или расцијанског, и најизврсније заслуге које су они стекли за наш узвишени Дом – при чему је, наиме, речено племе и народ у свим могућим преокретима, у жестоким ратовима с најљућим непријатељем и дуготрајним вихорима устаника, насиља, најезда, штете и других несрећа остао не само свагда непоколебан у неумањеној и најпотпунијом верности Дому, него је такође великодушно доказао своју особиту приврженост и ревност и послушност у многим приликама – како унапређењем користи и услуга на наш Дом, тако и пружањем спремне помоћи и подношењем заједничких терета, а да би одвратио непријатељске и бунтовничке подухвате, није штедео ни крв, ни имање, него је, запоставивши сва добра и презревши животну опасност и све тешкоће, држећи се постојано свог законитог краља и господара, с бесмртном славом испунио поданичку и вазалску дужност, а обећава и жели да је и убудуће испуњава – хтели смо да милостиво уважимо најпонижније молбе речених молилаца, и стога на основу свог поузданог знања, разумне одлуке, одлучне воље и пунине царске и краљевске моћи и власти, овим прељубазно оверавамо и сасвим и у свему милостиво одобравамо и потврђујемо горе поменуте привилегије, слободе и преимућства које им је својим краљевским отвореним писмом у целини и у појединостима његовог садржаја, клаузула и израза премилостиво доделио наш узвишени господин и родитељ, а потврдио их, као што је речено, наш љубљени господин брат; задржавајући, сем тога, за себе најпотпунију власт да те слободе, преимућства и привилегије надаље тумачимо тако што ћемо им, према приликама, давати још бољи облик, показујући уједно у још већем степену своје најнаклоњеније расположење према илирском племену, уколико буде изгледало да то доноси корист и добробит нама и нашим краљевствима и покрајинама.

Considerantes Igitur Benigne memorati Metropolitae, et Archi-Episcopi, VINCENTII POPOVICH, nec non Statuum totius Gentis et Populi Illyrici, sive Rasciani Preces rationabiles, et Merita praestantissima de Augusta Domo Nostra sibi comparata; dum nempe dicta Gens et Natio, per omnes rerum vicissitudines, flagrantibus cum accerrimo hoste bellis, durantibus etiam rebellium, violentiarum, invasionum, damnorum, aliorumque casuum adversorum turbinibus, in illibata, et integerrima erga Eandem fidelitate, immota non tantum semper perstitit, verum etiam specialem suum Devotionis, Obsequiique zelum plurimis in occasionibus, tam promovendo commodo, servitioque Domus Nostrae, quam ferendis promptis Suppetiis, et sublevandis Oneribus communibus, magno animo demonstravit, hostiliumque ac perduellium conatum avertendorum causa, cum immortalis Laude, nec Sanguini, nec Substantiae pepercit, sed, posthabitis Bonis omnibus, et spretis vitae periculis, cunctisque difficultatibus, Legitimo Regi, et Domino suo constanter adhaerens, vere fidelium Subditorum, vaisallorumque Obligationem adimplevit, ac imposterum adimplere spondet, et in votis habet; humillimae praefatorum Supplicantium petitioni Clementer annuere volumus, ac proinde ex certa Nostra Scientia, sano Consilio, Animoque bene deliberato, deque Caesareae, Regiaeque Potestatis Nostrae Plenitudine, ac Au-

thoritate, praerecensitas Privilegiorum, Immunitatum, ac Praerogativarum, per Augustum Dominum, et Genitorem Nostrum Clementissime concessas, atque a Dilectissimo Domino Fratре Nostro, uti dictum, confirmatas Regias Patentes Literas, juxta omnes et singulas earundem Continentias, Clausulas, et Expressiones, hisce Benigne ratihabemus, et in omnibus; et per omnia Clementer approbamus, et confirmamus: Reservantes insuper Nobis plenissimam facultatem, easdem deinceps Immunitates, Praerogativas et Privilegia ulterius explicandi, ac in meliorem, pro temporum conditione, formam redigendi, simul et propensissimum Nostrum in Gentem Illyricam animum amplius demonstrandi, prout ad Nostram, Regnorumque Nostrorum, et Provinciarum, atque adeo ipsiusmet Populi Illyrici utilitatem, et Bonum conducere videbitur.⁵³

У потврди Привилегија преко Угарске дворске канцеларије од 8. октобра 1713. године користи се устаљена терминологија Леополдових привилегија и потврде Јозефа I преко исте канцеларије. Титула Арсенија III Чарнојевића, која се у тексту наводи, гласи Архиепископ Источне цркве грчког обреда и патријарх расцијански (*praefatae Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus attum Archi-Episcopi et Rascianorum Patriarchae*), док је титула актуелног црквеног поглавара Вићентија Поповића гласила Митрополит и архиепископ Источне цркве грчког обреда (*Orientalis Ecclesiae, Graeci Ritus Metropolita et Archi-Episcopus*). Српски народ у овој потврди називан је племе и народ расцијански (*Gentis et Populi Rasciani*), племена расцијанског и народа српског (*totius Gentis Rascianae, Populique Serviani*). Илири и илирски народ се овде не помињу.⁵⁴

Овај текст је, међутим, посебно занимљив због нечега што не садржи. Из завршног дела текста потврде преко Угарске дворске канцеларије изостављена је похвала храбрости и верности, а посебно ратних заслуга Срба у одбрани хабзбуршког двора у недавним ратовима. Карла VI сигурно није бринуло истицање заслуга Срба у Бечком рату. Бринула га је, нема сумње, реакција угарских сталежа, којима је ова потврда посредно била намењена, на похвале храбрости Срба у недавно завршеном Ракоцијевом устанку. Наиме, угарско племство учествовало је у Ракоцијевом устанку, а мир у Сатмару био је закључен само две године раније, 1711. године. Да би задржао тешко стечени „мир у кући“ и да не би подсећао на крваве борбе Срба и Мађара током Ракоцијевог устанка, владар је изоставио до тада већ уобичајену похвалу народу којем потврђује привилегијална права. С

53 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 40–41; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 95.

54 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 58–59, 69–70; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 98–99, 103.

друге стране, потврђене су обе клазуле из 1706. године, с тим што „резервишућа клазула“ није детаљно наведена:

Ми смо, дакле, услишивши с краљевском благонаклоношћу и милостиво прихватавши овакву најпонижнију молбу реченог ВИЋЕНТИЈА ПОПОВИЋА, митрополита и архиепископа, и целог поменутог племена расцијанског и народа српског упућену нашем величанству на горе описани начин, својим напред поменутих краљевским ауторитетом одобрили, оснажили, оверили и реченом митрополиту и архиепископу ВИЋЕНТИЈУ ПОПОВИЋУ и племену или народу расцијанском грчког обреда љубазно и на исти начин потврдили – те, штавише, одобравамо, оснажујемо, оверавамо и потврђујемо – поменуто потврдно привилегијално писмо нашег негдашњег господина брата и непосредно и ни у једном свом делу сумњиво, већ лишено сваке грешке и сумње, и од речи до речи, без икаквог одузимања или додавања, унето и уписано у ово наше писмо такође привилегијално писмо, а с обзиром на све своје садржаје, клазуле и чланове, правовањано, хвале вредно и прихватљиво у мери у којој је и оно само правилно и законито издато, а његовом се снагом помаже истина; уз поштовање туђег права.

Nos itaque, humillima hujusmodi repetiti VINCENTII POPOVICH, Metropolitae et Archi-Episcopi, totiusque praemenoratae Gentis Rascianae, Populique Serviani Supplicatione, Nostrae modo, quo supra, porrecta Majestati, Regia Benignitate exaudita, Clementer et admissa, predeclaratas Domini condam Fatris, et immediati Praedecessoris Nostri Litaras Confirmationales, Privilegiales, non abrasas, non cancellatas, neque aliqua sui in parte suspectas, sed omni prorsus vitio et suspicione carentes, praesentibusque Literis Nostreis itidem Privilegialibus de verbo ad verbum sine Diminutione et Augmento aliquali, insertas et inscriptas, quod omnes earundem Continentias, Clausulas et Articulos eatenus, quatenus eadem rite et legitime existunt emanatae, viribusque earundem veritas suffragatur, ratas, gratas, et accepta habentes, praedecarata Autoritate Nostra Regia approbavimus, raboravimus, ratificavimus, ac pro repetito Metropolitae et Archi-Episcopo, VINCENTIO POPOVICH, Genteque, seu Populo Rasciano Graeci Ritus Gratiose, et pariformiter confirmavimus, imo approbamus, raboramus, ratificamus et sonvirmamus, Salvo jure alieno.⁵⁵

„Резервишућа“ и клазула о туђем праву изазвале су узнемирење међу Србима тек са Карловом потврдом Привилегија. Ширио се страх да ће убудуће Привилегије бити лоше тумачене због „поштовања туђег права“, под којим је подразумевано право Римокатоличке цркве и угарских сталежа.⁵⁶ Због узнемирења Срба и протеста који су претили да угрозе тешко успостављен мир у Угарској, Карло VI је

55 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 69; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 103.

56 И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори*, 128.

био принуђен да објасни спорни текст, а то је учинио Заштитином дипломом која је објављена 10. априла 1715. године преко Дворске тајне канцеларије.⁵⁷

Текст Заштитне дипломе садржи терминологију ранијих потврда Привилегија преко исте канцеларије. Титула митрополита Вићентија Поповића наведена у тексту је архиепископ Источне цркве грчког обреда и митрополит расцијански (*Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archiepiscopum, et Rascianorum Metropolitam*), молбу владару да заштити Привилегије поднео је са свим сталежима племена илирског или расцијанског (*nec non Gentis Illyricae, seu Rascianae Status universos*). Српски народ називан је у тексту *Nationis Illyricae seu Rascianae; Nobis Illyricam, seu Rascianam Nationem; Nobis dilectae Nationis Illyricae, seu Rascianae* или *Gentis Illyricae seu Rascianae*. Властита именица Илири, у одговарајућем падежу, наведена је само кроз цитат спорне клаузуле из Јозефове потврде Привилегија из 1706. године.

Израз *Status universi*, из Заштитне дипломе Карла VI, до тог времена већ је почео да се употребљава за **Народно–црквени сабор** и односио се на онај који је одржан 1714. године. Народно–црквени сабор био је једина црквено–политичка установа српског народа у Хабзбуршкој монархији, која је проистекла из одредбе Привилегије Леополда I од 21. августа 1690. године. Правни основ постојања те специфичне установе налазио се у праву народа да учествује у избору свог архиепископа:

И нека вам је слободно да међу собом, по сопственом овлашћењу, из народа и језика расцијанског постављате себи архиепископа, кога ће бирати црквени и световни staleж међу собом.

Liceatque vobis, inter vos ex propria Facultate, ex Natione et Lingua Rasciana constituere Archiepiscopum, quem Status Ecclesiasticus et Saecularis inter se eliget.⁵⁸

Први Народно–црквени сабор одржан је 1708. године ради избора наследника патријарха Арсенија III и имао је велики значај за Србе у Хабзбуршкој монархији. Већ кроз избор Исаије Ђаковића за архиепископа, та установа је почела да излази из оквира прописаног Привилегијама јер је решила и питање будућег односа између православне црквене организације у Хабзбуршкој монархији и Пећке патријаршије. Поред тога, Сабор је 1708. године тражио начине заштите Привилегија и као најбољи предложио је њихову инартику-

57 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 42–45; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 96–97.

58 J. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 29; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 94.

лацију. Посланици су тада захтевали да Угарска Дијета, без икаквих примедби и ограничења, прими и озакони привилегијалне дипломе Леополда I, као и све оне које ће владари убудуће давати Србима. Расправа о инартикулацији Привилегија је јасно показала да ће делокруг институције Народно–црквених сабора бити много шири у односу на оно што Привилегије допуштају. Иако су прва три сабора сазвана ради избора новог архиепископа (1708, 1710. и 1713), расправни карактер ове установе постао је њено најважније обележје. На првим саборима отворене су теме и расправе о економским и друштвеним проблемима становништва, о финансијским питањима Карловачке митрополије, о потреби оснивања школа, ћирилске штампарије и много тога другог. Године 1714. сазван је први Сабор ради одбране и заштите Привилегија, а не избора архиепископа. Разлог сазивања биле су две напред наведене клаузуле из потврде Привилегија од 1706. године, поновљене у потврди 1713. године.⁵⁹

Већ на првом Сабору 1708. године, на захтев владара, пристигли посланици су подељени на црквени, војни и грађански staleж. Тако је на српски народ примењена подела која је постојала у сталешким друштвима, а на Српски сабор састав сталешких скупштина какве су биле Угарски или Хрватски сабор. Први staleж чинило је свештенство. Други staleж, који је у државама тога времена чинило племство, код Срба су били *милићари*, граничари из свих области Војне крајине. Трећи посланички staleж чинили су трговци, занатлије, кнезови и оборкнезови, бирови и велики бирови који су представљали становништво које је живело под цивилном влашћу у угарском провинцијалу и, током времена, за њих се усталио назив *йровинцијалисти*. На Темишварском сабору 1790. године први пут је било издвојено племство као посебан четврти staleж, поред представника свештенства, војске и провинцијалиста. Сваки посланик је имао пленипотенцију, односно овлашћење да на сабору може да учествује у расправи и да гласа у име оних који су га изабрали. Интересе владара и државних институција на саборима је заступао царско–краљевски комесар који је присуствовао седницама, слао редовне извештаје у Беч о расправама, расположењу посланика и често утицао на одлуке сабора.⁶⁰

Као једна од најважнијих установа српског, а касније целокупног православног привилегованог народа у Хабзбуршкој монархији, Народно–црквени сабор је неговао привилегијалну терминологију као извор свог легалитета, али и народно–црквену традицију као извор

59 И. Точанац, *Српски народно–црквени сабори*, 99–243.

60 Исто, 47–66, 71–81.

свог легитимитета. Било је, ипак, потребно време да се Срби прилагоде терминологији Привилегија, да је усвоје и примењују у званичним актима. То се посебно односило на саборске одлуке и друга документа која су била намењена владару или дворским канцеларијама.

Владавина Карла VI била је, стога, период навикавања Срба на употребу терминологије из Привилегија. Тако су, на пример, одлуку о плаћању агента за српске послове у Бечу на Народно–црквеном сабору 1715. године, донели „*Ми община церковнаѿ, милииѿарскаѿ и люудскаѿ начина іречаскаѿ закона обоеѿо рѣда люуди*“. У преводу те одлуке на латински језик писало је „*Nos Universitas Ecclesiastici, Militaris ac Polularis Normae Ritus Graeci Status utriusque Homines*“. То су били изрази на српскословенском и латинском језику којима је описан Народно–црквени сабор. Агент Христофор Игњат племенити од Гваријана и Рала ангажован је „*оѿи сѣране народа нашеѿо иллѣрико рацкоѿа или сербскоѿа*“ (*pro parte Nationis Nostrae Illyrico–Rascianicae seu Servianae*). Одлуку Сабора потврдио је и потписао митрополит Вићентије Поповић „*Именом целоѿа народа рацкоѿа закона іречаскаѿо*“ (*Nomine Universae Nationis ritus Graeci rascianorum*).⁶¹

Народно–црквени сабор, који је 1731. године себе описао речима „*Ми цео народ илирско–расцијански, свештенство, заједно и световни сталеж*“ (*Nos Universitas Nationis Illyrico=Rascianae, Ecclesiasticis simul et Secularis Status*), у име „*народа нашег илирско расцијанског, или српског*“ (*Nationis Nostra Illyricae Rascianae, Seu Servianae*) склопио је уговор са новим дворским агентом у Бечу Јозефом Јамбрековићем.⁶²

У комуникацији унутар заједнице задржана је традиционална терминологија, тако и у одлукама Сабора којима су решавани унутрашњи проблеми Карловачке митрополије. У једној одлуци о именовању општенародних татора из 1726. године писало је: „*Будући да ми сви саставши се овде на општенародном нашем конгресу, како свештени ред, тако и војнички и коморски [ред] словено српског нашег народа од свих страна, и опште саветовасмо [се] и одлучисмо*“. Мојсије Петровић потписао је ту одлуку титулом Смирени архиепископ и митрополит целог народа хришћанског под влашћу светлог римског цара. Илирског и расцијанског народа у том тексту нема.⁶³

61 АСАНУК, фонд Митрополитско–патријаршијски архив А (МПА А), 1708/116.

62 АСАНУК, МПА А, 1731/316.

63 И. Точанац, „Општенародни татори“, *Мешовиѿа ірађа (Miscelanea)* 28 (2007), 14–15. Цитирана реченица из саборске одлуке у оригиналу гласи: „Понеже ми вси собравши се zde на обще народни наш конгрес, како с[ве]щенни ред, тако

У званичној комуникацији владара, дворских канцеларија и представника власти са Србима употребљавани су сви изрази из текстова Привилегија и њихових потврда. Тако је у преводу одговора Карла VI на српске жалбе са Народно–црквеног сабора у Даљу 1718. године, објављеног преко Дворског ратног савета 1720. године, наведена титула Вићентија Поповића *Восійочнија цркве іречаскоја закона архиейискоја и мийройолийа карловачкаја*, а у тексту се помиње и као *илирически мийройолий карловачки*. За Србе се користи назив *илирически и расцијански национ*, а помињу се и *расцијански милииари*.⁶⁴

Београдског митрополита Мојсија Петровића (1718–1730), који је после смрти Вићентија Поповића био изабран и за карловачког митрополита на Народно–црквеном сабору 1726. године, Карло VI је потврдио тек 1728. године. Конфирмациона, односно потврдна диплома дата је Мојсију Петровићу, архиепископу Источне цркве грчког обреда и расцијанском митрополиту карловачком (*Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archiepiscopum et Rascianorum Mitropolitam Carlovicensem*). Православна црква названа је Источном црквом грчког обреда народа илирског или расцијанског (*Graeci ritus Orientalis Ecclesiae Nationis Illyricae, seu Rascianae*), а народ расцијанским (*Graeci Ritus Populum, Populus Rascianus, Populum Graeci Ritus Rascianum*).⁶⁵

У извештају са Народно–црквеног сабора 1731. године, коме-сар генерал Локатели обавестио је владара да су *venerabili Clero et Illyrici Nationi Orientalis Ecclesiae graeci ritus*, према својим овлашћењима, изабрали новог *Archiepiscopi et Metropolitae Carlovizensis* после смрти Мојсија Петровића. Сабор моли владара да новог црквеног поглавара Вићентија Јовановића (1731–1737) потврди за Архиепископа и митрополита целог народа Источне цркве грчког обреда (*Archiepiscopum et Metropolitam graeci ritus Orientalis Ecclesiae universae Nationis*).⁶⁶

У истом периоду у званичну употребу улази још једна одредница за Србе, која није била у вези с терминологијом Привилегија. Несједињени (*non uniti*) био је блажи, а тиме и прихватљивији назив од увредљивог шизматици који се неретко јавља у документима о Срби-

воински и коморски словено србскога народа нашего от всех стран и обще саветовасмо; и доконасмо“.

64 И. Точанац Радовић, Резолуција цара Карла VI из 1720. године, *Мешовија ираћа (Miscellanea)* 32 (2011), 249–255.

65 АСАНУК, МПА А, 1728/197; ЗПД, 105. О избору београдског митрополита Мојсија Петровића и за карловачког видети у: И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори*, 157–159.

66 АСАНУК, МПА А, 1731/310.

ма. У одлукама Угарске дијете од 1481. године, а Хрватског сабора од 1631. године, користи се искључиво назив *Schismatici* за православно становништво. Хрватски сабор користио је и израз *Schisma Graeca*, односно *Schismati Graecorum* за православу веру, а Србе је доследно називао Власима (*Valachi, Uallachi*).⁶⁷

Одредница *non uniti* била је у директној вези са притисцима и појачаном унијатском активношћу, пре свега на простору Славоније и Хрватске, као и у Арадској епархији. На тај начин правила се разлика између оних који су унију прихватили (*Graeci ritus uniti; cum Ecclesiae Catholica Uniti*) и оних који нису (*Graeci ritus non uniti, Graeci ritus schismatici*).⁶⁸ Тако се у изворима могу наћи изрази као што су *Graeci non uniti Ritus Nation* за народ, или *G[raeci] Ritus nicht unirten ErzBischöflichen und Metropolitan* за карловачке митрополите.⁶⁹

Марија Терезија

Марија Терезија потврдила је Привилегије Србима у време када је увелико трајао Рат за аустријско наслеђе (1740–1748). Дошавши на власт после изненадне смрти свог оца, одмах се суочила са оспоравањем Прагматичне санкције, чиме су пропали напори Карла VI да још за живота осигура својој кћери власт у Хабзбуршкој монархији.⁷⁰ Опстанак на власти зависио је од њене способности прилагођавања и спремности да испуни захтеве оних чија јој је помоћ била потребна. Излазећи у сусрет захтевима Угарске дијете, била је принуђена да 1741. године обећа укидање Потиске и Поморишке крајине, како би осигурала њихову подршку и војну помоћ у рату. Прихватила је, такође, одлуку Дијете којом се забрањује исповедање православне вере и оспорава јурисдикција српских архијереја на територији Хрватске, Славоније и Далмације. Законски члан 46 из 1741. године био је у директној супротности са Привилегијама. Интересантно је да су угарски сталежи у тексту тог законског члана први пут употребили изразе *Orthodoxae Religionis* и *Fide Orthodoxa* за православу веру. Такође, први пут користили су изразе *Graeci Ritus non Uniti* за православног

67 *Corpus Decretorum Iuris Hungarici*, I, 221, 279; *Zaključci Hrvatskog sabora*, I, 1631–1693, Zagreb 1958, 1, 2, 4, 5–7.

68 *Corpus Decretorum Iuris Hungarici*, II, 137, 174; *Zaključci Hrvatskog sabora*, IV, 1735–1743, Zagreb 1964, 104, 115–116.

69 АСАНУК, МПА А, 1727/154, 1731/313.

70 Више о Прагматичној санкцији и Рату за аустријско наслеђе видети у: D. R. Živojinović, *Uspori Evrope 1450–1789*, Novi Sad 1985, 474–476, 478–480; D. Beales, *Joseph II*, I, Cambridge 2008, 22–23.

митрополита и епископе.⁷¹ Будући да су Марији Терезији српски граничари такође били неопходни у рату, било је потребно осигурати и верност Срба, а један од начина била је потврда Привилегија.

Српске Привилегије потврђене су преко Дворске тајне канцеларије 24. априла 1743. године и у, до тада већ уобичајени, садржај текста укључена је Заштитна диплома Карла VI из 1715. године. У тексту потврде преовлађује назив расцијански народ за Србе (*Populo et Natione Rasciana, Populum Nostrum Rascianum, Gens Rasciana*). На два места Срби су названи илирским племеном и народом (*Gentis Illyricae, Populo Illyrico*).⁷²

Измена у терминологији у односу на 1713. годину везана је само за титулу подносиоца молбе владарки да потврди Привилегије. То је био патријарх Арсеније IV Јовановић, са целим народом. Његова пуна титула наведена у тексту гласила је Источне цркве грчког обреда патријарх, архиепископ и расцијански митрополит (*Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Patriarcha, Archi-Episcopus, et Rascianorum Metropolit*).

Патријарх Арсеније IV прешао је на територију Хабзбуршке монархије током рата против Османског царства (1737–1739), исте године када је умро београдско–карловачки митрополит Вићентије Јовановић (1737). Иако је јерархија била уздржана, народ и свештенство су га одмах прихватили за свог црквеног поглавару. Јурисдикција над Београдско–карловачком митрополијом привремено му је призната 1738. године јер рат још није био завршен. Године 1741. Марија Терезија је потврдила Арсенија IV Јовановића као патријарха и архиепископа Карловачке митрополије, будући да су порази Монархије у рату против Османског царства довели до губитка Србије. Истог дана када је објављена потврда Привилегија преко Тајне дворске канцеларије, 24. априла 1743. године, Марија Терезија је дала нову диплому Арсенију IV Јовановићу признајући га, у патријаршијском достојанству, за архиепископа и митрополита целокупног свешинства и народа илирског или расцијанског који су населили њене наредне краљевине.⁷³

71 *Corpus Decretorum Iuris Hungarici*, II, 174. Прихватајући законски члан 46. Угарске дијете, Хрватски сабор је на свом заседању 1741. године први пут употребио израз *Graeci ritus*, а не *schismaticus* у опису православног митрополита (*Zaključci Hrvatskog sabora*, IV, 286–287).

72 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 76–78; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 91–97.

73 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 82–83; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 104; И. Точанац, *Српски народно–црквени сабори*, 107; Н. Перовић, *Живот и делајносћ Арсенија IV Јовановића у Османском царству (1714–1737) и Хаб-*

Будући да су током Рата за аустријско наслеђе Срби остали верни двору и српски *милићари* се борили на свим ратиштима, текст потврде преко Дворске тајне канцеларије садржи похвалу њихове храбрости и верности, као и заслуге њиховог патријарха:

Милостиво, дакле, разматрајући најизврсније заслуге споменутог патријарха, архиепископа и митрополита АРСЕНИЈА ЈОВАНОВИЋА и целокупног племена илирског – то, наиме што је у наведеном туркском рату, по примеру свог претходника АРСЕНИЈА ЧАРНОЈЕВИЋА, патријарха, односно митрополита, напустио своје патријаршијско седиште у Пећи и с илирским народом који му је био поверен прешао из Турске у наше области, што је исти народ охрабрио на пружање верних и корисних услуга нама и нашем узвишеном Дому, а исти народ, добро опремљен великим бројем наоружаних чета прикупљених из краљевства Угарске, Хрватске и Славоније и достојно снабдевен војним потребама набављеним о сопственом трошку, храбро се и одважно борио против свих непријатеља, заједно с нашим војскама утабореним у Баварској, Чешкој и Италији, и тиме како ваља испунио своју поданичку и вазалску обавезу – а обећава и жели да је и у будуће испуњава;

Considerantes igitur benigne memorati Patriarchae, Archi-Episcopi, et Metropolitae ARSENII JOANNOVICH, totiusque Gentis Illyricae praestantissima merita, quod nempe ille in nupero Bello Turcico ad Exemplum Praedecessoris sui ARSENII CZERNOVICH Patriarche, et respective Metropolitae, relictis quoque sua sede Patriarchali Ippeckiensi cum Populo Illyrico sibi concredito ex Turcia an Nostras Ditiones transierit, Eundemque Populum ad fidelia et proficua Nobis, et Augustae Domui Nostrae praestanda servitia animaverit, idemque Populus, contractis ex Regno Hungariae, Croatiae, et Slavoniae in magnonumero armatorum copiis bene instructus, et militoribus requisitis proprio aere comparafis debite provisos ad Exercitus Notros in Bavaria, Bohemia, et Italia locatos contra hostes quoscunque fortiter, et strenue militaverit, taliterque fidelium Subditorum, et Vasallorum obligationem rite adimpleverit ac imposterum adimplere spondeat, et in votis habeat.⁷⁴

Иако у тексту није била изричито наведена „резервишућа клаузула“, Марија Терезија ју је потврдила кроз уопштено набројану потврду привилегија, слобода и преимућстава које је Србима дао њен „преузвишени господин деда, а потврдили их, како је речено, наш прељубазни господин стриц и преславни родитељ“. У својим привилегијалним правима племе или народ расцијански моћи ће да ужива док год „буде истрајавао у неумањеној верности и оданости нама и нашем узвишеном аустријском Дому“, писало је у тексту.

збуришкој монархији (1738–1748), Београд 2013, рукопис магистарске тезе, 116 – 142, 162.

74 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 77; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 97.

Преко Угарске дворске канцеларије Марија Терезија је потврдила Привилегије 18. маја 1743. године. Из потврдног текста очекивано је изостао назив илирски, будући да га канцеларија преко које је објављена потврда није користила. Срби су називани племеном и народом расцијанским (*Gentis, Populique Rasciani; Gentis et Populi Rasciani*). Неколико пута у завршном тексту потврде народ је назван расцијанским и српским, па су, тако, употребљени изрази *Gentis Rascianae, Populique Serviani; Gentem et Populum Rascianum ac Servianum; Gens haec Rasciana et Serviana*. Занимљиво је да је чак три пута у тексту народ назван властитом именицом Расцијани, од којих једном у титули патријарха.⁷⁵

У првом помену у тексту Арсеније IV наведен је уз титулу у нешто ширем, сликовитијем облику него у потврди преко Дворске тајне канцеларије. Она је гласила Патријарх Источне цркве грчког обреда, митрополит и архиепископ Расцијана који бораве у нашим земљама и областима (*Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Patriarcha, et Rascianorum in Terris et Ditionibus Nostris commorantium Metropolitae, et Archiepiscopus*). Даље у тексту помиње се само као патријарх, митрополит и архиепископ (*Patriarcha, Metropolitae et Archiepiscopo*).

Похвала за храброст и верност Срба саопштена је на начин као у тексту потврде преко Тајне канцеларија, са једном разликом – истичу се верности и услуге Срба учињене „светој круни краљевства Угарске“, поред аустријског Дома.

У завршном тексту посвећена је већа пажња клаузулама из потврде од 1706. године. За то је био заслужан патријарх Арсеније IV који је Марији Терезији, поред текстова Привилегија Леополда I и потврда из 1706. и 1713. године, поднео и Заштитну диплому Карла VI из 1715. године, са молбом да и њу потврди. Због тога је Марија Терезија посветила велики део завршног текста своје потврде проблему „резервишуће“ и клазуле о поштовању туђег права. Због „неугодности“ које је племе и народ расцијански имао због погрешног тумачења клаузула, она је запретила казнама и падом у немилост свима који буду учинили било шта што је против садржаја Привилегија.

Потврдом Привилегија у време Марије Терезије затворен је један круг. Царска политика према Србима, заснована на Привилегијама Леополда I, која је почела да се уобличава 1690. године, завршена је потврдом Марије Терезије 1743. године. Од средине 18. века наступа нови период у Хабзбуршкој монархији, обележен унутрашњим преображајем и реформама, који су дотакле све сегменте државне орга-

75 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 79–82; Д. Давидов, *Српске привилегије*, 98–104.

низације и живота поданика, без обзира на њихову етничку и верску припадност. У том периоду тражен је модел да се питање правног положаја српског народа и његове цркве, заснованог на Привилегијама, трајно реши на начин на који би то одговарао држави.⁷⁶ Крајњи резултат био је посебан закон *Rescriptum Deklaratorium Illyricae Nationis* донет 1779. године. Њиме је прописана унутрашња организација Карловачке митрополије, успостављена контрола над народно–црквеним животом Срба у Хабзбуршкој монархији, регулисан правни и политички положај српског народа и Православне цркве. Важење Привилегија је 1779. године сведено на црквена и верска питања, а све друго било је регулисано државним законима.⁷⁷

Уместо закључка

Терминологија Привилегија о Србима остала је у употреби током целог 18. века. Иако се у изворима могу наћи оба назива за народ, приметно је да илирски почиње да преовлађује над расцијанским. Током друге половине 18. века назив Илири, односно илирски, поприма и шире значење словенског и православног. Тиме је превазишло етничке и језичке оквире српске заједнице. Била је то свакако последица увећања бројности православног становништва које је, посебно освајањем и трајним задржавањем Баната, обухватало и велику румунску заједницу у Хабзбуршкој монархији. Привилегије, тако, престају да буду ексклузивно српске и постају опште православне. Упркос двојном значењу имена Илири, српски народ је у владарским актима и званичним документима друге половине 18. века доследно називан илирским тј. *Illyrische Nation*, док су румунски и грчки народ називани *Valachishe*, односно *Griechische Nation*. Истовремено, име Раци постаје погрдан назив за Србе у Угарској, као и грчко–несједињена вера за православно. Та промена јасно се видела током заседања Темишварског сабора 1790. године. У документима усвојеним на том Народно–црквеном сабору, готово по правилу употребљава се израз илирски за народ, веру и цркву. Етничке одреднице као што су српски, грчки или влашки (румунски) углавном су изостајале, иако су се међу учесницима Сабора налазили представници све три православне етничке заједнице.

76 Више о томе видети у: И. Точанац Радовић, Терезијанска црквена реформа и Срби, у: *Држава и њој припадајућа уједњавања (18 – 20. век)*, ур. П. Крстић, Београд 2017, 9–36.

77 Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије*, 97–150; И. Точанац Радовић, *Декларација, Српска енциклопедија*, III/1, Нови Сад – Београд 2018, 908–909.

Овај текст завршавамо навођењем 18. тачке главног елабората са Темишварског сабора 1790. године, који садржи сажете жалбе цару Леополду II (1790–1792). Изабрани цитат односи се на увредљиву терминологију за православну цркву, веру и народ, као и инсистирање саборских посланика на употреби терминологије из Привилегија:

Почем многи људи грчко несједињеног вјерозакона помешано са светом другог вјерозакона, особито с тако названим унијатима живе и што они и њи[x]ов вјерозакон многа гонења, мржње и размирице претрпити морају, од части због хотимице примљеног наименовања „грчко–несједињеног обреда“ од части што су им поругателна имена „акатолици, схисматици, поган Рац итд.“, а нашим паросима опет мало важно називање „поп“ надметнули, то вјерно послушан народ илирски тога ради најпокорније молбу подноси да би се у сједству височајшег решенија називање „грчко–сједињено и несједињено“ укинуло, и да се – сходно гласу привилегија – умјесто тога убудуће ова „восточном црквом“, а она „западном црквом“ назвати има, а поругателна називања „акатолици, схисматици итд.“ да се озбиљно забрани, као да се и име „поп“ – особито у височајшим уредбама и јавним писменима више не употребљава, него умјесто тога да се ови или „свештеницима“ или пак „восточним паросима“ називати имају.⁷⁸

78 S. Gavrilović, N. Petrović, *Temišvarski sabor 1790*, Novi Sad – Sremski Karlovci 1792, 428.

Јелена Илић Мандић

ГРАНИЧАРСКО ДРУШТВО И ЊЕГОВЕ ПРОТОНАЦИОНАЛНЕ ИДЕНТИТЕТСКЕ ПАРАДИГМЕ

Увод: Војна граница, установа *sui generis*

Територија Војне границе простирала се „од Јадрана до Карпата“. Према рачуну из 1814. године њена укупна површина износила је 863 квадратних миља, а без Трансилванијске војне границе 609 квадратних миља („географских“). Године 1799. у целој Војној граници живело је 823.950 становника, да би до 1815. године тај број порастао на близу милион становника (940.598), а до времена развојачења те установе у осмој деценији 19. века на око 1,5 милиона становника.¹ У погледу консолидовања територије и управе динамичан период у развоју установе Војне границе била је прва половина 18. века, а у погледу скоковитог демографског раста друга и трећа четвртина 19. века. До средине 18. века њен територијални обим је био релативно трајно успостављен, а самим тим и оквир у коме се могла сместити седелачка популација са двоструким обавезама, сељака и војника. Око 1750. године уведен је систем *рејиментии*, као основних територијално-управних јединица у крајинама, који је послужио као оквир за „фиксирање“ граничарског идентитета.² Обласни идентитет је био један од његових саставних елемената и егзистирао је упоредо

1 C. B. Edlen von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des Österreichischen Kaiserthums*, Erster Theil, Wien 1817, 67, 174.

2 У том периоду било је устројено укупно 11 граничарских регименти са око 45.000 регрутованих војника (мада вероватно да је тај број био нешто мањи), док је цела Царска војска бројала 55–56 пешадијских регименти са укупно 130.000 војника. Граничарске (пешадијске) регименте су формално обезбеђивале око четвртину војника у хабзбуршкој војсци и у каснијем периоду, када их је између 1769. и 1858. било укупно 17, а царских око 75 (К. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, II, Zagreb 1997, 27–29, 34).

са професионалним и социоекономским идентитетом заснованим на граничарским правима и обавезама.³

Све до средине 18. века уређење појединих крајишких области је почивало на лабавим законским прописима, па чак и на обичајном праву.⁴ Први општи закон за граничаре свих области Војне границе донет је 1807. године. До тада је већ увелико био окончан развој Војне границе као институције *sui generis*, чији су се територија и друштво разликовали од оног у *Провинцијалу*. Живот граничара био је нормиран према крајишком статусу који их је штитио од лично-зависног односа према властелинима, према војној обавези која је подразумевала право ношења оружја и учешћа у ратовима, али и према имовинском праву као власника приватног земљишног поседа, да наведемо најбитније одреднице. Њихов дихотомни статус најбоље описује фраза „слободан сељак и војник“, која је у историографији широко присутна.⁵ Одлике крајишког друштва чиниле су систем Војне границе својеврсним парадоксом у постојећем феудално-сталешком окружењу, јер је та област била подређена централној војној установи, Дворском ратном савету, и није била део система жупанија Краљевине Угарске (тзв. Провинцијала) са којима се граничила у непосредном залеђу.

Официрски кадар је професионализован према „службеничком“ концепту који је био све заступљенији од средине 18. века, те је, како у војној тако и у цивилној сфери, постао једно од оличења

3 Како је давно примећено „ипак је повијест крајишког друштва у изворшту повијест регименти“ (D. Roksandić, *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire*, I, Zagreb 1988, 14).

4 У старим крајинама у Славонији и Хрватској први законски оквир познат под називом *Statuta Walahorum* примењиван је од 1630. године, скоро цео век након оснивања капетанија око Вараждина и Карловца. Слично, неколико деценија након успостављања Банске крајине (1695/1703) први законски прописи за њене крајишнике донети су Регуламентом од 15. априла 1730, а потом и Регуламентом од новембра 1750. (В. С. Дабић, *Карловачки генералат (1530–1746)*, Београд 2000; В. С. Дабић, *Банска крајина (1688–1751)*, Београд – Загреб 1984). У случају Посавске и Подунавске границе основаних 1702. године, реорганизација је окончана Регуламентом из 1747. за Славонско-сремску војну границу (D. Roksandić, *Engelshofenov regulament iz 1747. godine*, *Zbornik CDISB* 20/1 (1983), 235–253). И *Војно-граничарски закони* из 1754. били су првобитно „обласно“ везани за Карловачки и Вараждински генералат (K. Milković, I. Funda, *The Militar Gränitz Rechten: An 18th Century Legal Reform of the Military Frontier*, *Povijesni prilozi* 55 (2018), 257, 261–263).

5 Та фраза искоришћена је у називу монументалног дела Карла Казера (у оригиналу *Freier Bauer und Soldat*), након чега је постала још присутнија (K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, Zagreb 1997).

успона просвећеног апсолутизма.⁶ Све већи удео официјерског кадра хабзбуршке војске до почетка 19. века долазио је из не-племићког социјалног миљеа. Централизам и бирократија су иницијално предност давали „заслугама“ уместо „наследном праву“, и истовремено развијали концепт „патриотског образовања“.⁷ Попут државних службеника, војници и граничари полагали су заклетву лично владару и преузимали обавезе за добробит династије. Њихов патриотизам је био усмерен на „аустријску кућу“,⁸ али бројни извори сведоче о томе да су граничари били изразити патриоти осим према цару и династији, и према својој домовини – Војној граници.

Неке од фраза често су коришћене у сврху поједностављених, али суштински тачних описа установе Војне границе, попут – *осебујна, sui generis, ауџаркична*, те „бедем хришћанства“, „резервоар људства“ и „касарна на отвореном“. Прве три фразе описују посебност Војне границе са аспекта социоекономског уређења и политичко-територијалне издвојености у односу на Краљевину Угарску (супротно њеном сталешком уређењу), док су преостале лаконски описи њене специфичне одбрамбене функције и све очигледније колективне професионализације.

За разумевање протонационалних идентитетских парадигми граничарског друштва од кључног су значаја упоредни процеси консолидовања војне управе, на одређеној територији и над одређеним (махом имигрантским) становништвом и, повратно, успостављање механизма за очување сопствених културних обележја. У даљем тексту покушали смо да укажемо на вишеструки карактер граничарског идентитета који је с једне стране био формиран „одозго“ (у контексту пројекта наднационалне империје), а с друге стране проглазио из етничких, језичких, културних и верских обележја заједнице.⁹

6 P. M. Judson, *Povijest Habsburškog carstva*, Zagreb 2018, 67–117.

7 G. E. Rothenberg, *Nobility and Military Careers: The Habsburg Officer Corps, 1740–1914*, *Military Affairs* 40 (1976), 182–186; T. Shek Brnardić, *The Upbringing of Competent and Patriotic Officers: Military Education at the Theresian Military Academy in Wiener Neustadt (1752–1805)*, *Povijesni prilozi* 53 (2017), 109–132;

8 О концепту „династичког патриотизма“ опширније у: В. Симић, *За љубав оцабине. Патриотизам и патриотизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012, 105, *passim*.

9 Вишеслојни идентитети и почеци националне интеграције у Војној граници до сада су успешно и опширно разматрани у радовима: D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 2, 121–149; K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, II, 183–196. У скорије време и у: М. Бешлин, *Идентитетске и идеолошке претпоставке у функционисању Војне границе у Банату у XVIII веку*, у: *Vojna granica u Banatu i banatski militari u 18. i 19. veku*, пр. М. Samardžić, М. Бешлин, Нови Сад 2014, 30–42; М. Samardžić, *Граничарски идентитети на прелому векова (крај 18 – почетак 19. века)*, у: *Isto*, 43–74.

1. Државни концепт „граничарске нације“

Постоје елементи граничарског идентитета који се могу посматрати као сродни „националном“, и поред чињенице да нација тог имена никада није заиста заживела.¹⁰ Граничари су своја крајишта сматрали отаџбином, земљом својих предака и потомака, а своје лично и колективно ангажовање у војној служби видели као деловање за добробит државе, чије је оличење био владар из династије Хабзбург. Умеравањем централних власти, њихова крајишта су временом стекла не само „спољашње“ одлике територијално-управних структура (генералат – регимента/кантон – компанија), него и „унутрашње“ одлике уређеног друштва са демократским обелжјима, будући да је у њима сваки појединац био носилац (једнаких) права и обавеза. У крајинама је, наиме, постојао низ институција које су представљале оквир у којима се граничарски живот одвијао по одређеним и унификованим правилима, попут војне и економске администрације, судства и школства. Деловање тих установа на јасно ограниченој територији обезбедило је постојање специфичног правног, друштвеног и економског поретка који је, саобразно дефиницији, представљао нужни оквир ако не „масовне“, оно бар доминантне јавне културе.¹¹ Поменути концепт је елементе заједништва фокусирао на припадање „професионалној“ групи и истовремено настојао да дезавуише елементе који ремете „унификацију“, у које су се убрајали принципи етничке, верске и језичке (само) идентификације. Тако посматрано, „граничарска нација“ је имала елементе „политичке нације“ и била саобразна истим оним принципима по којима су вековима функционисали модели феудалних (сталешких) заједница и држава. Тај друштвено-политички концепт постојао је колико и територијално-управни оквир Војне границе, формално-правно укинут 1869. године. Надживели су га, истовремено постојећи, идентитети утемељени на елементима етно-језичког и верско-обичајног заједништва.¹²

10 Концепт „граничарске нације“, формиран „одозго“ и у предмодерном контексту, упоредили смо са широко прихваћеном дефиницијом (идеалног модела) модерне нације, како би истакли њихове сличности: „Нација је именована људска популација која поседује заједничку историјску територију, заједничке митове и историјска сећања, масовну, јавну културу, заједничку економију и заједничка законска права и дужности за све припаднике.“ (A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd 2010, 68; и опет на 73).

11 Према широко прихваћеној тези „масовне, грађанске нације могу се јавити једино у епохи индустријализма и демократије“, што Војна граница свакако није била ни у време свог нестанка (Isto, 75).

12 У поглављу посвећеном националној интеграцији у Војној граници, Карл Казер је анализирао неке од поменутих фактора интеграције и определио се за закљу-

Законодавство и професионализација

О граничарском друштву као „уједначеном“ према задатом обра-
сцу може се говорити тек од средине 18. века. Почев од реформе по
„новом моделу“ у Славонско-сремској војној граници (1747), преко
реорганизације Банске крајине (1750), укидања Потиске и Помориш-
ке војне границе (1751), те објаве Војно-крајишких закона за Карло-
вачки и Вараждински генералат (1754), довршен је посао „регулације“
појединих области Војне границе, којом је њено територијално-уп-
равно и војно уређење у највећој мери уједначено. Начелно је та
промена видљива како у погледу унификације њених области у виду
рејиментии, правила службе и официрског кадра, тако и у погледу
унификације колективног имена носиоца крајишке обавезе.¹³ Дота-
дашњи називи у паралелној употреби – народна милиција, грани-
чарска милиција или земаљска милиција (*National Miliz, Grenzmiliz,*
Landmiliz), те конфиниари (*Confiniaren*) – тада су формализовани у
облику „војни граничари“ (*Grenzer, Militärgrenzer*). Поменуће регула-
ције за поједине крајишке области из периода 1747–1754. уједначиле
су статус граничара и у друштвено-економском погледу према њихо-
вим правима и обавезама. Када је *Основни крајишки закон* из 1807.
тај концепт применио за све области истовремено и у потпуности,
формално је потврдио већ обликовану друштвену стварност.¹⁴

Једноимени колектив, коме се цар Франц I обраћа у Уводнику
законика 1807. године, јесу „војни граничари“ („Воени-Граничари“).
Њима саопштава своју намеру да ради општег бољитка и „у духу
времена“, регулише *йоредак* („состојение“) по коме ће им живот бити
устројен.

„Ми Франц Први, Божјом милошћу цар Аустријски, Краљ [...] –
Спремност, храброст, постојаност и верност с којом су се војни-границари
увек посвећивали Нашој војној служби, наметнула нам је већ на
почетку наше владавине посебну бригу и старање о побољшању њихо-
вог поретка [...] како би Нашим верним и храбрим војним-границари-
ма, приближније духу времена и приличније народним потребама дали
уређење и тиме омогућили њихово целокупно благостање.“¹⁵

чак да је кључну улогу у националној интеграцији међу граничарима имала
верска припадност (K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, II, 183–196).

13 K. Milković, *Položaj časnika prema zakonskoj regulativi za Vojnu krajinu: Krajiška prava (1754.) i Osnovni krajiški zakon (1807), Povjesni prilozi* 31 (2006), 161–182.

14 С. Гавриловић, *Основни Граничарски закон из 1807 (1808) године, Зборник Маџице српске за историју* 38 (1988), 141, *passim*.

15 Исто, 141. Цитирани део гласи: „Ми Франц први, Божеју Милостију Цар Аустријски, Крал [...] – Готовост, храброст, постојанство и верност с којом Воени-Граничари себе у свакој прилици Нашеј оружној служби посветили

Основна начела јединственог положаја граничара проистичу из њихових обавеза и дужности према владару, односно према војном поретку његове државе. Те обавезе се, грубо узевши, сврставају у „унутрашњу“ и „спољашњу“ службу („внутрешној [и] вњешној служби“) или, другачије речено, у обавезе унутар и ван области коју настањују. До почетка 19. века граничарска служба је од строго одбрамбене у односу на Османско царство, прерасла у вишенарменску војну обавезу, моделирану према начелу компатибилности са линијским трупима. Поред опслуживања стражарница и чардака унутар *Кордона*, унутрашња служба подразумевала је и обавезе попут наздора путева, очувања санитарног поретка, умирење побуна, прогона разбојника.¹⁶ У дужности које су биле „спољашње“, јер су обављане ван Границе, спадало је, пре свега, учешће у војним формацијама (батаљонима и компанијама) изван Војне границе, обично на удаљеним европским ратиштима, од којих су граничари најчешће походили она у Италији, Баварској и Чешкој.

„Све војно-граничарске области задржавају непромењене своје досадашње обавезе у унутрашњој и спољашњој служби.

Граничари јесу, по својој обавези обавезани Његовом величанству цару и краљу, како у миру тако и рату, у складу с прописима високог уређења, обављати све војне службе и испуњавати наредбе о одржавању унутрашње Границе.“¹⁷

И заиста, широк дијапазон крајишких дужности у погледу обавеза у и ван Границе, био је дефинисан законским актима за уређење појединих граничарских области још средином 18. века. Овом приликом цитирамо садржај одредбе регуламента за уређење Славонско-сремске војне границе из 1747, по свом аутору познат као *Ен-џелсхофенов реуламенити*, који је био један од првих у низу прописа донетих у циљу успостављања „новог модела“ крајишта.¹⁸ Регулament

јесту, возложила је на Нас от самог вступленија Нашег на престол особитоје старание и бригу о поболшанију ниховог состојанија. [...] да би Нашим верним и храбрим Военим-Граничаром, крепчије духу времена и народу приличније установленије дати и с тим њиово благостаније у целости постојаније оснивати могли.“

16 X. Havadi, Die Österreichische Militärgrenze: Staatliche Kontroll der Grenze im Absolutistischen Zeitalter, *Geographia Napocensis* III/2 (2009), 69–82.

17 С. Гавриловић, Основни Граничарски закон из 1807, 144. Цитирани део гласи: „Сви војени-граничарни предели задржавају непремено њихово досадашње определеније к внутрешној [и] вњешној служби. Граничари јесу, по свому определенију, обвезани њиовом Величеству цару и краљу у миру и у рату, и изван земље по пропису всевисочајшиј уредженија, све војене службе чинити и во содержанију внутрени Границе наредба спомагати.“

18 K. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, I, 219, passim.

је усвојила царица Марија Терезија и упутила професионалној категорији, људима у статусу граничара настањеним у Славонско-сремској граници, разликујући их према војном роду као пешадинце и коњанике. Друге разлике међу становницима крајине нису поменуле, будући да власт нису занимале. Како се у Уводнику регуламента каже, царица Марија Терезија га упућује:

„Свим и сваком у Нашој краљевини Славонији и војводству Срему, сада и у будуће командујућим генералима, [...] и свем скупа народној граничарској војсци, пешацима и коњаницима, Нашу царско-краљевску милост и доброту обзнањујем.“¹⁹

Обим граничарских дужности наведен је тада прецизно, како би свака од њих била предвиђена:

„Да ви у пет регименти раздељени славонски народни крајишки војници, дајете [људство] потребно за службу у свим местима и земљама куда вам највиша власт заповеди, било водом или копном и у свим таборима, као и друга наша регуларна војска. Поред тога, како у ратно тако и мирно време да према упутствима надлежних власти држите страже на граници, у гарнизону и у чардацима, да одржавате мир и сигурност у вилајету [тј. пограничној области] и да ради тога гоните разбојнике, и по заповести које вам издају надлежне власти спречавате извоз и увоз забрањеног новца и других ствари, као и преступе у вези с карантиним, и напослетку, треба да се о вашем трошку сами одевате и опремате.“²⁰

Употреба јединственог имена „граничари“ (*Grenzer*) преузела је примат средином 18. века, али развојни пут те тенденције није био нимало једноставан. Током прве половине тог века у употреби су били различити називи за граничаре, од којих је онај најчешћи био „народна милиција“ (*National Miliz*). Као пример томе да је време аустро-турских ратова и непосредно након њих, у истовременој упо-

19 D. Roksandić, Engelshofenov regulament из 1747, 238. Цитирани део гласи: „Свим и сваком у нашој кралјевини Славонији и дукату Срему, сада и унапредак командирјућим генералима, [...] и свем скупа националному граничарском војништву, пешаком и конјиком, нашу цесаро-крављевску милост и свако добро изјављујем.“

20 Исто, 240. Цитирани део гласи: „да ви у пет регименти раздељени, славонијски народни крајишки војници, на свих местах и крају, куда то наша највиша служба и заповест собом носила буде, тако, како друго наше регулирано војништво, вас водом или сувом за таборске службе потребовати даје. Поред тога, такође, како у ратно тако и мирно време страже граничне, у гварнизону и на чардаки чувати и за одржавање мира и сигурности у вилајету и за то потребите потере пустајјах, сачување изношења и уношења забранјени новца и други ствари, како и преступљенија контумацији по науки от својих надлежећих местах, к вам издавајући се заповести не допустите. I, најпосле, о вашем трошку самому одевати се и сасвим оправљати се да имате.“

треби било више различитих назива за граничаре, али очито у синонимском значењу, приказаћемо део кореспонденције вођене поводом питања очувања статуса граничарске милиције у Подунавској граници, од марта/априла 1722. године. Наиме, на основу реферата председника Дворског ратног савета, принца Еугена Савојског из марта месеца, цар Карло VI је априла 1722. године усвојио предлог и донео одлуку о очувању статуса те милиције. Одлука је донета упркос чињеници да је тај сегмент границе престао да буде изложено крајиште након што је територија Монархије 1718. године проширена на Срем, Банат, део Србије и Олтенску Влашку. Царев документ користи различите називе за те граничаре, попут „народна милиција“, „људи“, „илирски народ“, „дунавски граничари“, „милитари-граничари“, баш као што се и у документу Еугена Савојског могу наћи називи попут „народна милиција“, „милитари“, „рацка народна милиција“ и друго.

У образложењу Еугена Савојског од 31. марта 1722. у прилог очувања статуса свеукупне граничарске милиције – подунавске, посавске, потиске и поморишке, чије је закључке цар својим наређењем само потврдио, наводи се:

„Након што су Нашим оружјем у последњем Турском рату освојене обе некада турске пограничне тврђаве Београд и Темишвар, и онострана граница приметно померена, ускоро је узето у разматрање и то не би ли требало да рацка народна милиција која је постављена да држи и обезбеђује некадашње границе на токовима Дунава, Тисе, Мароша и Саве – остане [на тим местима] и у промењеним условима, а такође и то да ли и на који начин би најбоље било искористити је за потребе Ерара?“²¹

И одмах потом наставља,

„Дворски ратни савет је мишљења [...] с обзиром на безбедност Славоније и Срема и других околних земаља, да народна милиција на Сави треба да остане у свом старом статусу, јер је граница прилично проширена након освајања те реке и преласка с оне стране у Босну, због чега ју је теже одржавати.“²²

21 ФНКА, АНК, VUG 28, 1398–1398'. Цитирани део гласи: „Nachdem durch Euer Heyl: und Cath: Mays: glorreiche Waffen in dem letztern türkischen Krieg vermittleit erobert worden deren beeden vormahligen türkischen Frontier Plätzen Belgrad und Temesvar, die disseitigen granizen mercklichen erweithert, ist bald darauf in antrag gekommen, ob nicht die zu besetz- und versicherung deren vorherigen granizen an der Donau, Theyß, Marosch, und Saustrohnm angestellte Räzische National-Miliz bey also gnäderten umständen entübriget, und abgethan, auch ob und wie solche so dann am fügsten zu nuzen des arary gebracht werden möge?“

22 Исто. Цитирани део гласи: „so hat der gehorsambste Hof Kriegs-Rath seinesorths jederzeith für Euer Kays: Mayt: allerhöchsten dienst, auch die sicherhet von

Заступајући став у прилог очувања граничарског статуса милиције, Еуген Савојски је навео уобичајени аргумент финансијске природе, несумњиво од приоритетног интереса за Дворски ратни савет. Држање „немачког регуларног људства“ (*teütsche regulirte Mannschaft*) би коштало више хиљада гулдена, а проблем би увек било то што би приликом избијања рата било где другде, те трупе морале да буду опозване, док супротно томе, „људство из [локалног] народа“ (*Nationales Manschaft*) ужива земљу која му је додељена уместо плате, док њихови официри на име плата примају само око 6.000 форинти годишње.²³

Однос војних власти и службеника према граничарима могао би се описати као неселективан, судећи према третману граничара *en masse* и употреби колективних назива за то „људство“ (*Mann, Mannschaft, Köpfe*). Језик војних службених списа таквим и сличним колективним терминима означавао је припаднике јединица приликом описа бројчаног стања јединица. То је био и општи манир услед чињенице да је бројно стање војних јединица било оно што је превасходно интересовало војне власти. Из тога је произашла и пракса да се припадници војске не пописују према етничко-језичкој или конфесионалној припадности, а у колико јесу пописивани онда превасходно према другом принципу. Њихов колективни идентитет примарно је проистицао из службеног контенста и био је идентитет њихове професије – војничког заната. Коначно, та појава је била последица целокупне „професионализације“ војне управе и официрског кадра у крајиштима, спроведених појединачним регулацијама средином 18. века.

Династички патриотизам

Професионална (и истовремено лична) веза са владаром за сваког од службеника у Монархији, било цивилног било војног, почивала је на јавном чину полагања заклетве (*Jurament*). Лични аспект тог односа у пракси се очитовао у чину полагања заклетве сваки пут изнова, када је на престо ступао нови владар. Садржај граничарске

Slavonien und Syrmio nebst anderen angelegenen landen angesehen, daß die National Miliz an Saustrom desto mehrers in vorigen stand verbleiben, weillen das Confinium nicht allein alda nicht aufgeheret, sondern durch erboberung dieses Fluses und eines jenseits in Bosnien besizenden StuckLandes mercklichen erweithert, und derntwegen beschwersamber zubesorgen.“

23 Исто.

заклетве сачуван нам је у једном свом неформалном облику – у виду препоруке шта све текст, који ће бити прочитан припадницима новоформиране србијанске народне милиције, треба да садржи. Наиме, приликом уређења народне милиције у Краљевини Србији 1728. године службеници су разматрали на шта „треба обратити пажњу“ новим крајишницима, а међу ставкама које им је требало прочитати била је и опомена на дужност да дојаве сваку вест која би могла угрозити безбедност царевих поседа и поданика. Издвајамо податак да је у том тексту сугерисано да се њихове дужности односе на очување хабзбуршке добробити – „до последње капи крви“, чиме је јасно (пре)наглашен степен обавезаности коју су прихватили. Дакле, не само доживотно, већ и уз највећу жртву. Текст нацрта те заклетве, у облику који су предвиделе војне власти приликом уређења народне милиције у том, новоустројеном делу хабзбуршког крајишта јужно од Београда, гласио је:

„[Крајишници] треба да положи заклетву Богу Оцу, Сину и Светом духу, и на своју часну реч, да ће бити верни пресветлом, свемоћном и непобедивом Војводи, Господину Карлу Шестом изабраном Римском цару, да ће свим својим снагама настојати да се боре за добробит и бољитак Његовог царског величанства, Царства, Земаља и Народа и да ће отклањати и спречавати штете и зло против њих. И ако сазнају нешто лоше против Његовог царског величанства, његових земаља и људи, треба да то одмах открију и јаве својим претпостављенима, да законске чланове који су им прочитани примене у свим одредбама, и да их се држе, да указују поштовање својим вишим и нижим официрима без икаквог отпора, и помажу у својим компанијама и постајама до последње капи крви, и у свим приликама, како дању тако и ноћу, као појединци или у трупима, и када год им се командује да се свуда покажу као счрани, вредни и верни војници.“²⁴

- 24 С. Пецињачки, Подаци о уређењу србијанске милиције у 1728/29. години, *Зборник радова Народне музеја Чачак* VII (1976), 160. Цитирани део гласи: „Ihr sollet geloben und schwören einen Eydt zu Gott dem Vater, Sohn und heyl. Geist, und auf sein heyl: Worth, dass ihr dem allerdurchleüchtigsten, großmächtigsten und unüberwindtlichsten Fürsten, und Herrn Herrn Carolo den 6ten erwöhlten römischen Kaysero wollet treü und holdt seyn, S[ein]er Keyser Mayest. Reiche, Landt, und Leüthe, Wohlfahrts und Bestes, nach eueren äussersten Vermögen befördern, – dahingegen Schaden und Unheyl abwänden und hindern. Und so ihr etwas böses wider Ihro kays: Mayes: dero Landt und Leuthe erfahret sollet ihr solches alsogleich eure Ober und Vorgesetzten eröffnen und hinterbringen, denen vorgelesenen Articulu in allen Puncten nachleben, und dieselbe halten, eurerer hoch und nieder Officieren all-gebührenden Respect ohne einzige Widersezlichkeit erweisen, und leisten eure Compagnien und Posten bis auf den lezten Bluhts Tropfen helfen vertätighen, und in allen vorfallenden Occasionen sowohl Tag als Nacht einzeln oder Trouppen-weis und so oft ihr commendiret werdet, sich überall so bezeugen als es redlich, efrlich, und getreüen Soldaten wohl ansehet und gebühret.“

Из наредних редова, међутим, сазнајемо да крајишници нису изговарали нити понављали текст предочене заклетве. Она им је читана, а они су потврђивали да су садржај прочитаног разумели. „Формула јураменти“, према томе, није подразумевала текст на који су се заклињали, већ много краћу изјаву:

„Да ћу Ја све како ми је прочитано, и како сам разумео, непоколебљиво и верно испуњавати, и заклињем се подигнутим прстима и под овим слободним Небом, тако ми Бог помогао и његова Света јеванђеља!“²⁵

Полагање заклетве војних трупа новом владару било је питање од највећег приоритета. На то указује одлука донета само један дан након смрти цара Карла VI у Бечу, 21. октобра 1740. године, „о томе да треба да се одржи полагање заклетве верности међу свим трупима, а наређење треба да буде неодложно спроведено“.²⁶ Циркуларно обавештење о смрти цара Карла VI упућено је већ сутрадан свим заповедницима тврђава и трупа у Царству. У њему се, између осталог, каже да „досадашње уређење треба да остане на снази, а да сви тврђавски команданти и њихове трупе, као и све друге особе које су под војном јурисдикцијом, треба да положе нову заклетву.“²⁷ Скупина тих докумената сликовито сведочи колико о форми, толико и о суштини, коју је, својевремено истакао и принц Еуген Савојски речима упућеним цару Јозефу I 1703. године: „Ваша војска, Господине, то јесте ваша монархија.“²⁸

Непосредна веза са владаром могла је бити додатно појачана указивањем посебне милости заслужним појединцима – доделом орде-на или одличја, као и племства (у виду предиката, грба и дипломе).

25 Исто. Цитирани део гласи: „Formula Juramenti: Dass ich deme wie mir jezt vorgelesen worden, und ich es wohl verstanden habe in allen Steif fest und gtreue nachleben, wie solches gelobe und schwore ich mit erhobenen Fingern, und unter diesen freyen Himmel, als wahr mit Got helfe und seyn heyl. Evangelisd!“

26 КА, HKR, HR, 1740, Kt. 218, dok. 746, Oktober. Цитирани део гласи: „Königl: allerdste Eigenhändige Resolution, daß der wegen ablegung der Eyds-pflicht an gesamte trouppen zu ergehen habende, befelch dahin unverzüglich aberlassen werden solle.“

27 КА, HKR, HR, 1740, Kt. 218, dok. 557, Oktober, и даље. Перест тог циркулара гласи: „Notificatur d[es] Todfall Kaisers Carl, und das die Erzherzogin Maria Theresia die Nachfolgerin in all[er] d[er]o ErbKönigreich, und Länden seye; cum annexo, das selber in seinen bisherig Verrichtung provisorio modo contiuniren und die daobige VöstungsCommendanten, und daselbst stehende trouppen, und ande[er]en] unter die militar Jurisdiction stehende persohnen in die neye-pflicht nehmen sollen.“

28 У наставку те изјаве следило је и објашњење: „без ње [војске], она ће се вратити Турцима, Французима или, можда, једног дана Мађарима“ (*Memoirs of Prince Eugen of Savoy*, translated from the French by William Mudford, London 1811, 68).

Последица централистичких тенденција било је формирање професионалног војничког staleжа, чиме су „нови људи“ заузели официрска места широм државе. Године 1750. устројен је *Елизабетин орден* (*Elisabeth Orden*), посвећен имену удовице Карла VI, додељиван високим официрима након 30 година војне службе. Отварајући пут заслужнима и лојалнима, царица Марија Терезија је на почетку Седмогодишњег рата, јула 1757. године, увела *Орден Марије Терезије* (*Marie-Theresie-Orden*), уз образложење: „Може да буде додељен свим вишим официрима, укључујући заставнике, било ког војног рода, без обзира на вероисповести, чин или друге околности.“²⁹ Једна од најважнијих карактеристика Ордена, према томе, била је та да није био резервисан за одређене сталешке или верске групе, већ доступан и истакнутим појединцима „локалних“ народа Монархије – под условом да су били у војној служби и да су имали барем неки официрски чин. У данима Седмогодишњег рата, током 1759, 1760. и 1761. године, племићке дипломе добили су Михајло Продановић са предикатом „од Ужичке Каменице“ за своју 36-годишњу службу, Ђорђе Сечујац „од Хелденсфелда“ за своју 41-годишњу и Јован Миљевић „од Нове Градишке“ за своју 38-годишњу службу, али и нешто млађи Михајло Микашиновић „од Шлангенфелда“, Јефимије Љубибратић „од Требиња“ и Јефимије и Мојсије Милорадовић „од Храбровића и Дубраве“. У време када му је додељена титула барона 1765. године, Павле Димић од Папиле већ је био носилац витешког ордена Марије Терезије.³⁰

Јозеф II је додатно проширио могућности за стицање одличја, уводећи 1789. године *Почасно одличје за храброси* (*Ehrenzeichen für die obligate Mannschaft*). Не случајно, на самом почетку аустро-турског рата, цар је одличје делио свим војницима, без обзира на чин и порекло. Будући да су га осим „домаћих“ војника могли добити и „странци“ био је доступан и онима који су учествовали у добровољачким одредима на новоосвојеним територијама, а које су се током тог рата махом налазиле на територији Србије. Одличје је израђивано у облику медаљона који је могао бити од злата или сребра и имао је царев профил на себи. Додељиван је на препоруку команданта онима који су починили неко храбро дело, а које су могли доказати уз свега пар сведока. Званично образложење права на то одличје је гласило:

29 *Oesterreichischer Militär-Almanach für das Jahr 1791*, Nro II, Wien (1791), 103–104. Цитирани део гласи: „Es können ihn auch alle Oberofficiere, mit Inbegriff des Fähnrichs, von welchem Militärbrauche sie immer seyn mögen, ohne Rücksicht auf Religion, Rang oder andere Umstände erhalten.“

30 Заједничко наведеним официрима било је то да су били православни и долазили из неке од регименти Славонске војне границе (*Österreichisches Adels-Lexikon, von 1701 bis 1820*, von J. G. M. von Mühlfeld, Wien 1822, 52, 67, 70–71, 229, 263–264).

„Његово величанство је одлучило, да у будуће појединачне храбре подвиге војника у служби отргне од забораву уз помоћ јавног и трајног почасног одличја, тако да они који су одликовани послуже као пример потомству, да се тиме и они одваже у служби за Државу. Право на то одличје и његове повластице имају не само домаћи становници, него и странци, како обични редови, тако и нижи официри.“³¹

Хабзбурзи су одувек себе представљали као патроне својих армија, али је тек Јозеф II, већ као савладар, а потом и као владар, на себе преузео улогу непосредног предводника војске. Његова смрт је стога искоришћена као повод за утемељење култа „војничког цара“ и уздизање војске на пиједестал самосвесне државне структуре. Поводом смрти цара Јозефа II фебруара 1790. године, усред аустро-турског рата, у првом броју „Војног алманаха“ за 1791. годину, штампан је пригодни текст под називом „Растанак цара Јозефа II од његове војске“ (*Abschied Kaiser Josephs II. Maj[estat]. von seiner Armee*). У том тексту осветљена је посебно веза коју је цар-војник током живота неговао са војском. Цар је био „брижни отац“ сваком војнику, а војска му је, опет, ту наклоност узвратила свечаним обећањем да неће заборавити своје дужности и обавезе према Династији и Држави. У том програмском тексту се, између осталог, каже:

„[...] Његово величанство никада није заборављало, и ценило је сваког појединачног војника. Последњи поход је потпуно крунисао све жеље које је Његово Величанство гајило у свом очинском срцу за своју војску, и она је у целој Европи стекла славу каква јој доликује. Његово величанство може са собом да понесе утеху, да ће се она трудити да ту славу заувек сачува. Пошто Његово величанство својим одласком више ништа не може да учини за војску, она жели да му се захвали својом најдубљом жељом да ће Држави и Наследницима Његовог величанства, увек бити верна и на услузи као и до сада.“³²

31 *Oesterreichischer Militär-Almanach*, 166. Цитирани део гласи: „Seine Majestät haben daher beschlossen, dass in Zukunft einzelne tapfere Handlungen der obligaten Kriegsmannschaft durch ein öffentliches, und fortdauerndes Ehrenzeichen der Vergessenheit entrissen, und mit demselben, wenn die wackeren Männer, die solches erwerben, verehelicht sind, ihr Verdienst auf die Nachkömmlinge fortgepflanzt werde, um auch diese zur Ehrbegierde, und zum Dienst des Staats dadurch aufzumuntern. Auf diese ehrenvolle Auszeichnung, und die Vortheile, welche die Huld Seiner Majestät damit verbindet, sind nicht nur Inländer, sondern auch Ausländer, sowohl Gemeine, als Unter-Officiers anzusprechen berechtigt.“

32 *Oesterreichischer Militär-Almanach*, 216–218. Цитирани део гласи: „Der vorige Feldzug habe alle Wünsche die Se[ine]. Majestät für die Ehre der Armee in Ihrem Vaterherze genähret haben, vollkommen gekrönt, und dieselbe habe in ganz Europa das Ansehen, welches sie verdienet, erworben: Se[ine]. Majestät nähmen die trostreiche Beruhigung mit sich, sie werde sich nun bestreben, diesen Ruhm stäts zu erhalten. Da Se[ine]. Majestät nach Ihrem Hinscheiden, für die Armee nichts

Територијални идентитет

Будући да је Војна граница обухватала низ засебних области-генералата, тренд унификације одвијао се кроз истовремено очување њихове посебности. Као што је већ предочено, између 1747. и 1754. године донет је низ *рејуламената* за уређење појединих крајишких области у виду територијалних, војно-управних и друштвено-економских целина. Након што је 1764. године завршен процес формирања граничарског подручја и у источним областима Монархије, у Банату и Трансилванији, саставни делови Војне границе били су: Карловачка, Вараждинска, Банска, Славонско-сремска, Банатска и Трансилванијска војна граница. Свака од тих крајишких области имала је сопствено седиште (генералкоманду) и властиту везу са надређеним Дворским ратним саветом у Бечу. Потреба за комуникацијом између појединих генералкоманди није било, осим у случају неке специфичне ситуације као што је било трагање за особама или процесуирање осумњичених који су променили место боравка.

Да је Војна граница посматрана као скупина неколико међусобно равноправних области, указује и Основни крајишки закон из 1807. године. То потврђује већ својим насловом, који у изворном преводу са немачког оригинала „на сербски“, насталом 1808. у Бечу, гласи: „Основни закони за Карловачко-вараждинску, Банску, Славонску и Банатску војну границу“.³³ Из наслова се види да је подела на генералате представљала формални оквир за правно функционисање, те да се о Војној граници све време њеног постојања могло говорити само као о систему више равноправних управних области.

Поред територијалне композитности Војне границе, од значаја је била и чињеница да је њена територија у правном, друштвеном и економском погледу представљала „државу у држави“. Осим граничара, то су јасно увиђали и становници с друге стране границе и посматрали као њен привлачни адут. О томе да су је суседи видели као аутономну и што је најважније, разлучену од угарских жупанија (и њиховог сталешког поретка), потврђује став војводе српских устаника, Ђорђа Петровића Карађорђа. Приликом сусрета са генералом

mehr thun könnten, so wollten Sie ihr diese Ihre dankbaren Gesinnungen mit dem innigsten Wunsche hierdurch zu erkennen geben, dass sie dem Staate, und S[ei]ne[r] Majestät Nachfolger, immer auch eben so getreu, wie Allerhöchstderoselben zugethan seyn möge.“

33 С. Гавриловић, Основни Граничарски закон из 1807, 141–142. Цитирани наслов гласи: „Начални закони за Карлштатску-Вараздинску, Баналску, Славонску и Банатску Војну Границу, преведени из немачкога оригинала на сербскији језик у Бечу 1808.“

Симбшеном, заповедником Славонског генералата, априла 1808. године недалеко од Земуна, вожд је, према речима тог аустријског генерала, инсистирао првенствено на гаранцијама да Србија никада неће постати део Угарске и да ће у случају (тада пожељне) аустријске окупације постати интегрални део Војне границе:

„Српски народ, који је већ више од половином [свог броја] насељен у царским аустријским наследним земљама и њиховој Војној граници, где се такође налазе и браћа, сестре и рођаци Црног Ђорђа Петровића, под овом влашћу као верни и прави поданици Њеног величанства, нема других услова осим следећих: Прво, да никада не буду припојени Краљевини Угарској, већ само Војној граници или да Његово величанство Цар њима управља по немачким законима независно од угарског царинског система и верског утицаја, посредством својих војних представника. Црни Ђорђе лично, жели да буде први који ће бити подучаван у нашим војним вежбама.“³⁴

Уврежено схватање по коме је основна карактеристика Војне границе било то што се разликује од Провинцијала, исказао је нешто касније и Вук Стефановић Караџић, судећи на основу дефиниције из постхумно објављеног Немачко-српског речника: „*Војна іраница ж. суіройносії од Провинцијала, милитарија, солдатија, граница, крајина*“³⁵

Посебност крајишких области била је дубоко укореењена у дугој историји њиховог развоја у оквиру територијалног система Војне границе. Подсећамо да су поједине крајишке области, попут оних у Славонији и Хрватској, завојачене још у 16. веку, док је око 1700. године настао низ нових крајишта – Банска, Посавска, Подунавска, Потиска и Поморишка граница. Њихови обими и називи су временом мењани, а унутрашња организација прилагођавана околностима које

34 А. Ивић, *Сјиси бечких архива о првом српском усјанку*, књ. V, Суботица 1939, 417, писмо барона Симбшена надвојводи Карлу од 5. априла 1808. Цитирани део гласи: „*Die servische Nation, welche ohnehin mehr dann zur Halbscheid bereits in denen kayserlich-österreichischen Erbstaaten und denen Militar Grenzen angesiedlet* und so wie er, Kara Georgia Petrovics, seyne Brüders, Schwesters und Blutsverwannte alda habe, setze bey dieser Huldigungsleistung als getreue und rechtmässige Unterthanen Seiner Majestat (sic!) keine andere Bedingnisse als dass sie 1) *niemalen dem Königreich Hungarn einverleibet, sondern bloss als Militar-Grenz oder nach den deutschen Gesätzen, unabhängig selbst von dem hungarischen Mauthwesen, dann geistlichen Einfluss auf ihre Religion von Seiner Majestat dem Kayser beherrschet und durch Militar-Vorsteher regieret werden.* Er Kara Georgia selbst wolle der Erste seyn, der sich befeissen würde, unser Militar-Exercitium zu erlernen.“

35 В. Стефановић Караџић, *Deutsch-serbisches Wörterbuch*, [Wien 1872], у: *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. XIX, Београд 1971, 161: „*Militärgrenze f. Gegensatz des Provinziale* милитарија, солдатија, граница, крајина.“

су биле последица учесталих територијалних промена услед аустро-турских ратова 1683–1699, 1716–1718. и 1737–1739. године. Но, ни то нису били сви ратови које је Монархија водила у овом периоду (пored Ракоцијеве побуне у време Рата за шпанско наслеђе 1701–1714, Рата за пољско наслеђе 1734–1737. и Рата за аустријско наслеђе 1740–1748). Јасно је да динамика територијалних промена и финансијских ангажовања у време Леополда I, Јозефа I и Карла VI није остављала много простора за реформе и унификацију, али су се оне већ на почетку владавине Марије Терезије наметнуле као нужност.

На примеру Банске војне крајине основане на територији освојеној у Бечком рату, између река Купе и Уне, може се видети да је партикуларизам био првобитно, али и инхерентно стање. Током целе прве половине 18. века у изворима доминирају називи којима се истиче локална припадност. Бански намесник Петар Кеглевић је 1711. године отвореним писмом обавестио „све команданте покупске и поунске, зринске, глинске и прекопланинске крајине“ о томе да је с Турцима постигнут споразум о мирном решавању свих пограничних спорова.³⁶ Регуламент од 15. априла 1730. године истакао је управо ту чињеницу:

„Ред и норму за целу Банску крајину, наиме Костајничку, Зринску и Глинску, између река Уна и Купа, почев од Јасеновачке [крајине] до места које се зове Петрова гора, све докле се простире Костајничка крајина, [...]“³⁷

Име крајишника „Баналаца“ (*Banalisten*) или банских граничара (*Banalgrenzer*) устаљује се тек од средине 18. века.

Сличне су биле прилике и у Посавској и Подунавској војној граници, које су Енгелсхофеновим регуламентом из 1747. званично преименоване у јединствену Славонско-сремску војну границу. Тај регуламент је био један од првих законских аката декретирани са очигледним циљем унификације. Њиме је конституисан „нови модел“, тзв. регулисане границе, који је предвидео увођење регименти као

36 *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку, Књига I: Банска крајина 1690–1783*, пр. С. Гавриловић, Београд 1989, 219. Цитирани део гласи: „Zato adda vszem Pokupszke y Povunszke, Zrinzke, Glinszke ili Preko Planinszke Kraine Goszpode Com[m]endantom, y po nyh Vice-Com[m]endantom, Vaivodam, zasztavnikom, y vszem osztalem Officierom y Junakom [...] Kralieve szvetloszti Voinickoga Tolnacsza, [...]“

37 Исто, 313. Цитирани део гласи: „Regulamentum – Pro ordine et norma in integro Confinio Banali, videlicet Costanizensi, Szriniensi, ac Gliniensi inter fluvios Unnam et Kulpam a Jessenovaz incipiendo, usque ad locum sic vocatum Petrovavogora, quo usque videlicet ambitus Confiniy Costanicensis se extendit, tam a domino Com[m]endante, as vice com[m]endante ibid[em], quam universa militia in obeundorum muniorum, [...]“

основних територијално-управних јединица у појединим крајиштим. Објављен је у преводу „на илирски језик“ („abdruckh in Illyrischer sprach“), и на ћирилици и на латиници већ наредне, 1748. године.³⁸ У његовим уводним сегментима се види да је регулација упућена једноименом колективу – граничарском народу. Штавише, Регуламент је донет у корист граничара који настањују одређену крајишку област (*генералај*). Њиме је „узето у разматрање уређење положаја славонске крајишке војске“, подразумева се, због тога што је благородна царица увидела њихове потешкоће „нарочито [због тога што] у овом рату који већ дуго траје, вама славонским војницима много тога пада на терет“.³⁹ Реорганизација је подразумевала заокрет у виду напуштања локалног партикуларизма, очитованог у употреби имена „посавских“ и „подунавских“ граничара, те различитих имена обласног или етничког порекла, попут „Сервијани“, „Албанези“ и „Клименти“ – која су раније сва истовремено била у употреби. Стога царица обзнањује, да:

„А пре свега, заповедили смо да крајишници који су се до сада налазили у Подунавској и три Посавске крајине у Славонији, окупе заједно са Србима, Албанцима и Климентима који су ту којекуда насељени по окончању последњег турског рата. Да се сви заједно назову именом славонских војних граничара и поделе у пет регименти, три пешадијске и две коњичке, и свуда се ставе под исту мустру.“⁴⁰

Сажети облик два реформска циља – и оног у погледу унификације колектива, и оног у погледу територијално-управне реорганизације, више пута је поновљен и у каснијим одредбама, у виду фразе „пет славонских крајишких регименти“. Како би се разноликости превазишле, унутрашња организација требало је да буде спроведена према региментама (тј. пуковима) коњичког или пешадијског рода. Сличан пример обраћања граничарском колективу распоређеном у регименте налазимо и у неколико година млађем Регуламенту грофа Баћана за Банску крајину, од 15. новембра 1750. године, у коме се обзнањује:

38 D. Roksandić, Engelshofenov regulament из 1747, 237, 253.

39 Isto, 239. Цитирани део гласи: „sverh ureždenija slavonskoga krajišnoga vojnistva u razmotrenije uzeli jesmo“; те „osobljivo u ovomu veće dugo tervajućemu ratnomu vremenu, vama slavonijskim vojnikom u mnogi stvari za teško pada.“

40 Isto, 240. Цитирани део гласи: „А пре свега, заповедили jesmo da dosadašnji u Slavoniji stojeći podunavske i tri posavskih krajinah krajišnici, također po svršenju poslednjeg turskog rata, u istoj kraljevini kojikud namešteni Servijani, Albanezi i Klimente skupe se. Jedno skupa pod imenom slavonijskoga vojinstva krajišnici imenuju se u pet regimenti, to jest, pešačke tri i dve konjičke razdeljeni, a svud u ravnu priliku dovedu se [...]“

„Свим и сваком у новоосноване две пешадијске и једној коњичкој регименти, у крајини Покупској и Поунској нама подређенима пуковницима, мајорима, капетанима и осталим вишим и нижим официрима, кнезовима и простим војницима, и свем укупном крајинском пуку на знање.“⁴¹

И сами официри и граничари себе су називали именом крајишке области или регименте из које су долазили, а нарочито када је њихов колектив требало да буде разликован међу скупинама шаролике војске Монархије. Такав пример налазимо у опису који је пуковник Станислав Шумарски забележио пишући о ратовима против Наполеона у којима је учествовао крајем 18. и почетком 19. века. За годину 1799, када је почео Други коалициони рат против Наполеона, забележио је да су граничари учествовали у заједничкој формацији која се звала „граничарско-катанска прва и друга дивизија“, а бројала је „600 Банаћана, Сремци и Славонци“. Један од већих сукоба одиграо се средином маја 1799. код утврђења Винтертур, где се „тукоше наши гранички пешаци [Петро]Варадинци, Брођани, Градиштани и Банаћани са помоћу више немачки и мађарски баталона у еднои великој шуми од 4 до 8 сати ујутру.“⁴²

2. Етнички идентитет

Крајем 17. и почетком 18. века хабзбуршка управа је потискујући османску открила осим нових територија и тамошње становништво, чији је значајни део чинила популација под јурисдикцијом српских православних епископа. Народи који су затечени на новоосвојеном простору означавани су појмом *Nation*, а њихови припадници *Nationalisten*. Ти општи и неутрални појмови односили су се на различите „народе“ који су настањивали беспућа новоосвојених крајева, а који су се по очигледним обележјима попут језика и обичаја разликовали од „немачког народа“ (*Deutsche Nation*). Српску етничку припадност препознајемо у облику три имена – Раци, Илири, Срби (*Ratzen, Illyren, Servianer*, такође и *Ratzische/ Illyrische/ Servianische Nation*). Заступљеност појединих именских варијанти је варијала,

41 *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књига I, 416–423. Цитирани део гласи: „Vsem i vsakomu novo podignjenih dveh pešečkih i jednoga konjičkoga šeregova, i Krajini Kupskeih i Vunskeih ravnanju našem predobobroствitno zanjaneh i podverženeh obersterom, oberstlentinontom, obrstvohtmasterom, kapitanom i ostalem ober i unter oficirom, knezom takaj i prostem vojakom, vsemu zajednič krajinskomu puku na znanje.“

42 С. Шумарски, Грађа за повестницу сербску – Сербски официри у француској војни од 1792–1801 (Продужение), *Лейпциг Мајинце српске* 74 (1846), 24.

а њихова употреба у документима била је, између осталог, последица канцеларијске праксе и службене преписке одређеног ресора. Својеврсна појмовна унификација у том периоду, пре свега у виду трансфера од „рацког“ имена ка „илирском“, одсликавала је успон владарског апсолутизма у световној сфери. Она је пренета и у домен деловања верских институција, а допринела јој је изградња чврсте и хијерархизоване мреже црквених установа под окриљем карловачких митрополита.

Верски идентитет српских граничара исказивао се у виду припадности „источној цркви“ (*Orthodoxa Orientalis Ecclesie, Orientalische Kirche*) и заједници „грчког обреда“ (*Graeci ritus*). Обе формулације проистичу из привилегија и потврђиване су од 1690. године надаље у Бечу. Потоњи назив проширен је средином 18. века појмом „несједињени“ (*Graeci ritus non uniti*). Његовом употребом временом су сузбијене неке више локалне именске праксе. Истовремено, далеко мањи број докумената сведочи о ауторецепцији културолошких аспеката етничког идентитета унутар граничарских заједница. Сматрајући да нас томе може приближити граничарско схватање домовине и традиције, у посебну целину груписали смо неколико докумената у којима је сликовито описан њихов однос према територији на којој су живели под одређеним условима – где су били власници земље, слободно исповедали православну веру и испуњавали своје обавезе.⁴³

Етничка заједница и илиризација

На основу елабората принца Еугена Савојског од 31. марта 1722, можемо утврдити да је поред назива „народна милиција“ и „граничарска милиција“, на ширем простору Подунавља тај колектив имао и своје етничко име – „рачка народна милиција“. Синонимска употреба наведених назива сведочи о томе да је српска етничка припадност подразумевана за целокупну народну милицију на широком простору јужне Угарске. На етничким и верским одликама „рацких“ граничара, међутим, почивали су и неки проблеми на које је Савојски истом приликом указивао, попут свеprisутне политичке тензије услед сукоба жупанијских и војних власти око надлежности, уверења да је наметање цивилног статуса граничарима могло да проузрокује

43 Етнички идентитет је нешто комплекснији од самог поимања *етније*, јер (најчешће) подразумева језичку и верску истоветност припадника заједнице, додатно продубљену културолошким слојевима традиције, обичаја, заједничке историје, осећања солидарности и сл. У објективне елементе етничког идентитета убрајају се пре свега језик, вера и обичаји, као „елементи диференције који изражавају независно од воље појединца“ (A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, 40, 43).

њихову непожељну емиграцију „у Турску“, те опште нетрпељивости између „рацког“ и „мађарског“ народа.

„И све док се покушава са тим да се ти милитари припоје жупа-нијама, треба страховати од тога да ће већина рацких становника по-бећи у Турску, због тога што би тиме изгубили војничку част, као и због неповерења које влада између мађарског и рацког народа, и тиме про-узроковати да сада прилично добро насељена села опусте, а онда неће бити довољног броја нити војника нити контрибуената, због чега се чини да би зарад политичког и војног циља требало настојати да врло бројни и борбени Рацки народ буде добре воље и да увек у довољном броју остаје под Царском влашћу, како би се ангажовао у борби против било ког непријатеља, и приликом новог турског рата приволео своје сународнике и истовернике у Турском царству на ову страну, а нарочито да мађарски народ уздржи од нарушавања унутрашњег мира.“⁴⁴

Традиција употребе „рацког“ имена сеже до привилегија мађар-ских краљева у 15. веку, па тиме треба објаснити његову доследну присутност у угарској дипломатици и свакодневици. Од почетка 18. века, међутим, „рацко“ име, иако и даље у употреби, све чешће је у званичној службеној документацији уступало место „илирском“ имену. За популацију у Банату тај назив је 1741. године употребио генерал Енгелсхофен, разматрајући састав „народне граничарске ми-лиције“ у тој области из скупине „илирског народа насељеног дуж Дунава и Тамиша“.⁴⁵ Десетак година касније наилазимо на помен „илирског потиског народа“ (*der Illyr[ische] Theiser Nation*), који је у тој области несумњиво био српски.⁴⁶ У декрету Марије Терезије, који

44 ФНКА, АНК, VUG 28, 1398–1413. Цитирани део гласи: „und sofern Sie militares an die gespanschaften incorporirt zuwenden hätten, zubesorgen stunde, daß solche thails wegen verlihrung der Militar-Ehr, auch des zwischen der Hungar: undt Razi-schen Nation obwaltenden wisentlichen müstrauens, und abneigung, theils der ex eodem pricipio besorglichen überleg- undt aggravirung sich die mehreste Rázische Innsasen verlaufen– und pro magna parte in das türkische verhugen, und anmit verursachen, daß die dermahlige zimblich wohl besetzte dörfer depopulirt werden und man so dann wed[er] eine ergäbliche anzahl Soldaten, noch Contribuenten alda haben dörfte, wo doch die ratio politica et militaris zuerheischen scheinete, daß die sehr zahlreiche– und streittbahre Rázische nation bey gutten willen und jederzeit in einer mercklichen menge unter Eüer Kay: May: Bottmäsigkeit verbleibe, umb sich deren auferfordernus gegen einen jeden auswendigen feinde nuzlich gebrauchen, bey einen ausbrechenden türkchen krieg ihre in dem türkischen Reich vorhandene na-tion– und glaubensgenossen füglich herbey bringen die dermahlige gränizer bey jeder erfordernus hinwiderumben zu kriegs diensten anwenden, und insonderheit die Hungar: Nation zu mehrerer abwendung aller innerlichen unruh gegen [...]“

45 KA, HKR, Kt. 220, 1741, dok. 916, September. Цитирани део гласи: „wie in dem Temesvarer Banat eine National Graniz Miliz von der Illyrischen Nation längst der Donau, und der Temes ordentlich zu bestellen und anzusezen wäre.“

46 АСАНУК, МПА А 17, 1751 – 123.

је 29. августа 1752. упућен митрополиту Павлу Ненадовићу, поводом забране емиграције бивших потиских и поморишких граничара у Русију, достављен је списак имена оних лица, „из илирског народа“, којима је одлазак већ био дозвољен и које је стога требало сматрати последњим легалним исељеницима:

„У достављеној листи именована су она лица милитарског статуса и из илирског народа, којима је милостиво допуштено да уз пасоше које им је доделио Дворски ратни савет ступе у руску службу.“⁴⁷

Све присутнија употреба „илирског“ имена за српску етничку заједницу била је, чини се, последица његовог муњевитог успона у пракси дворских канцеларија. Беч је, може се рећи, установио нов речник у комуникацији са новоосвојеним областима и народима након Бечког рата, који је одражавао свеобухватни централистички приступ и империјални програм. Уношење *илирској* имена у титулатуру патријарха Арсенија III наишло је на плодно тле, па се оно од 1706. године појављује у потврдама привилегија.⁴⁸ *Илирска* варијанта имена уведена је и у називе државних институција са ингеренцијама за питања у вези са становништвом под јурисдикцијом карловачких митрополита међу којима се нису налазили само Срби, већ и православни Грци и *Власи* (Румуни). Установа таквог имена и највишег ранга била је Илирска дворска депутација (*Illyrische Hofdeputation*), активна у периоду од 1745. до 1777. године.⁴⁹ Поред тога, *илирско* име се појављује у називу две специфично војне институције, сугеришући српско порекло њихових припадника. Први пут у имену „Илирске хусарске регименте“ (*Illyrische Husarn Regiment*) која је постојала 1734–1740, а други пут у имену крајишта у Банату, као „Илирска граница“ (*Illyrische Grenze*) или „Илирско-банатска граничарска регимента“ (*Illyrische banatische Regiment*), устројена 1764. године.

У Банатској војној граници, на пример, „илирско“ име је било у употреби за српско становништво, а „влашко“ за румунско. Истим терминима називани су и њихови језици (*Illyrische/ Wallachische Sprache*). У опсежној жалби од чак 48 ставки потписали су у официрском штабу у Великој Кикинди 7. априла 1769. године и упутили на народно-црквени Сабор у (Сремске) Карловце, посредством

47 Д. Руварац, Декрет царице Марије Терезије од 29. августа 1752 (свршетак), *Српски Сион* XVI/13 (1906), 361. Цитирани део гласи: „У овој овде пригнутој спецификацији именованим некоим лицама милитаром от илирическог народа преко хофкригсратског пасоша у цесарске росиске службе отити моћи, всемилостивјејше допустили.“

48 В. Симић, *За љубав ошацине*, 411–412.

49 *Илирско* име носила је и *Илирска дворска шћамјарија* у Бечу (1751–1777/1791), те на кратко *Илирска дворска канцеларија* (1791–1792).

изабраних депутира, госпoде вице-оберкапетана Михаила Соринке и капетана Теодора од Кала, речима: „Наше славне Илирско банатске крајине изабрани депутири, [...] у име нас и целе Крајине“.⁵⁰ Иначе, Банатска и Трансилванијска војна граница биле су прве и једине крајишке области у којима је примењен принцип етничког именовања регименти, што је био преседан у односу на дотадашњу праксу. Док су хрватско-славонске регименте носиле називе према градовима-седиштима својих штабова (Петроварадинска, Бродска, Градишка, Крижевачка, Ђурђевачка, Слуњска, Оточачка, Огулинска или области као у случају Личке и две Банске регименте), новоформиране регименте у Банату назване су према именима народа који су их већински настањивали и то у облицима који су били актуелни у службеној употреби за Немце (*Deutsche*), Србе (*Illyren*) и Румуне (*Wallachen*). Око 1775. године формиране су две граничарске пешадијске регименте: Немачко-банатска и Влашко-илирска (*Deutsch-bannatische* и *Wallachisch-Illyrische Grenzregiment*). Доста касније, 1845. године дошло је до поделе гломазне Влашко-илирске регименте на Влашко-банатску (*Wallachisch-Banater*) и Илирско-банатску (*Illirisch-Banater*) регименту, са седиштима у Белој Цркви и Карансебешу, а потом је етничка природа њихових назива потпуно огољена, званичним преименовањем дотадашњих анахроних назива народа, односно крајишта, у Румунско-банатску (*Romanen-Banater*) и Српску-банатску (*Serbisch-Banater*) граничарску регименту.⁵¹ Иако етничко именовање није било новина, извесне термилошке промене су пратиле развој „националне“ свести.

Истовремено је у језичкој традицији изван високих службених оквира очувана употреба имена „Раџи“, чак и у Банату. О томе сведоче имена новоизграђених насеља предвиђених за српске насељенике у местима Немачко-банатске регименте током 1770-их година, који су у плановима називани „раџки“ (попут *Razisch Opova*, *Razisch Sakule*), како би били разликовани од делова истих насеља у које је требало населити Немце (*Deutsch Opova*, *Deutsch Sakule*).⁵² Неспорно

50 АСАНУК, МПА А 1769 – 272. Цитирани део гласи: „Наше Славне Илирически Банатске крајине изабраним депутатом Гдину вице-оберкапетану Михаилу Соринки и Гдину Хауптману Теодору од Кало, отнас у име целе Крајине долу подписатих кјое они присадашнему народному Сабору у Карловци предложити имају.“

51 Назив Румунско-банатске регименте је уведен 1848, а Српско-банатске регименте тек 1860. године, у: *Militärschematismus des Österreichischen Kaiserthums*, Wien 1860–61, 315, 318. Ј. Илић Мандић, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд 2021, 158–159.

52 Српски и немачки делови насеља били су предвиђени у десетак плански грађених насеља у периоду седме и осме деценије 18. века у околини Панчева, укљу-

је именска конфузија све до краја 18. века подједнако збуњивала и савременике и државне службенике, судећи према наводима Мартина Швартнера у делу штампаном у Пешти 1798. године. Из његовог текста може се укратко закључити то да је за српски народ назив „Раци“ био најраспрострањенији, назив „Илири“ био млађи и пореклом из привилегијалних диплома, док су припадници тог народа себе називали „Србима“.⁵³ За потоњу тврдњу постоје и неки други докази. Та појава није била видљива у Монархији, у чијој службеној сфери није доминирала славено-српска језичка традиција, али се она јесте читовала у комуникацији усмереној према Русији. Тамо су досељеници из развојачених хабзбуршких крајишта на Тиси и Моришу основали нове пограничне области назване, ни мање ни више, него Нова Србија (1752) и Славено-Србија (1753), а учесници тих миграција и потом руски официри, Павле Јулинац и Симеон Пишчевић, написали су сваки по једну историју српског народа (1765. и 1795).⁵⁴ Од времена Јозефа II „српско“ име је присутније, да би у првој половини XIX века ушло и у службену употребу.⁵⁵

Верска заједница *Graeci ritus non uniti*

Средином 18. века службени пописи становника граничарских регименти разликовали су популацију која је била „католичка“ и „грчког обреда“ (*Chatolisch / Graeci ritus*). Ти називи су, на пример, употребљени како у попису становника три регименте Славонске војне границе 1751/2. године, тако и у попису две регименте Банске вој-

чујући осим поменутих места и Јабуку, Омољницу, Ковин итд. (E. Roth, *Die planmäßig angelegten Siedlungen im Deutsch-Banater Militärgrenzbezirk 1765–1821*, München 1988, 109, 141, passim).

53 M. Schwartner, *Statistik des Königreichs Ungern*, Pest 1798, 146.

54 У Русији су основане крајишке области по угледу на аустријске, под називом *Нова Србија* и *Славено-србија* (М. Костић, *Српска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија*, Београд 1923). Павле Јулинац је своје дело објавио под називом *Крайское введение в историю происхождения Славено-сербского народа* [...] 1765 (<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/>). Симеон Пишчевић је своје дело назвао *Известіи собраное из разных авторов и введеное в историю переводом на славенски язык, о народе славенском о Илирии, Сербии, и всех йои Сербоскои нации бивших князев, кароли, цареи, и десютиов, [...] о выходе Сербского народа в Росию, [...] 1795*. Будући да се на свакој страници Пишчевићевог дела, иначе написаног на „руском језику са особеностима српског изговора“, налазио натпис „О Сербском народе“, његов спис је објављен у преводу на српски језик под скраћеним називом: С. Пишчевић, *Историја српског народа*, [1795], пр. Ђ. Ђурић, Нови Сад 2018, 51–52.

55 В. Симић, *За љубав оцацбине*, 411. После 1790, на пример, почело је у Бечу штампање српске периодичне штампе, најпре *Сербскија новини* (1791–1792), па *Славено-сербскија вједомости* (1792–1794).

не крајине из 1768. године.⁵⁶ До краја века, у све чешћој употреби била је и краћа верзија имена за православну популацију у варијанти „несједињени“ (*Non-uniti*), а разлог је било повећање броја исповедника Уније међу хабзбуршким поданицима (*Uniti; Graeci ritus uniti*), нарочито након припајања Галиције (1772) и Буковине (1775). Називи којима су означавани православни и православна вера на територији славонских и хрватских крајина под ингеренцијама аустријских и хрватских сталежа у 17. и почетком 18. века, попут „влашка вера“ (*Wallachische Religion*), „староверје“ (*Altgläubische Religion*) или „шизматичи“ (*Schismaticis*), били су све мање присутни, барем у службеној комуникацији.⁵⁷

Политичко-верска аутономија крајишника у оквиру регименти исказивана је у виду права да у изабраном саставу представљају свој *милићарски* сталеж на народно-црквеним саборима, од 1708. године одржаваним у (Сремским) Карловцима, на којима се осим избора нових митрополита обављала и расправа о народним пословима. Нема сумње да су на тај начин додатно учвршћивали своју аутономију као друштвени сталеж, те углед као појединци.⁵⁸ Како би предочили бројне термине и фразе коришћене за припаднике православне вере у подручјима Војне границе, искористићемо скупину докумената типа *иленийошениција* (пуномоћја) из прве половине 1769. године. У њима су поједине православне заједнице овластиле изабране *дејуишуре* својих регименти да учествују на народно-црквеном сабору одржаном те године у Карловцима. Називи који су употребљени, како би означили православну заједницу, послужиле нам као својеврсни лексикон термина и фраза на ту тему. Њима је исказивана верска припадност хијерархизованој установи Карловачке митрополије, као и воља заједнице у погледу верских питања. Уочљиво је да се у тим документима поред термина „грко-несједињени“ често користи и термин „илирски“, али тако да се значење потоњег мора разумети као неразлучиво етничко, језичко и верско.⁵⁹

56 Ј. Илић, Славонско-сремска војна граница половином XVIII века, *Зборник о Србима у Хрватској* 9 (2015), 85–96 (објављени попис); *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књ. I, 572–573.

57 Примера ради, у месецима немира који су захватили границу према Босни 1754. и 1755. године, војне власти су у Костајници пописивале имена и покретну имовину босанских емиграната и банских дезертера-повратника и то на основу припадности „католичкој“ или „влашкој“ вери (*Religion Katholisch/ Wallachisch*), у: *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књ. II, *Банска крајина XVII–XVIII век*, пр. С. Гавриловић, Београд 1997, док. 317, стр. 524–528; В. С. Дабић, *Банска крајина*, 66, *passim*.

58 И. Точанац, *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008, *passim*.

59 АВ, ИДД, Кутија 76, јун – јул 1769, документа без нумерације. Користили смо све сачуване пленипотенције проистекле из граничарских области, тј. за четири

У случају Оточачке, Огулинске, Личке и Слуњске регименте Карловачког генералата, пленипотенција је поднета ради учешћа њихових представника на „Илирском народном сабору“ („Illyrischen National Congress“ или „Congress unserer Illyrischen Nation“), с циљем избора „староверског архиепископа или митрополита свих општина које су подређене свештеницима несједињене цркве“ („Wahl eines Altgläubischen Erzbischoff, oder Metropolitens die sammentliche der Geistlichen nicht unirten Kirchen zugethanen Communitaten“). Поднета је „у име свих општина грчког несједињеног обреда“ („in allen greci ritus non unitorum Communitats Nahmen“). У једној опширнијој варијанти, за своје представнике кажу да ће наступати „у име свих староверских општина хваљене Карловачке Оточачке регименте“ („in Nahmen der samentlichen altgläubischen Communitaten des löbl: Carlstätten Ottochaner Regiments Nro“). Употреба термина „староверски“ (*altgläubische*) је примећена само у документима проистеклим са подручја хрватских регименти, па тај термин треба схватити као „локалну“, али укорењену варијанту верског имена. У случају Личке и Огулинске регименте, видимо да су потписници били „најстарији у тим општинама“ („wir Endes gefärtigte Älteste dieser Communitaten“), а изабрани депутири су послати да поступају „у најбољем интересу Државе, Народа и Вере“ („so dem wahren besten des Staats, der Nation, und der Religion zurgethann“). Та формулација се у случају Личке регименте наводи у облику: „заступања најбољег интереса земље, жупанија, народа и вере“ („das wahr beste des Landes, der Comitats, Nation, und Religion zu befördern“). У случају Слуњске регименте депутири су „у име сваког понаособ и у име свих, у име наших општина“ изабрали представнике који ће их заступати на „народном сабору у Карловцима“ и то „као њихови верски саплеменици“ („alß ihre Relligions anverwandte“).

Заједничка пленипотенција за Крижевачку и Ђурђевачку регименту Вараждинског генералата на немачком језику, специфична је према уочљивом одсуству било каквих описних термина. Упадљиво недостају било какве одреднице не само етничке, већ и верске и црквене природе. Описи су уопштени, па је тако „сабор“ само „предстојећи“ („zu haltenden Congress“), а опуномоћеници су изабрани „у име свих нас“ („bevollmächtigte in unserer aller Namen“). Сасвим супротан утисак оставља заједничка пленипотенција Прве и Друге бан-

пешадијске и једну хусарску регименту Карловачког генералата, две регименте Вараждинског генералата, две регименте Банске крајине и три пешадијске и једну хусарску регименту Славонске границе, док је у Банату пленипотенција састављена у име тада једине формално заокружене регименте, Илирско-банатске, али и два полувојна дистрикта у Белој Цркви и Карансебешу.

ске регименте, која садржи више елемената по којима се разликује од свих осталих. Поднета је на „хрватском језику и грко-обредном писму [тј. ћирилици]“ („gewaltsam in der Croatischen Sprache, und der greci Ritus Schrift ertheilt worden“), док њен највећи део и основну функцију чини жалба од 14 тачака. То је уједно и једина пленипотенција у којој се описује граница региментске територије: „Ми здола Подписани, од стране свега нашега народа у Банској Краини до Глине воде находећи се“. Такође нетипично, најпре се каже да су изабрани депутири – петорица официра – овлашћени да предају жалбу о тешкоћама које им је починио епископ, а тачке жалбе се већински односе на појединачне случајеве свештеничких наплата, које је народ сматрао високим и незаконитим. Та жалба-пленипотенција има необично велики број потписаних, а језик је „народни“ у већој мери, док се од идентитетских атрибута помињу само: „наш народ“, „наши депутири“ и „православни закон“. Седма тачка жалбе открива да су граничари сматрали да уређено и задовољно друштво треба да почива на постојању реда, школа, црква и „божјег страха“ као својеврсног верско-обичајног „минимума“, који они, међутим, нису имали:

„У народу нашем и од духовне стране наш господин Епи[ско]п никакова реда није поставио, нити школе наредио, нити цркве поновио нити народа свога страху божјем поучио“.

Заједничко трима пленипотенцијама славонских регименти је то да веру и цркву најчешће називају „нашом“. Пленипотенција Градишке регименте састављена је у име „граничарских и комунитетских становника грчко-несједињеног обрета у царско-краљевској Славонској Градишкој граничарској пешадијској регименти“. Депутати, пуковник барон Љубибратић од Требиња и капетан Јефtimiје Милорадовић од Храбровића и Дубраве, изабрани су „једногласно од стране тамошњег народа“ („von der ganzen dieseitigen Nation einstimmig erwählten“) како би присуствовали на „народном сабору у Карловцима“ („National-Congress nacher Carlowitz“). Двојица депутира су овлашћени „у име свеукупног тамошњег грчко-несједињеног народа“ („in Nahmen der ganzen diesseitigen Graci Ritus non uniti Nation ohne fernerer Anfrage“), тако да не поступају „противно поштовању Бога, користи Државе и нашег заједничког Мира“ („nicht, was der Ehre Gottes, dem Nutzen Staats, und unserer gemeinsamen Ruhe entgegenstehen könne“). Пленипотенција Петроварадинске регименте на немачком језику, такође помиње одржавање „илирског народног сабора у Карловцима“. Са стране окупљених и потписника изабрани су за депутате потомци славних предака, пуковник Александар Рашковић и капетан Јован Витковић, овлашћени да поступају у складу

са својим знањем и савешћу. Њихово деловање, међутим, није могло бити слободно и произвољно, већ је унапред дефинисано тројним извором легитимитета – канонима православне цркве, привилегијама и другим световним законима, те обичајима цркве и верника:

„Да се придржавају канонских статута наше цркве и верских закона, милостиво додељених и потврђиваних народних привилегија и других одлука облачних господара, као и досадашњих обичаја и навика клера и народа.“⁶⁰

Пленипотенција Бродске регименте, у којој је иначе било далеко мање православних него у Градишкој и Петроварадинској регименти, наводи више пута „илирско“ име за народ и сабор. За одлазак у Карловце где ће бити одржан „сабор илирског народа“ („der Illyrischen Nation ein Congress in Carlowitz“), одређена су два депутира „у име целокупног илирског народа који се налази у хваљеном округу Бродске регименте“ („im Nahmen sammmentlicher Illyrischen in dieses löbl: Brooder Regiments bezirck befindlichen Nationalen“), како би наступили „у име нашег народа на Карловачком сабору“ („in Nahmen unserer Nation auf den Carlovicz Congress zu handeln“). Изабрани депутири били су натпоручници Николић и Абрамовић којима је овлашћење дато уз потпис представника „у име сваке црквене-општине“ („gegenwärtige Vollmacht ims abgeordneten in Nahmen jeder Kirch-Gemeinde unterschriebener ausgefertigt“). Пленипотенција је посебно састављена и у уму Славонске хусарске регименте. У њој се помиње дозвола царског височанства да буде одржан „илирски народни сабор у Карловцима“ („Haltung eines Illyrischen National Congress zu Carlowitz“) и буду изабрани „потребни народни депутири“ („die benöthigste Nations Deputirte zu erwahlen“).

Са територије Банатске војне границе приспела је само пленипотенција у име Илирске банатске регименте. Она је састављена оригинално на ћирилици (као и у случају банских регименти), а сачуван је и превод на латински језик. Изабрани су депутати у име „от стране Славне Наше Илиричке Банатске Краине православног Грчког восточног закона“ („a parte Inclyti nostri Illyriensis Banatus confinio, Ortodoxa Orientalis Graeci ritus Eccls“). И сабор је назван „нашег православног Сербског Илиричког Народа Собор“ (у латинској варијанти „congregatione nostra ortodoxa Orientalis Illyrica Nationis“), а избор митрополита „избраниа ради Гдна Архиепископа Нашего Сла-

60 Исто. Цитирани део гласи: „sich an unser Kirchen, und Religions-Gesätze Canoniche Status, dann der gnädigst verliehenen, und bestattigte Nations-Privilegia und übrige wohl hergebrachte allerhöchste Landes Fürstl:-Concessionen, und bißherige Cleri, und Nationis Braucht, und Gewohnheit halten sollen.“

вено Сербског Иллиричког Народа и православног восточног закона“ („electionis Dominum Archiepiscopum nostra Szlaviano Illyricae nationis et Orientalis Graci ritus“). Штавише, ова пленипотенција пружа једну од ретких могућности за поређење славено-српске и латинске језичке терминологије. Избор је извршен „от нас у име целе наше Краине“, а њихово поступање требало је да буде у складу са кано-нима, обичајима и привилегијама – „дело по уставу нашег православног закона, и от туди по древних наших обичаев и все м[и]л[о]стивеише отлученом привилегованому закљученију окончати.“ Као и сремски граничари, и банатски су јасно дефинисали базу из које се истовремено црпи и ограничава легитимитет посланичких одлука:

„Али, да се они [депутири] ни на који начин не усуде да учине нешто што је противно служби Њеног Величанства и интереса нашег православног народа, нашег источног закона, светих православних цркава и манастира, а још мање против наших и нама дарованих привилегија, нити за тако нешто они имају икакво овлашћење наше целе Крајине, нити би такве одлуке, закључке и уредбе њихове вределе или могле да важе као да су наше мишљење.“⁶¹

Занимљиво је да истицање поданичке верности и пожртвованости у виду фразе „до последње капи крви“, која је била својствена граничарској заклетви, постоји у случају пленипотенција само два, и то цивилна дистрикта у Темишварском Банату. У пуномоћју Белоцркванског дистрикта налази се формулација: „јер смо ми као и наши преци до последње капи крви верни поданици Његовог величанства“ („Понеже ми Како и преци наши, есмо до последне капле крви верно поданици их величества“). Иста фраза забележена је и у завршници пленипотенције Карансебешког дистрикта: „Ми како и прејди наши есмо до последне капле крви верно: поданици“. Иако у том тренутку нису били формално војни, делови територије Белоцркванског и Карансебешког дистрикта имали су становништво које је баштинило милитарску традицију и били виђени за завојачење у оквиру Војне границе у данима који су уследили.⁶²

61 Исто. Цитирани део гласи: „Али никаковим начином да они у штогод такво дерзнути ступили би што би било наупадак них Величества всех височаише службе и интересе нашего народа православного, нашег восточног закона, с[ве]тих православних црквеи и монастыров јошт манје у всим совершенству крепости наших нам всех височаиши дарованих привилегиах нити да би они у таковом догађају от нас и наше целе Краине наиеншу Слободу и власт ктому имети могли, но сва такова ниова докончанија, закљученија, и урежденија да не би ниодем наимане горећму изиманију нашег менијанија вредила, нити вредити могла.“

62 Бела Црква и Карансебеш су од 1769. године били седишта штабова новоформираних банатских регименти (Ј. Илић Мандић, *Банатска војна крајина*, 48–50, 61–64).

Отаџбина и граничарски патриотизам

Граничарски патриотизам је, осим према династији, био усмерен и према крајини која је била њихова отаџбина. Она, међутим, није била само обична земља већ територија на којој су уживали одређена права и слободе. Јасну представу о томе да граничари свој статус темеље на три елемента – власничком уживању земље, слободном исповедању вере и лојалном вршењу војних дужности имали су како Карађорђеви савременици почетком 19. века, тако и вековима раније, први крајишки досељеници. Насељеници који су учествовали у обликовању крајишта у Банији крајем 17. и почетком 18. века позивали су се на две тврдње – „дошли су на паролу и обећање правиц“, и желе једино да служе „верно и поштено с пушком и сабљом супрот погана Турчина“.⁶³ То схватање се није променило ни до самог краја постојања Војне границе, па је аутор прве монографије посвећене тој установи, Франц Ваничек, забележио његову мању варијацију: „оквири у којима је требало да буде спроведено формирање *милиције* [на Тиси и Моришу] били су неометано уживање земљишног поседа, слободно исповедање вере и право на слободно коришћење шума“.⁶⁴ У том наизглед једноставном објашњењу крије се, међутим, суштинско поимање граничарске друштвено-економске стварности – у којој је однос према служби, вери и земљи (и њеним ресурсима) био неразлучив.

Између тих основних елемената, међутим, временом се угнездио читав низ нових појава које су у односу на почетно схватање широких слобода прилично измениле положај крајишника. Реагујући на централизацијске и реформске притиске, крајишници су средином 18. века покушавали да своју измењену стварност поврате у пређашње стање, када су имали ширу аутономију за своје заједнице. Незадовољства и буне до којих је тада дошло у Банској крајини, деловима Карловачког и Вараждинског генералата и у Потиској и Поморишкој граници, биле су инициране променом социјалног положаја крајишника, али и постојањем живе успомене на обичаје из времена досељавања, када је важило правило да „ко је шта окрчио његово буде“.⁶⁵ Пола века након досељавања у Банију, у време Кијугове буне 1751. године, потражујући правду за себе, крајишници су указали на сопствено виђење права која су стекли досељавањем на ту територију – заузимањем пуне и шумом обрасле земље, те проводећи живот у неизвесности и страдању од турског непријатеља. Са нестанком от-

63 В. С. Дабић, *Банска крајина*, 104.

64 F. Vaniček, *Specialgeschichte der Militargrenze*, I, Wien 1874, 129.

65 В. С. Дабић, *Банска крајина*, 73.

ворених сукоба на граници, међутим, околности су за њих постале сложеније из других разлога, а поглавито у односу на надређене. Тражили су, између осталог, да се њихова земља „не мери“ и не оптерећује порезом, јер је она већ „откупљена“:

„Прво. Да се земља целе Крајине не мери, и да не морамо да за њу плаћамо, због тога што су наши прародитељи, деди и оци, ову земљу, у тешком страху турском населили, у великој и густој шуми, тако да су по неколико година морали живети у самој шуми, и тамо трпети велики страх и подносити велике невоље од непријатеља Турчина, многи су раздвојени од оца и мајке, брата и сестре, а неки од жена и деце, многи су изгажени копитама турских коња, многи поморени пушкама и сабљама, а неки огњем спаљени, а неки одведени и расејани у вечној ропству и променом [верског] закона изгубљени, а неки су уз откуп по великој цени пуштани, и много пута су спаљиване наше цркве, куће, марва одагната, имовина однета. Онда када је земља искрчена и оснажена, након много проливане наше крви, господа команданти који су долазили један за другим у Крајину, узимали су од сваког крајишника посебно таксу за земљу коју су тражили и мерили, тако да је до сада свако за своју земљу платио по три пута, и због тога што је тако пуно пута мерена и продавана нема у крајишкој земљи ниједног хвата који није плаћен.“⁶⁶

Како однос према земљи, тако је и однос према вери међу крајишницима био далеко сложенији и дубљи од питања којим именом су називани. Молба банских крајишника за очување православног манастира Комоговине из 1778. године осликава успомену на почетке изградње крајишког идентитета, у чему је тај манастир имао симболичко место. Њихова молба разоткрива да је патриотизам усмерен на Аустријску династију и темељен на војној заклетви и служби, био нераздвојив од уживања слободе вероисповести у сопственим ста-

66 *Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књ. I, 458–459. Цитирани део гласи: „Pervo. Zbog zemaly czelleh Krain da sze ne miere, y od nyh plachati ne budemo mochi, z**bo**g to**ga** sto nassi praroditely, dedi y otczi, o**vu** zemlyu, u teskom sztrahu turszkom naszelili ieszu, u veliku y gusztu sumu, da ponekoliko lett pod lubom sztaiati morali szu u szamoi sumi, y od onud goleme szt[r]ahe y velike nevolye od nepriatelya Turchina podnassati y terpeti morali, vnogi mentuiuchi sze otcza y matere, vnogi brata y szesztre, a nekoi sene y decze, vnogi razgaseni kopitami turszkeh kony, vnogi pomorienien puskami y szablyami, a nekoi ognem poseseni, a nekoi na viechna szusanyszta i zakona premienyenie i izgublyenie razvedeni i raznesseni, a nekoi na velikoi czeni van pustati ieszu, a vnogo krat posesene nasse czirkve, kuche, marha odegnata, imetak odnessen. Zatim kada sze ie zemlya okerchila y osznasila koia ie vnogo krat nassum kervium poleiana, G-da comendanti iedan za drugem po Krainah buduch, od vszakoga krainschana oszebuino za zemlyu regal potrebuuiuchi i zemlye mierechi, tak da do szada szvaki szvoiu zemlyu po tri krat izplatil ie, i zato sto vnogo krat mierena y prodavata ieszt zemlya krianszka niednoga falata nie koi plachen nie.“

ништима. У амалгаму тих мотива не може се разлучити да ли је и који од елемента имао превагу. Јасно је само то да су елементи верске, територијалне и професионалне идентификације били истовремено присутни, као и то да су очитовани на тлу аустријске државе или, тачније, државе која није била „турска“, а потом ни „угарска“. Молбу за очување манастира потписали су „покорнеиши раби“, међу којима сви пароси, калуђери, граничари, каплари и други нижи официри Банске крајине.⁶⁷

„Целом овом Генералату је познато да су се у ову крајину најпре доселили калуђери, и да би приволели људе наше вере да се на ову страну пресељавају и стављају под заштиту Дома Аустријског, подигли су Цркву Комоговинску, а после и келијама манастир оградиле[.] Видећи то наши људи су с великом радошћу прелазили у службу Пресветлом цару, и од тада су били у дужној покорности и верности, а под заштитом народних привилегија и према дозволи државних наших царева овај манастир Комоговина је уживао све слободе, и ми смо му по законима наше вере давали прилоге у складу са нашим могућностима, окупљали се за молитву и проповеди, давали парусије, сарандаре и друге прилоге, и према закону наше Цркве православне ту смо и за нас живе и за преминуле наше праоце и оце држали молебанае, при томе смо се окупљали и увек се молили Богу по дужности нашој и за здравље и добро наших државних царева и милостивих Монарха, а тамошњи калуђери су нас учили верности и послушности и добру хришћанског живота[.] Сада када смо лишени свег тог добра, молимо за обнову поменутог манастира нашег Комоговине, који је био једина утеха крајишким људима у целој овој крајини, свим нашим покорним молбама Вашу Екселенцију, преко нашег Господина епископа [...].“⁶⁸

67 Исто, 655–656, *passim*.

68 Исто, 655, *passim*. Цитирани део гласи: „Целои овои Генералии ест познанно да Краину ову прво есу Калугери почели селити, и даби нашего закона лјуди болју волју имели на ову страну под заштиштение всепресветлаго Дома Ауштриискаго преселјаватисја, есу Цркву Комоговску водрузили, после и келиами М[о]н[ас]тир оградиле, кое видећи наши лјуди есу с великоју радостију на службу все Пресветломе Цесару прелазили, и от онога времена и досад у свакои дужнои покорности и верности пребивали и под заштиштением Народа нашего Привилегиах дозволеніју же државних цареи наших оваи М[о]н[ас]тир Комоговина сваку слободу уживао, коему ми по закону нашему есмо прилоге по могућности нашеи чинили, на м[о]л[и]тву и бл[а]гоговеи[с]тво собрали се, парусие и сарандаре и друге прилоге давали, да какое устав наше Церкве православне онде и за нас живе и усопше наше праоце и оце молебствие [држали] док е оне Церкве, притом на м[о]л[и]тву обште сабиралисја есмо по дужности нашеи за државних цареи наших и милостивеиши Монархов здравие и долгоденствие свагда Б[о]гу молилисє, и от ондешних Калугеров, на сваку верност и послуштаніе и доброе хр[ис]тианское житіе научавани били, сад свега тога добра есмосє лишили ми, двигнутіем поменутога М[о]н[ас]тира нашего Ко-

Наведени опис одсликава вишеслојност крајишког идентитета, у коме је слободно исповедање вере било нераскидиво повезано са успоменом на одлуку о пресељењу са османске територије (као својеврсним „егзодусом“) и прихватању заштите аустријске (хришћанске) династије, на територији која им је препуштена под условом да је населе и бране (као својеврсну „земљу Израиља“). Тако посматрано, манастири су постали симболи „освојене слободе“ са статусом кулних места у граничарској „менталној топографији“. Митрополит Вићентије Јовановић Видак је 23. марта 1779. године поднео царици народну представку са молбом да опозове одлуку о укидању манастира Комоговине, указујући на „бол који је то изазвало међу граничарима две банске регименте моје вере“, и изађе у сусрет:

„Дирљивој молби претужног и понизног народа, који клањајући се моли, да имајући у виду верну службу тог народа и целе Илирске нације и ради умирења њихове душе и савести, дозволи да манастир Комоговина обнови ранији статус.“⁶⁹

Упркос оптерећењима којима је граничарско становништво било изложено, а која су произлазила из измењеног односа надређених према њима – што у виду наметнутих пореских терета, што у виду проширења обима војничких дужности међу којима су суштински најтеже подносили боравак на удаљеним ратиштима – чини се да основни постулати граничарског патриотизма ни у једном тренутку нису доведени у питање. Он се у сваком тренутку заснивао на жртви која је подношена за добробит отаџбине омеђене гробовима и црквама сопствених предака, колико и за добробит државе и владара. Као што су бројне митрополитске посланице предочавале – смрт за отаџбину сматрана је величанственом жртвом инспирисаном хришћанским врлинама.⁷⁰

моговине, кои една утеха у целои овои Краини краишкими лјудма ест била: за то со свим нашим покорним молением Вашу Екселенцију чрез нашего Г[оспо]дина Еп[ис]копа просимо, [...]“

69 *Грађа за исјорију Војне іранице у XVIII веку*, Књ. I, 662. Цитирани део гласи: „wie schmerzlich denen unter zween Bannal Regimentern stehenden meines Ritus Militaren die Aufhebung des dortlandes befindlichen Kloster Komogovina, [...]“, и даље: „so betrübten Volcks beweglichste Bitte in allerhöchster Unterwürfigkeit anzugehen, und fussfällig zu bitten, Allerhöchst dieselbe geruhen wollen den getreuen Dinst dieses Volcks, und der gesammten Illyrischen Nation allerhulderichst zu beherzigen, und zu Beruhigung ihres Gemüts und Gewissen, das mehrbesagte Kloster Komogovina in den vorigen Stand sezent, [...]“

70 В. Симић, *За љубав отаџбине*, 18–19, passim; М. Беšlin, *Identitetske i ideološke pretpostavke*, 35–36.

3. Културни идентитет (студија „потиско-поморишког случаја“)

Културни идентитет као феномен у коме је, испоставило се, верски образац имао доминантнију улогу од етничког, анализирали смо у скупини докумената која сведоче о једној историјској епизоди – развојачењу Потиске и Поморишке војне границе и њиховој инкорпорацији у жупанијски систем Краљевине Угарске, из 1750. и 1751. године.⁷¹ У неколицини сачуваних молби и жалби потиски и поморишки граничари су изнели своје незадовољство том одлуком, упућујући их свим надлежним инстанцама: епископу Бачком Висариону Павловићу, митрополиту Павлу Ненадовићу, генералу Енгелсхофену, Дворском ратном савету, царици Марији Терезији. Том приликом настојали су да потцртају сопствени однос према земљи коју су настањивали и статусу који су имали као *милићари*, темељећи своје захтеве на правним прописима и својим обавезама, тумачењима прошлости, као и сопственим пројекцијама будућности и виђењима „других“, у односу на које су учврстили став о свом привилегованом положају.⁷²

Слојевита природа културног идентитета потиских и поморишких граничара, очитује се у следећим редовима:

„Ми никада нисмо тражили да преузмемо сељачки статус, већ да као наши преци, предачки оци и браћа, који су према својој заклетви срчано и жустро на овој земљи служили Кући Аустрије за заштиту наше вере и цркве, и проливали крв, па чак и плаћали контрибуцију, да како до сада тако и у будуће, до последње капи крви, на овој земљи и у војном сталежу служимо, на шта смо се обавезали и од чега не желимо да одступимо, и то нарочито из следећих разлога [...]“⁷³

71 О тој теми је први пут и најисцрпније писано у: М. Костић, *Српска насеља у Русији*, passim.

72 Културни идентитет је вишеслојан феномен, јер се „не односи на једнообразност елемената током генерација, већ на осећање континуитета из генерације у генерацију, на њихова заједничка сећања о ранијим раздобљима историје, као и на представе које свака генерација има о колективној судбини те популације.“ (A. D. Smit, *Nacionalni identitet*, 46).

73 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „das wir niemahlen verlangt haben werde jetzto verlangen in bauern stand zu treten, sondern gleich wie unsere Uhrhnen, ahnen Vätter u Brüder, welche nach ihnen Jurament redlich und eifrig dem Hause Osterreich zu beschützung unseres Glaubens und Kirchen auf eben diesem Grund gedienet, und bluth vergossen, dazu noch Contribution zuzahlet, also auch wie, wie bishero, so auch inskünftige, biß auf den letzten bluths tropfen, auf diesen Grund und in Miliar Stande zu dienen, uns verbindl: machen von welchen abzutreten wir kein lust haben besonders wegen folgenden Punkten“.

Територијална припадност

Феудално друштво 18. века градило је, између осталог, свој идентитет на основу припадности одређеној административној јединици, чинећи га тако фрагментарним у односу на државну целину. На територији Војне границе важило је правило исто као и на територији жупанија и властелинских поседа – настањивање одређене области подразумевало је прихватање одређене сизеренске јурисдикције, а тиме и одређеног правног статуса. Када су се потиски и поморишки граничари пожалили на одлуку о развојачењу њихових крајишта због тога што нису желели да изгубе граничарски статус, власти су се позвале на правну чињеницу да „свако има право да се слободно одлучи да се одсели као милитар [или остане као цивилни поданик], јер није народ, већ територија та која ће бити инкорпорирана“.⁷⁴ Правно посматрано територијална припадност повлачила је за собом статусно одређење. У том смислу, своју молбу су граничари на челу са бачким епископом Висарионом Павловићем, 1. октобра из Чуруга упутили митрополиту Павлу Ненадовићу, отпочињући је речима којима су сажето приказали своју муку:

„Дворска комисија ће испитати како се ми опредељујемо између два сталежа, да ли желимо да будемо милитари или сељаци, а они који би да остану милитари, треба да се преселе у неко друго место.“⁷⁵

Иако су Потисци и Поморишци прижељкивали другачији исход, испоставило се да је раздвајање *милитарској* статуса (који су сматрали привилегованим) и крајишке територије коју су настањивали (као своју отаџбину), из визуре власти било неминовност. Државни разлог је победио, иако је њихов захтев да сачувају *status quo* очитовао суштину идентитета који је темељен на оба елемента подједнако (правном статусу и пребивалишту). Искључење њихових станишта из дотадашњег државно-правног поретка Војне границе (*Excorporirung*), као и помисао на то да они лично са свом имовином могу бити стављени под јурисдикцију угарских жупанија, били су им, чини се, незамисливи: „Одлуку крајину нашу про-

74 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 576. Агент Оренги пише митрополиту Павлу Ненадовићу о дешавањима у Бечу, 25. септембра 1750: „jedoch stehet eine jeden frey das er sich qua Militaris translociren möge, zumahlen nicht das Volk, sondern nur das territorium incorporiret worden.“

75 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „durch angeordnete hoch Löbl. Hof Commission zu befragen das wir aus denen zweyen Ständen einen erwählen sollten, ob wir militares od bauern verbleiben wollen, und welche Militare verbleiben werden, da dieselbe auf andere Örthen sich transfernen.“

винции мађарској ујединити и инкорпорирати. Коју никада надали се нисмо чути.“⁷⁶

Као што смо већ предочили, граничари су своју заједницу називали именом крајишке области коју су настањивали. Осим што су молбе потписали лично, сврстали су се и испод колективног имена, називајући се: „Ми ниже потписати депутирти от Помориша“, као и „Ми Потисци у име целого обшества“.⁷⁷

Правни статус и легалитет

Потиски и поморишки граничари су статус темељен на одређеним *милићарским* правима и обавезама формално носили између 1700. и 1751. године, у периоду у коме су живели у селима званим *шанци* уз реке Тису и Мориш. Службу су наследили од својих деда и очева, служећи, дакле, као трећа генерација граничара на истој територији. Њихов идентитет био је саображњен с временском димензијом дугог трајања, будући да су се права и обавезе преносиле са колена на колено. Позивали су се на вишегенерацијску службу и дугековост поретка у коме су учествовали уз огромне жртве, истичући да су у њему служили својим животима:

„Јер не само ми, него и наши дедови, оци и браћа служили су милитарску службу, не штедевши своје здравље и животе, допадајући у ропство и невоље у сукобу са главним хришћанским непријатељем Турчином, одакле смо ми прешли, и до сада смо боравили у својим домовима и упркос свом сиромаштву непоколебљиво смо служили Аустријском дому, и у будуће обећавамо да ћемо у милитарском статусу служити до последње капи крви.“⁷⁸

Подсећајући на права и обавезе преузете у заклетви датој владару, граничари су наступали као легалисти. Принцип легалитета треба разумети у односу на његову правну супротност – издају и неверство. Оне који су починили вероломство, владар је имао право да, не само разреши поседа и повластица, већ и лиши слободе. Стога, „лојалност“ и „неверу“ треба разумети као правне појмове, а пози-

76 АСАНУК, МПА А 17, 1751 – 132.

77 Исто. У истом документу налази се и: „Како ми Потисци тако и ми Поморишци доволно разумели есмо“.

78 Исто. Цитирани део гласи: „Ибо не само ми, но деди, оци, и братија наша службом милитарскоју служећи, непоштедевши своего здравия и живота, робства и неволе допадали есмо, код главнаго неприателја хрстианенаго турчина, от куду и сиупливалисе есмо и от своих домов сасвоим сиромаштвством, и пак внепоколебимои верности дому аустриескому пребивајући служили есмо, и унапредак до последне капле крви служити у штонту милитарскому обећавамосе.“

вање на обавезе преузете заклетвом као на инсистирање на поштовању правно-обичајне праксе. Граничари су наглашавали да они не желе да противурече својој „заклетви“ и тиме почине „неверу“, али у исто време пажљиво су сугерисали да њихове молбе ни у ком случају не треба разумети као противљење вољи владара (што би их одвело у преступ побуне):

„Нисмо против воље и заповести Њеног царско-краљевског величанства о инкорпорацији земље, али тражимо да увек служимо Аустријској кући као војници у складу са заклетвом коју смо дали, као и наши преци, а и потомци.“⁷⁹

Али, ако нису починили издају, питали су се граничари, шта је онда разлог томе да буду кажњени тиме што им се одузима статус и земља? – „Какву смо то неверу починили, да заслужимо такву казну?“⁸⁰ Као антитезу концепту „невере“ успостављају тезу о лојалности и беспрекорној служби и, наглашавајући те елементе у колективној биографији, постављају питање, зар су „заслужили“ да се надређени према њима тако опходе:

„А сада да то дочекамо, не знамо због какве кривице? Да ли смо негде показали неко неверство? Па да такву срамоту и поругу морамо да трпимо.“⁸¹

Њихове аргументе подржао је и митрополит Павле Ненадовић, који је посведочио о граничарској лојалности према царској династији и верности заснованој на положеној заклетви, на следећи начин:

„Они желе да се боре за своју свемилостиву земаљску грофицу и против свих непријатеља Надвојводске Аустријске куће, али и да у време мира задрже војну службу на коју су се обавезали заклетвом на верност.“⁸²

79 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „der Incorporation des Grundes seynd wir Ihro Kays: königl: Maytt: Willen und befehl nicht entgegen, jedoch nach unserem Jurament so unser verfahren und nachgehends auch wir dem hause Oesterreich gegeben haben, allezeit unter dem Militar Nahmen zu dienen verlangen.“

80 Исто. Цитирани део гласи: „Was haben wir irgendwo für eine Untrau begangen, das Wir jetzto ein solche Züchtigung linden sollen.“

81 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 577. Цитирани део гласи: „А сад да тако прежене-меа от zde, невели за каковују кривицу нашу есту. Еда от нас каковое когда где неверство показато ест. Да сицевују срамоту и поругание трпети можем.“

82 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 635. Цитирани део гласи: „für ihren allernadigste landes fürstin und alldurchlgt Erzt Haus von Österreich wieder alle feinde zu fechten, oder in fridens Zeiten ihre pflichtschuldigste mit einen theure Eyd geschworene Militar dinstе zu praestiren abhalten lassen wolten.“

Историјски легитимитет

Своју молбу српски граничари су аргументовали подсећајући власти на давне почетке своје службе и чињеницу да су ради војничке службе и били „позвани“ са османске на аустријску страну: „Понеже наречену милитарску службу, из држави турскиа и звани есмо.“ Чини се да тренутак те сеобе, више пута посведочен и у другим документима, јесте представљао „почетак историје“ граничарских заједница, не само оне на Тиси и Моришу. Масовна сеоба из периода последње деценије 17. века омогућила је да на широком луку од Баније, преко Посавине, Подунавља и Потисја, све до Мориша, током првих година 18. века буду створена нова крајишта. Позивајући се на тренутак своје сеобе, којој је претходио „позив и обећање“, пола века касније граничари су истицали свест о посебности свог положаја, сврхисходности своје службе и легитимности свог присуства у угарским равницама. И заиста, на више места у изворима се показало да су почеци њиховог памћења и традиције везани за сеобу „из Турске“. Сличан пример описали смо у претходном поглављу, цитирајући наводе банских граничара који су бранили манастир Комоговину од одлуке о укидању 1778. године, позивајући се на почетке свог насељавања на прекоупским поседима.

Легитимитет заснован на сеоби из османских области „по позиву“ у крајишким молбама и жалбама надограђен је позивањем на привилегије које је православној црквеној јерархији и народу доделио цар Леополд I, а његови наследници потврђивали. За Потисце и Поморишце средином 18. века од посебне важности је било позвати се на последњу, још увек важећу, потврду привилегија царице Марије Терезије из 1743. године: „Како се види у привилегијама, које нам је издао благопочивши цар Леополд, а садашње Царско-краљевско величанство 1743. године милостиво потврдило.“⁸³ То исто изречено је и у једном другом документу на немачком језику, у варијанти:

„Наш улазак у овдашњу службу последица је нужде да напустимо турску власт, баш као што то доказују писма која је упутио славнопочивши цар Леополд два пута 1690. године, а чији је позив и обећања милостиво потврдило и Њено величанство 1743. године.“⁸⁴

83 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 577. Цитирани део гласи: „Како покасујут из привилегији, блаженниа памјати леополда цесара нам издатиа и дне царствујуштим Цеса[рско] Крал[евског] велич[анст]ва 1743го лета, м[и]л[ос]тивеише спотверждения.“

84 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „zu mahlen wir zu diesen dienst, aus der türkischen bothmässigkeit heraus bemussen worden, wie solches die zwey anno 1690. von Kayser Leopoldo seeligsten angedenkens erlassens briefs

Позивање на царске привилегијалне дипломе није, међутим, само по себи могло да отклони све недоумице у погледу правног статуса крајишке територије. Суштина проблема је била у претензијама које су угарски земљопоседници и жупаније имали на територији Војне границе. Штавише, инкорпорација крајишке територије на Тиси и Моришу требало је да буде спроведена према одлуци Угарске дијете коју је царица Марија Терезија потврдила 1741. године, у корист угарских магната и жупанија.⁸⁵ Свест о тој правној заврзлами имали су и Потисци и Поморишци. Нису могли да опорекну споразум између владара и Дијете, али су могли да покушају да ублаже његово дејство позивајући се на чињеницу да су народно-црквене привилегије из 1691. и 1695. године потврђене (или „одобрене“) посредством надлежних установа као што су били Дворски ратни савет и Угарска дворска канцеларија:

„А наше насељавање у ову област није одобрио само Високохваљени Дворски ратни савет већ и угарски магнати посредством Угарске дворске канцеларије (према нашим привилегијама које су нам милоствито додељене 1691. и 1695. године).“⁸⁶

„Земља предака“ и верска традиција

Потисци и Поморишци у својим молбама и жалбама нису говорили о својој прапостојбини. Османско царство из кога су се доселили имало је ограничену улогу у формирању традиције и идентитета и инструментализовано је само као аргумент у прилог тврдњи да су били позвани да се одатле одселе. Било каква видљива традиција о животу у тој области избрисана је или бар скрајнута, да не би нарушавала идеју крајине као домовине. Њихова „постојбина“ је управо крајишка земља коју настанују – „а сада више не можемо ту да останемо, где су толики наши преци помрли, а ми се родили.“⁸⁷ Земљу коју настанују посматрају као предачку земљу, али и земљу својих будућих нараштаја:

sattsam beweisen; welche beruffung und versprechen auch von Ihro dermahlen trasierenden kayl: könig: h: Maytt Anno 1743 allermildest bestättiget worden ist.“

85 *Corpus Decretorum Juris Hungarici seu Decretum generale incltyi Regni Hungariae*, Tomus Secundus, Budae 1844, 170.

86 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „Unsere Einsiedelung aber in dieser Gegend, nicht allein Ein hochlöbl: Hof: Kriegs Rath, sondern auch die hungarische Magnaten durch die Hungarische Hof Cantzeley (nach Innhalb unserer uns Anno 1691. u 1695 gnädigst ertheilten Privilegien) angeredet haben.“

87 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 577. Цитирани део гласи: „обаче да zde у постојанству преби[ва]ти неможем, где толики предни наши помрели, и ми изродилисе, и заслужили есмо.“

„И с обзиром на то да смо се ми пре много година утврдили у овој Граници, да су наши дедови и чукундедови овде умрли, а ми се овде родили, и ова места својом крвљу откупили за себе и наше потомке.“⁸⁸

Осим што је крајиште било „земља предака“, оно је било и земља слободног исповедања православне вере и обичаја. Сматрали су да је служба у крајишту како њихових предака, тако и њих самих, била заснована на заклетви у корист „Аустријског дома“, али ради очувања „побожности, закона и цркве Наше“. Та „наша црква“ била је православна и саставни елемент крајишке отаџбине, а њена одбрана је, следствено, изједначена са одбраном интереса династије. Граничарски патриотизам је, према томе, иако усмерен на владара и династију, ипак имао упориште у одређеним, конкретним појавама које су дефинисале њихову отаџбину – крајишкој земљи и православној вери (између осталог, очитованој у праву да граде храмове).

„Но као што су наши прадедови, дедови, оци и браћа, по заклетви право и верно на овој земљи служили пресветлом Аустријском дому у име побожности, закона и Наше цркве, и крв своју беспоштедно проливали, [...]“⁸⁹

Као што је већ предочено, крајишка традиција је успостављена као амалгам најмање три елемента – војне обавезе, неометаног земљопоседа и слободе вероисповести. Иако су се Потисци и Поморишци противили пресељењу из својих крајишта, првенствено због тога што би тиме изгубили лични статус и имовинско благостање, отпор је почивао и на неспремности да напусте одређене објекте, који су имала симболички значај у њиховој свести.⁹⁰ Објекти попут родних кућа, месних цркава и предачких гробаља били су места њихове „менталне топографије“. Граничари су били невољни да се одрекну тих симбола крајишке традиције и слободе, остављајући их на територији препуштеној жупанијама и новим властелинима. Осим уколико им не буде дозвољено да се одселе као крајишници у неку

88 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „Und weilten Wir von viel Jahren her, in dieser Gränitz uns vestgesetzt, unser ahnen und Uhrhnen allhier verstorben, und wir gebohren worden seyned, und diese Örthen auch gehenmahl; mit unserm bluth für uns und unsere Nachkömlinge erkaufet haben.“

89 М. Костић, *Резолуција Срба Моришана*, 113. Цитирани део гласи: „но како наши прадеди, деди, отци, и братија Наша кои по закљатви право и верно все-светлеишему дому Аустрискому за благочестие, закон и цекрви Наша на овом истом грунту служили и кров своју нештадно проливали [...]“

90 О видно економским мотивима које су потиски и поморишки граничари имали приликом сеобе у Банат 1751/52. године, где су се масовно одселили после развојаћења крајишта на Тиси и Моришу, више у: Ј. Илић Мандић, Српске миграције у западном Банату у 18. веку – између милитаризације и земљишног питања, *Attendite – Гласник Историјској архива Кикинда* 18 (2022), 61–76.

област у којој ће имати довољно места за своја газдинства, не би ли тако сачували свој понос, они саопштавају да ће радије остати ту где јесу – код својих домова и цркава, тим пре што их „не могу пренети ни у другим местима зидати“:

„А ако тако мора бити, онда ми [више] волимо овде седети и не-пресељавати се тамо и амо, као неки најгори народ, на нашу велику и тешку поругу, него са свемилостивом резолуцијом царско-краљевског Величанства, овде, код наших домова и цркава остајемо, кад их [већ] одавде не можемо пренети и у другим местима зидати.“⁹¹

„Привилеговани народ“ наспрам „других“

Из представе о *милићарском* статусу као привилегованом (у односу на зависно сељаштво) и о правном статусу крајишке територије као повлашћене (у односу на *Провинцијал*), изродила се свест о сопственој посебности у односу на друге народе или друштвене групе. Такви мотиви видљиви су у образложењима потиских и поморишких граничара због чега не желе да се одселе – „остати на овој земљи“, уместо да „се преселимо и скитамо амо тамо, као Цигани са чергама, а не прави и привилеговани народ“.⁹² У другим документима готово идентична мисао о сопственом привилегованом положају саопштена је тако што су, у непожељне „друге“, сврставали поред „цигана“, и „паоре“ и „странце“. Заједничка одлика друштвених група с којима нису желели да се идентификују била је то што у постојећем феудалном поретку нису имали земљишна и имовинска права у рангу слободних људи, каква су имали граничари.

Није граничарско схватање сопственог привилегованог положаја, међутим, проистицало само из земљишног права скопчаног с војним статусом, већ и народно-црквених привилегија које су хабзбуршки цареви потврђивали српском православном народу на челу са њиховом јерархијом, почев од 1690. године. Поново можемо говорити о амалгамској природи тог схватања, баш као што потврђује и молба Потисаца и Поморишаца да царица Марија Терезија:

„Према старом обећању Њених предака и Њене личне милостиве потврде тог обећања остави нас као привилеговани народ у овом ста-

91 М. Костић, *Резолуција Срба Моришана*, 114. Цитирани део гласи: „а кад е тако хоште бити, то ми волим овде седети и непреселиватисја семо и тамо јако наипоследнеиши народ на превеликое и тјашкое поругание наше, на кое все-милостевеишију ц. Кр. Величества резолуцију zde код домов наших и церкви наших, код отсуду приносити и другија вм место их здати неможем.“

92 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 577. Цитирани део гласи: „на ови Грунти заоста-ти“, уместо да „преселаемса и скитамо амо тамо, јакоже цигани с чергами, а не прави и привилегирати национ“.

лежу и имену, јер ми у складу са заклетвом коју смо положили Њеном царско-краљевском величанству желимо овде да служимо под оружјем, а не на нашу вечну поругу да постанемо сељаци.⁹³

Да је „привилегованост“, коначно, ипак била троструког карактера, сведочи већ наредна тачка њихове молбе, у којој је тежиште са верске и лично-статусне повлашћености усмерено на питање „имовинских“ слобода очитованих у земљишном питању:

„А ако нам се не укаже на неко [повољно] место, онда се ми не можемо, као поштовани и привилеговани народ и војници, наоколо селити као странци који под закупом седе на туђој земљи, и ако то већ мора тако бити, онда желимо да заједно овде останемо, а не да се тамо и вамо, на своју поругу, сељакамо као цигани са својим шаторима.“⁹⁴

Из визуре граничара који су свој статус доживљавали као повлашћен, власти су их ставиле пред избор између две подједнако лоше могућности – између сељачког статуса и пресељења ван (отаџбинске) крајишке земље. Њиховој молби придружио се својом поруком и бачки епископ Висарион Павловић, молећи генерала Енгелсхофена да посредује код Царице, речима: „Имајући у виду њихову од давнина и пожртвовану службу било би сасвим неправедно, да се или присилно претворе у сељаке, или растерају од својих кућа и цркава.“⁹⁵

4. Граничарска традиција, између патриотизма и опортунизма

Постоје јасни показатељи тога да се граничарска традиција не може посматрати као монолитни феномен, чак ни у 18. веку. Извори сведоче о томе да је у њеном учвршћивању код српске православне

93 АСАНУК, МПА А 17, 1750 – 579. Цитирани део гласи: „nach dem alte versprechen dero glorienreichsten Vorfahren und dero ohnlängstg gnädigster bestättigung dieses versprechens uns als ein privilegirte Nation in diesem Stande und Nahmen zu erhalten, das wie nach dem von uns abgelegten Eyde Ihres Kay: König: Maytt: allhier mit Gewöhr dienen und nicht zu unserm ewigen Schimpf bauern werden sollen.“

94 Исто. Цитирани део гласи: „Wenn diese Plätze uns vor diesesmahl nicht können angewiesen werden, solchergestalt könnten wir nicht, als ein ehrlich und privilegirte Nation u[nd] Soldaten, sondern als fremdlinge, die auf dem fremden Grunde unteren Zins stehen, uns hinwegziehen und wenn es so seyn sollte, so wollen wir einbar allhier jetzen, und nicht hin und herum ziehen, als wie zigeuner mit ihren Gezelten zu unserer beschimpfung.“

95 Исто. Цитирани део гласи: „sich alle ins gesamt, zur zeit der Comission, für Militares erklären sollten, und es doch in ansehnug ihrer alten und erssfrüßlichen diensten gar unbillig wäre, das man Sie entwed[er] mit Gewalt zu bauern machen, od[er] aber so schlehtendingen, von ihren hausen und kirchen, weg jagen solle.“

популације значајну улогу одиграла симбиоза државног апарата и црквене јерархије.⁹⁶ Поред граничара, друштвене групе које су свој „заштићени“ положај темељиле на Привилегијама биле су православно жупанијско сељаштво, малобројно племство, градска популација трговаца и занатлија и црквена јерархија – сви духовни подложници карловачких митрополита. Свест о томе да је потврђивање народно-црквених привилегија хабзбуршких владара почивало на уверењу о војној корисности граничара, била је разлог због кога је на њих вршен посебан и повремено отворен притисак. Митрополити и епископи су препоручивали да ред и мир у региментама буде одржан у договору са тамошњим командантима, а покорност представљали и као највишу хришћанску врлину и као службену дужност. У време Кијугове буне у Банској крајини, митрополит Павле Ненадовић правдао се царици Марији Терезији да је већ много пута писао свештеницима „у Хрватској“ да се не окупљају и да се врате у своја места, опомињући их на покорност:

„Колико много прогласа и опомена (који су сви писмени докази моје невиности) ја сам разаслао тамошњем клеру како би опомињали и подстицали општине и граничаре да Њеном величанству дугују службу, верност и послушност.“⁹⁷

На европским ратиштима, испоставило се, граничари су бранили не само повлашћени статус својих домаћинстава, већ и „привилегијални поредак“. У светлости те чињенице, треба разумети живо интересовање које је црквена јерархија исказивала према вестима са ратишта и делила међу верницима, нарочито у време победа у којима су учествовали граничари. Митрополит Павле Ненадовић је у данима Седмогодишњег рата, обавестио Вуковарски протопопијат да вест која је пристигла „велику утеху и радост представља и како наш храбри народ храбро и пожртвовано служи[,] какве користи нашем државном цару задобија.“⁹⁸ Мотив „користи за државу“ понављао се

96 У литератури је већ констатовано да су до средине 18. века карловачки митрополити стекли статус поглавара респектибилне царске установе, еволуирајући од некадашњег положаја „вођа мигрантских заједница“ (M. Dogo, *The Serb's Religious Freedom in Habsburg Trieste between Privileges and Toleration*, *Études balkaniques* LV/4 (Sofia 2019), 710).

97 *Грађа за историју Војне Границе у XVIII веку, Књ. I*, 452–453. Цитирани део гласи: „vie viele Manifesta und Ermahnungen (welche alle schriftlichen Zeugen meiner Unschuld seyn) Ich an dasigen Clerum um die Gemeinade und Gränitzer zu Ihro Mayestät schuldigsten Dienst, Treue und Gehorsamst anzuerkennen, und anzufrischen erlassen habe.“

98 АСАНУ 12176-а. Циркулари Карловачке архиепископије. Митрополит Павле Ненадовић Вуковарском протопопијату 29. јун 1758.

и у другим приликама, и несумњиво је чинио кључ за разумевање односа успостављеног између државних и црквених власти – у коме је лојалност награђивана потврдом Привилегија. Након што их је током Рата за аустријско наслеђе, 1743. године потврдила царица Марија Терезија, после вишегодишњих жалби због непоштовања привилегијалних одредби у одређеним питањима, царица је 15. јуна 1758. издала наредбу о потреби поштовања Привилегија. Митрополит Павле Ненадовић је то наређење видео као потврду Привилегија, а граничарске заслуге у актуелном Седмогодишњем рату као главни повод за такав чин владарске милости.⁹⁹ Обавештавајући граничаре Бродске регименте о срећном догађају, опширно их је подсетио на то шта су све преимућства гарантована привилегијама, као и неких додатних уступака који су обећани владарском милошћу – уколико заузврат обављају своју војничку дужност.¹⁰⁰

„Имам прилику објавити како је царско-краљевско величанство нашем читавом клеру и славном народу показало своју пребогату милост и народне привилегије милостиво потврдило ове године, а нама усмено саопштило и писмено заповедило да часном клеру и славном народу [...] особиту верност и нарочито у садашњем рату за велике прибављене заслуге, и да ће оно што је дато и за сад и за у будуће у својој Високој милости чинити, и да то не само за време ове народне садашње јуначке и добре службе, већ да ће овом народу помагати из генерације у генерацију; и свако добро чинити и надати се од нашег народа да ће у верној служби бити постојано, верно и спремно и у јунаштву до последње капи крви, како су већ и пријатељи и непријатељи Светлог аустријског дома и од раније видели и препознали славну и верну, пожртвовану јуначку службу нашег народа, а за време овог рата понајвише, и коју су славни царски фелдмаршали и генералитет похвалили[.] Зато је Царско-краљевско величанство сад наново потврдило народне привилегије наше свете вере, и учинило сваку слободу нашим хришћанима да неће бити присиљени на унију, да је цркве слободно правити тамо где је потребно, манастирске земље и грундове потврдили, свештенство и њихове породице оставили слободне од данка, и учинили да у региментске штабске, више и ниже официре могу бити произведени и [људи] од нашег народа, и у будуће. Дозволили су да народне регименте буду држане у једнакој и јединственој милости као и њихове остале таборске [регименте] и мајчинском бригом обећао да крајишком војнику неће бити учињена никаква тегоба него временом свака олакшица, а нарочито је наређено да ће сваки пут када нека група из регименте

99 О околностима издавања потврде Привилегија од јуна 1758, више у: Н. Нинковић, *Митрополит Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017, 125–126.

100 АСАНУ 12176-а. Циркулари Карловачке архиепископије. Митрополит Павле Ненадовић Бродској граничарској регименти, Карловци, 1/12. јануар 1759.

буде одлазила у рат имати са собом свог посебног свештеника и да ће тај свештеник бити стално са њом док се не врати, и да ће он бити плаћен из царске благајне као и други војни свештеници. А и сами знате како се Царска милост послужила вашом добром службом, ако се присетите да наши државни цареви нису штедели ни милости ни труда ни трошка, старајући се да вам се обезбеди по скупој цени земља за ваше становање, и ослобађајући и вас и ваше претке од паорске службе и данка и чинећи вам милост да шта год ви урадили никада никоме од тога не дајете ни десетину ни деветину, него [штавише] кад наиђе водени потоп и земља не рађа плод, тада вам Величанство као свом чеду даје помоћ из својих магацина, и унапред брине како ће вам учинити своју милост, тако да како се ви надате непроцењивој њиховој милости тако и они од вас [очекују] радости срдачне и храбре службе.¹⁰¹

Ред је, стога, да покажу захвалност за све што су царском милости стекли и да своју службу обављају часно и поштено, не заборављајући предачку традицију и испуњавајући очекивања државних власти и својих сународника.

„Видите ли дакле драги синови оволику мајчинску бригу Његовог величанства за вас, која вам се из генерације у генерацију показује, па сад је време и прилика и дужност да вашу веру и захвалност покажете и у овом опасном времену сви појединачно и од свег срца храбро узмете оружје и одете у логоре насупрот царских непријатеља и потврдите службу ваших предака, такође и да замените друге које сте из ваших домова отпустили у царску службу – синове, браћу, синовце, кумове, пријатеље и остале сроднике, или идите њима тамо у помоћ или ослободите своју браћу и хришћане одведену у сузањство, или оне које су од непријатељске руке погинули на непријатељу осветите и помогните нашем државном цару да задобије победу и корист од непријатеља, тако да потом може уследити и користан мир.“¹⁰²

Митрополит моли да се граничари опсете својих обавеза, традиције и захвалности и поступе онако како је предвиђено не само устаљеним односима и предачком традицијом, већ и хришћанским врлинама. Зато он бодри и апелује на колективни морал и солидарност који завређују како световну тако и духовну награду. Акценат ставља на идеју заједништва и везу која постоји између сваког војника са његовим непосредним окружењем, сродницима и саборцима. Појединачне сумње треба превазићи помишљу на утабану стазу граничарске традиције којом су се кретали њихови преци, а страх од смрти личног храброшћу која неће остати без највише награде, вечног благослова цркве и милости божије.

101 Исто.

102 Исто.

„Зато вас драги Синови наши Ми отачески и архипастирски и у име целе наше Свете цркве и Славног народа учимо, саветујемо, препоручујемо и молимо да како до сада никада нисте избегавали да своје тело, имовину и живот положите за царску службу, нити да сина, брата, синовца, кума, пријатеља или другог сродника пошаљете у војску, тако и сада у ово време треба да свако пође у војску у табор када дође на ред и када нареде и закажу ваша господа [старешине] и то радосно, храбро и брзо и без било каквог размишљања, сумње или страха, и да тамо у логору као и овде у крајини добро, верно, покорно, послушно, храбро и славно служите, да друг према другу исказује јунаштво својих дедова, очева и осталих сродника, да друг према другу великодушно поступа, охрабрује и опрема у војску, саветујте да у срцу не би имао сумње, страха или каквих злих мисли у памети, а то што ће неко и погинути, то је природно и примерено правом и верном војнику, јер смртне ране и затвори се добијају и у домовини и у војсци, и догађаће се увек, а један пут и умрети треба, а умиру и они који живе у миру, а они који крв проливају за своју верност и службу имају од Свете цркве благослов и молитву вечну и од Бога милост.“¹⁰³

То да је „добит“ привилегијалног поретка идентификована као право слободног уживања православне вере у хришћанском (а не „неверничком“) царству, може се видети у наредним редовима. Митрополит подсећа на граничарску традицију чију окосницу чине дела њихових предака и родитеља. Напуштањем традиције лојалне војничке службе, казна ће уследити у виду одбацивања од стране православне цркве и свештенства „нашег рода“.

„Зато и ви драги синови наши одмерите милост, правосуђе, добри поредак, слободу закона цркве и сваку хришћанску благодет у овом царству за које су ваши праоци пролили много крви, како би под његовим крилом у слободи могли да живе и умиру, чувајте се да вам неки непријатељ у главу и памет не узме и не доведе наум да ви изостанете од војске и логорске службе, ни помисао да се гдегод склоните, а камоли у Турску. Сажалите се на оне велике токове крви које су верно пролили ваши дедови, родитељи и сродници, спомените име и код самог непријатеља прослављене храбрости, верности и пожртвоване службе и отаџбине, и не потамњујте [успомену] на труд и крвави зној за вашу домовину, да вас не би стигла клетва од целе Свете цркве и нашег рода клера.“¹⁰⁴

На њихове обавезе подсећали су граничаре карловачки митрополити, понекад преклињући, а понекад проклињући. У љутњи и бесу каткад су им замерали због тога што се усуђују да забораве на

103 Исто.

104 Исто.

своје место у односу на очекивања која су од њих имали њихов цар и сународници. Укоренењу представу о улози коју су имали у „привилегијалном поретку“, препознајемо и у пола века касније забележеним речима митрополита Стефана Стратимировића. Вести о граничарској побуни на Боденском језеру, до које је дошло пролећа 1800. године у Другом коалиционом рату против Француске, митрополит је примио „с превеликим огорчењем и неисказаним саблажњењем Нашег архипастирског срца“.¹⁰⁵ Није имао разумевања за незадовољство и захтеве граничара у одсудном тернутку за државу и владара, па се није могао начудити:

„Како сте ви могли запасти у крајњу заблуду, и навести се на тако зле мисли, да у овако трагичном ратном тренутку, када би требало да положите храбри ваш живот за царство и цара, веру и закон против непријатеља, за верност свемилостивом монарху, и жртвовати се за славу ваше отаџбине и славу ваших потомака, ви сте презрели дужност вашу и тражите неке нове законе у Граници и уредбе, и на тај начин осталим вашим верним друговима и браћи дајете ружан пример, свемилостивом монарху задајете бол, да уместо да се ослони на вас, сада мора да у вас сумња, и на вас гледа као на неке свађалице и побуњенике.“¹⁰⁶

Један од главних узрока разочарању јесте увреда која је непослушношћу нанета предачкој традицији, која треба да послужи не само као модел понашања већ и морално огледало њих самих.

„Да ли знате љубљени! Да ваши претци нису поступали на тако непристојан начин, него су у сваком рату у свакој прилици подносили све тегобе, и сав свој живот и име храбро су жртвовали за верност и славу, тако да су у сваком свом поступку били верни, да ни најмањег знака неверства или непослушности у рату се за њих није чуло.

Знате ли? Да су ваши претци таквом својом непоколебљивом верношћу и преданошћу код царског пресветлог трона аустријског задобили велике заслуге, да су били позивани у сваку одбрану, и служили су својом верношћу и преданошћу другим војскама за пример, и на тај начин свима нама као и свом потомству прибавили огромну и незаборавну славу.“¹⁰⁷

Њихов преступ, међутим, додатно отежава двоструки положај који граничари имају, с једне стране у народном (крајишком и при-

105 О овом догађају више у: Н. Нинковић, Побуна петроварадинских граничара код Боденског језера 1800. године, *Историјски часопис* LXXII (2023), 403–424.

106 АСАНУК, МПА А, 1800 – 211, Писмо митрополита Стефана Стратимировића граничарима Другог батаљона Петроварадинске регименте, Карловци, 20. април 1800.

107 Исто.

вилегијалном) поретку, а са друге стране у држави у којој имају статус „грађана“.

„Ви сте пак презрели ваше старешине и народ, и сами [одлучили] вашом главом и вољом, непомишљајући на будућност [...]“

„Презрели сте и то да ви нисте они војници, који служе за плату и ни о чему другом не брину осим о својој служби, него да сте ви као и други грађани у овом царству, који имају своје домове, супруге, децу и сроднике, и о њима треба да размишљају.“¹⁰⁸

Као родитељ који оправдава децу, позива их да исправе грешку и изађу на прави пут. Митрополит сматра да не треба веровати у то да је њихова намера била зла, већ да су на криви пут наведени од стране појединаца. Стога их он очински моли („отечески увештајем, советујем, и лјубим“) да не чине ништа што би било противно војним властима и тиме „уназаде“ положај свог народа, већ да се без икаквог даљег размишљања покоре и поврате својим обичајима, за шта би после закључења мира могли да очекују награду, како од старешина тако и владара.

„Да престанете [да чините] оно што би било противно вашим војним властима, а што би уместо многе користи само вечну несрећу проузроковало нашем роду; но да се вашим властима покорите без завера, и сваког даљег изговора и питања, и да по природи обичаја нашег народа даље наставите војевати са великом храброшћу и верношћу, с уверењем да ће по закључењу мира ваше заслуге бити признате од стране старешина ваших, и по могућности, без сумње награђене од стране нашег свемилостивог монарха.“¹⁰⁹

Граничарска непослушност је доживљавана као прекршај који је могао да се одрази на „целу нашу цркву и народ“. Казна која би уследила према митрополитовом добронамерном савету била је само наизглед духовна, а суштински с далекосежним последицама нарушавања правно-социјалног поретка гарантованог привилегијама. Због тога што би последице изопштења осетили и чланови њихових породица и сродници, питање које им се наметало, гласило је – да ли побуњени граничари имају право да својим поступцима одлучују о судбини својих ближњих?

„Ако не бисте послушали наш богобојажљиви и искрени савет, знајте, да ће вас цела црква и сами ваши сродници, старешине, породице и потомство вечито проклињати, због тога што сте целој нашој цркви и народу нанели понижење и поругу, то јест, што сте онда када

108 Исто.

109 Исто.

је требало да покажете верност, својевољно били тврдоглави и непослушни.

Јер по правоверју нашем, у сваком случају бисте морали да трпите тегобе, верност и послушност, заповеда наша мајка света црква да ко не показује верност према своме цару ни делом ни по дужности, њега не држи као свог сина, већ одбаци као недостојног неверника.¹¹⁰

Другим речима, ако граничари желе да буду „чеда свете цркве“, од њих се очекује да послушају. Остављен им је избор између покоравана „нашем црквеном учењу“ или следбеништва „беспутног“ наговора непромишљених војника и каплара. Избор је, дакле, посматран као избор између колективне воље и индивидуалне својевоље.

„Ако желите да будете чеда Свете цркве, послушајте црквену подuku која вам је сада дата, која само томе тежи да вас одбрани од несреће, коју сте могли да натоварите на себе и ваше потомке, зато послушајте вољени!“

И просудите, да ли више волите да се покорите оваквој нашој црквеној подуци или да следите то на какво вас беспуће наводе неки прости непромишљени војници и каплари.¹¹¹

Иако је разумевање за граничарско незадовољство изостало у први мах, њихова побуна је показала да граничари и те како имају свест о сопственом значају и да умеју да се боре за политичке циљеве. Њихово незадовољство је, између осталог, утицало на одлуку о оснивању државне комисије за испитивање прилика у Војној граници 1803. године, чији је непосредни резултат био *Основни крајишки закон* из 1807.¹¹²

Упркос бројним искушењима, показало се да је граничарска традиција опстала преносећи се са колена на колено, надживљујући и само развојачење Војне границе. Елементе те традиције препознајемо у мемоарском опису који је према свом сећању на детињство забележио Михајло Пупин почетком 20. века. Његово сећање обухвата низ „топоса“ од којих смо неке анализирали у претходним поглављима. Штавише, његове успомене сугеришу закључак да је „слободарски“ осећај имао централно место у самосвести граничара и у време позног 19. века. Запамћења синтагме о „духовној, економској и политичкој аутономији“, као и о „јуначким“ борбама са Турцима, наратива о додели Привилегија, бранитељству Аустријског царства и Династије од Фридриха Великог и Наполеона, а скорије и Мађара, приврженост узорима који су препознати у Карађорђу и Гарибал-

110 Исто.

111 Исто.

112 Н. Нинковић, *Побуна ђеђроварадинских граничара код Боденској језера*.

дију, те напослетку разочарања у хабзбуршког цара који је „напустио своје граничаре“ – задобило је обресе „историјских слика“ од којих се састојала граничарска традиција.

Као својеврсни епилог цитираћемо одломак Пупиновог текста у коме се већина поменутих идентитетских парадигми сустиче у низу, једна за другом.

„И данас, када се сетим свога детињства у Идвору, осећам да је главни смисао духовног живота на селу одржавање и неговање старих традиција. Спознаја ових традиција била је у том свету потребна и довољна да би разумео свој положај у свету и у аустријском царству. Када се мој народ, под патријархом Чарнојевићем, преселио у Аустрију и настанио у Војној граници, закључио је одређени уговор са царом Леополдом I. Тај аустријски државни уговор звао се „Привилегија“. По том старом документу Срби у војној граници имали су духовну, економску и политичку аутономију. Земља која им је дата постала је њихово власништво. У нашем селу ми смо се сами бринули о својој школи и цркви, а свако село је бирало сопствену управу. На челу села био је кнез, или старешина, обично неки наочит сељак. Мој отац је био кнез неколико пута. Попови и народ бирали су своје духовне старешине, патријарха и војводу. Ми смо били слободни, независни власници земље. За ове „Привилегије“, народ је заузврат, преузео на себе обавезу да брани јужне границе од турске најезде.

Почетком осамнаестог века наш народ је под врховним заповедништвом принца Еугена Савојског помогао да се Турци протерају преко Дунава. Када је цар открио сјајне ратничке способности Срба из Војне границе, удесио је да се првобитне одредбе „Привилегија“ измене тако да су војни граничари постали обавезни да бране царевину од њених непријатеља. Тако су Срби из аустријске Војне границе бранили царицу Марију Терезију од Фридриха Великог, бранили су цара Фрању од Наполеона, бранили су цара Фердинанда од побуњених Мађара 1848. и 1849. године, а године 1859. и 1866. бранили су Аустрију од Италије. Војни подвизи Идвораца у време ових ратова били су изванредна подлога за многа предања у Идвору, сачувана у многим причама и узбудљивим песмама. Читање и писање слабо је цветало тих дана у Идвору, али је зато песништво било у пуном замаху. [...]

Млађи људи причали су доживљаје из аустријских похода на Италију, славећи људе Идвора у тамошњим борбама. Нарочито се много причало о бици код Кустоце године 1866. у којој су граничари скоро уништили италијанску армију. То су причали људи који су у њима учествовали и тек се вратили из Италије. Сећам се да је сваки од њих са највећом хвалом причао о Гарибалдију, вођи италијанског народа и његовој борби за ослобођење. Звали су га „италијанским Карађорђем“. Сећам се такође да је у кући мога оца, у којој су се одржавала ова зимска посела, стајала слика Гарибалдија у боји, у црвеној кошуљи и са ше-

широм окићеним перјем. Та је слика висила поред иконе, слике нашег свеца. Са друге стране иконе била је слика руског цара, који је тих година ослободио руске кметове. У истој соби, на истакнутом месту висила је, сама за себе, слика Карађорђа, вође српског устанка. После 1869. године није било више слике аустријског цара!

[...] Али када је 1869. године цар укинуо Војну границу и њене становнике препустио Мађарима, граничари су то схватили као издају због погажене цареве речи уписане у „Привилегије“. Сећам се да ми је отац казао једног дана: „Ти нећеш никада бити царски војник. Цар је погазио своју реч, цар је издајица у очима граничара. Ми презиремо човека који се не држи своје речи.“ То је био разлог што у кући мога оца није било слике цара Аустрије после 1869. године.¹¹³

Нема сумње да је губитак вере у смисаоност службе цару била једна од важнијих претпоставки кризе крајишког уређења, а губитак те вере током 19. века био је све уочљивији. У областима јужно од Саве, на пример, узнатрпеовао је у време стварања Илирских провинција 1809. године и стављања граничара карловачких и банских регименти у службу Наполеонових генерала. У области Срема и Баната, наомак устаничке Србије, то се догађало у време Првог српског устанка.¹¹⁴ Иако „дезинтеграцијски“ фактори нису били предмет нашег истраживања, указали смо на то да је незадовољство социјално-економским приликама, па и самом војничком службом на далеким ратиштима, било присутно у граничарској свести током 18. века. То незадовољство је егзистирало паралелно са идеализованом представом о верном граничару, наизглед не улазећи са њом у колизију. На таквој традицији са једне стране, и разочарању поводом развојачења Војне границе са друге стране, изграђено је плодно тле за еуфорични дочек Светозара Милетића 1872. године у Панчеву.

113 М. И. Пупин, *Са ђаишњака до науечењака*, превод А. Маринчић, Нови Сад 1997, 12–16.

114 D. Roksandić, *Vojna Hrvatska*, 1, 15; M. Samardžić, *Graničarski identiteti na prelomu vekova*, 52–53.

Бранко Бешлин

ЛИБЕРАЛНЕ ИДЕЈЕ У КОНЦЕПТИМА НАЦИЈЕ И ДРЖАВЕ КОД СРБА (1790–1870)

Модерни концепти национализма и патриотизма уобличени су код Срба између 1790. и 1870. и у томе су пресудну улогу имали интелектуалци и политичари либералних схватања. Као и код многих других народа у Европи (Немаца, Италијана, Пољака, Мађара), у то време су се и код Срба либерализам и национализам прожимали. Одабрали смо текстове Саве Текелије, Вука Караџића, Јакова Игњатовића, Светозара Милетића и Владимира Јовановића. Текелијин говор на Темишварском сабору и писмо Наполеону уврштени су јер одражавају ставове српског родољуба али и либералног угарског племића на размеђу XVIII и XIX века, када концепти нације, патриотизма па ни либерализма још нису били пречишћени. Вук се не би могао сврстати у српску либералну традицију, али будући да је утицао на то да се код Срба учврсти концепт нације као заједнице засноване на језику и духовном наслеђу, држали смо за неопходно да се укратко осврнемо на његов целокупан рад, један текст у коме је употребио реч „национализам“ као и на појмове „народ“ и „отаџбина“ у *Српском рјечнику*. Игњатовића смо уврстили као пример подељених националних и патриотских осећања. Милетић, Полит-Десанчић и Владимир Јовановић деловали су 60-их година XIX века, у „Омладинском добу“ када су концепти национализма и патриотизма најинтензивније разматрани.

Један од догађаја који су представљали прекретницу у историји Срба у Угарској био је Темишварски сабор 1790. године. Сазван је после смрти Јозефа II, који је својим просвећеним апсолутизмом,

централизацијом и смањивањем феудалних повластица навукао на себе омразу угарског племства које је само припаднике свог staleжа, без обзира на њихово различито етничко порекло, сматрало „нацијом“ (*Natio Hungaricana*), залажући се за јачање угарске државности. Српски прваци су се суочили са могућношћу да Привилегије добијене од хабзбуршких владара неће бити поуздано јемство за очување народности и вере уколико не буду биле озакоњене („инартикулисане“) од стране угарског сабора и било је неопходно да пре тога сами формулишу своје захтеве. Беч је дозволио Србима (*Illyrisch-Griechisch Nicht Unirte Nation, Graeco Illyricae Nation*) да се њихов црквено-народни сабор састане пре угарског не би ли их поново противставио Мађарима.¹

Мада се у претходним консултацијама није тако чинило, у Темишвару је превладала струја названа „националистима“. Предводили су је свештенство и официри, који су сматрали да решење и даље треба тражити у ослободу на Беч и династију и захтевали „екскорпорацију“ Баната: да се издвоји из надлежности угарског сабора и да у њему Срби добију територијалну аутономију. Мађину, која је била против тога и залагала се за „инартикулацију“ чинили су грађани и племићи – ови последњи су први и једини пут као посебан staleж са 25 посланика учествовали у раду неког од црквено-народних сабора. Њихов гласноговорник Сава Текелија (1761–1842) био је крајем XVIII и у првој половини XIX века, један од најугледнијих и најбогатијих Срба у Угарској. Његов предак Јован Поповић-Текелија награђен је племством за заслуге у ратовању са Турцима, а истакао се и у борбама против Мађара у време Ракоцијевог устанка. Породица је дала низ официра и ородила се са српским племићким кућама из којих су потицали високи официри и црквени великодостојници.² Као дете, видео је у родном Араду цара Јозефа II.

„После службе ходио по новим граду, а на подне у старим граду, у комендантовом дому гди је пребивао, ручао. И ми, тј. отац, мати, се-стра, брат и ја доведени били пред њега; он нас осматравао от ногу до главе, но понеже родитељи наши други језик нисмо знали кроме срб-

1 О Темишварском сабору је на српском врло много писано па смо одлучили да укажемо само на најобимнији зборник докумената и најновију и најпотпунију монографију о овом догађају. *Тeмишварски сабор 1790*, рг. S. Gavrilović, N. Petrović, Novi Sad, Sremski Karlovci 1972; В. Гавриловић, *Тeмишварски сабор и Илirска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005.

2 А. Форишковић, *Текелије, војничко ђлемство XVIII века*, Нови Сад 1985; Најобимнија монографија о Сави Текелији са исцрпном библиографијом и критичким освртом, не само на Текелијино дело, него и на његову рецепцију у историографији: В. Милосављевић, *Сава Текелија и српска мисао*, I–II, Београд 1998.

ски и влашки које цар није знао, и тако после четврт или мало више часа нас посматравши отпусти.“³

Похађао је високе школе у Бечу и Пешти где је 1786. постао доктор права – први међу Србима. Осим грчког и латинског, знао је више живих језика, његова библиотека била је једна од највећих у српству. Током 1787. и 1788. боравио је у Русији, надајући се да ће му стриц, руски генерал Петар Текелија, прокрчити пут ка високим положајима што се није десило.

„Пређем у Маџарску, но не на Бартву него на Стронков [...] У Ујхељу обрадовао сам се на пијаци да сам дошао у своју земљу; ту бо бјаше хлеб бели на пијаци, ту сланина, ту колачи и пр. и помисли: благословена земља моја!“⁴

Осећао се Србином и доказао је током свог, за оно време дугог, живота да јесте велики родољуб. Међутим, за разлику од својих предака, војника који су се из лојалности владару крвили са Мађарима и радије се селили у Русију него да живе под угарском влашћу, Текелија је на Сабору наступио као угарски племић и патриота. У мемоарима (*Описанију животова*) испричао је како је додатно иритирао царског комесара, генерала Јохана Шмитфелда, који се старао да усмерава рад Сабора у складу са интересима Беча.

„Но ја се био убукао у бандерицке хаљине, он видевши мене тако прохоташта узме и припаса сабљу говорећи онима двојици: ‘Гледајте како иде мени Тјукули.’

Пришедши пред њега, он под сабљом рече: ‘wie können Sie in dieser Kleidung zu mir kommen? Wissen sie nicht dass der Kayser solche nicht leidet’ – које он са таквим гњевом говорио, да се сав тресао.

Ја сам му рекао: ‘Mir ist unbegreiflich, dass ein ungarische König ein ungarisches Kleid nicht leidet.’

Он: ‘Aber nicht solches Rewolutionäres’, – и тако више и више противсловија мени рече: ‘Sie dürfen nicht vor meiner in dieser Kleidung kommen.’

Ја: ‘Ich glaubte, dass Euer Excellenz gekommen sind, um unsere Bitten. S. Mayestät zu bringen und nicht um uns Kleider zu schneiden’ на које се он разљути, оде у другу собу, а ја дома.

То би у једну суботу, и ја тако одо’ у Арад и донео немачке хаљине и у понедељник дошао у заседаније у штринфла, косе у харбајделу, велико тупе и шапбоа под пазухом, хотија ја лепо обучен би по немачком обичају. То свима пало у очи, комесар видевши ме тако обучена рече близу сеђаштем епископу Петровичу: ‘Der Tököly macht mir seine

3 С. Текелија, *Описаније живота*, пр. А. Форишковић, Београд 1966, 56–57.

4 Исто, 138.

Finessen', а по закљученију заседанија приступи к мени и рече: 'Es stehet Ihnen besser als National-Kleid'"⁵

Између осталог, индикативно је да у овој забелешци, као и у говору на Сабору, хабзбуршке владаре увек титулисао као краљеве – што они јесу били у Угарској – а да је државу називао Краљевином. Срби су у комуникацији са званичницима говорили о „Царско краљевском величанству“ а у неформалној о „цару“ – сасвим ретко о „краљу“. Текелија је у *Описанију живота* у неколико реченица препричао свој говор, рекавши: „Ова реч се тако допала Маџаром да су ме врло почитовали, ибо превернуо сам на латински и дао сам штампати.“⁶ Текст је врло опширан и тек седам деценија касније преведен је на српски.⁷ Премда је упитно да ли је Текелија заиста све то изрекао на Сабору оно што је написао одражава његове политичке и националне концепције.

„[...] Неоснован је твој страх и брига, побожно свештенство! јер не треба се бојати, да ће услед пожељне инартикулације народ⁸ наш пропасти који те страх тако страшно обузима, шта више желети би било постојано одржање и непрекидно трајање њено. Ако њу (тј. инартикулацију) добијемо, нећемо онда више играти како нам се засвира нити ће нам се слобода и права наша само на измољеним и својевољним привилегијама оснивати, већ ћемо се у срцу радовати, што нам се на јавним државним правима и на самој конституцији оснивају. А и иначе сав страх, да ће народ⁹ у овоме случају пропасти, ни откуда не проистиче, већ из различног мешања значења између *инкорпорације* и инартикулације, дочим је ипак код нас само о последњој што је природним разумом примљена реч. Ја бар од своје стране не одричем да не би ми, као народ, изгубили своју егзистенцију, (кад се већ не би ради називати народом илирским, већ именом које је обште с народом угарским), кад би се с народом овим тако сајузили, да се с њим у један народ стопимо.“¹⁰

5 „Како сте могли да дођете к мени у том оделу, зар не знате да се такво цару не свиђа?“ „Мени је непојмљиво да се мађарском краљу не свиђа мађарско одело.“ „Али не толико револуционарно“ „Верујем да је Ваша Екселенција дошла да наше захтеве пренесе његовом Величанству, а не да нам кроји одело.“ „Текелија опет нешто изводи.“ „Ово Вам боље стоји него национално одело.“ С. Текелија, *Описаније живота*, 153–154.

6 Исто, 153.

7 *Sermo quem Sabas Tököly deputatus ad nationalem Illiricum Congressum in sessione Temesvarini Die 9-na Septembris Anno 1790. Celebrata, idiomate nationali in Linguam Latinam traductus*, Pestini 1791; Народни конгреси овог страни Срба, [Аноним Ђура Вукићевић], *Србскій Лѣтописъ* 105/1 (1862), 94–129.

8 У лат. оригиналу Nationis nostrae.

9 Nationis.

10 „Non negaverim equidem, fore ut existentiam suam nostra amittat Nationalitas, (cum non jam Natio Illyrica, verum cum nativis Ungaris communi Nationis Ungaricae

А ко је икад за овим тежио, или ко би могао тврдити, да инартикулација ово значење у себи сакрива? Нико зацело од нас није подобну смесу оба два ова народа нити саветовао, нити желео, и то тим мање, што нити нам је желети, нити је краљевини Угарској нужна, кад има других и то врло замашних средстава, да народа нашег обстанак са макаквим интересом краљевине израде, и заједно га подпомогну и сачувају.¹¹ Што се интереса Угарске тиче, ту је од слабе важности хоћемо ли се ми као пријатељски или као Угарској утеловљени народ за опште добро једнаким и сложним силама борити; само треба да постоји опшћност права и закона, да смо једним и истим старешинама подвргнути, и да се све оно, што је једном народу право или противно, и од другог као такво сматра. Тако ће се десити да смо – да не буде држава у држави – са Угрима, мада смо од њих народношћу одељени, једни и исти грађани краљевине, синови једног отачаства, да с њима, како отмени, тако прости једнака права и добра уживамо да нам је на тај начин не само к достојанствима Угарске отворен пут. Бићемо два народа једне народности, једнако подложна општој глави, хранићемо један и то општи закон, нити ћемо више бити називани завистан и дивизији, већ народу угарском пријатељски народ, што смо то од постанка државе били [...]¹²

„Инартикуловати у краљевини Угарској ништа друго не значи већ нешто као јавни закон краљевине њимејши [...] дочим пре инартикулације краљ, кад дану привилегију окрњи, ништа друго није повредио доли своју милост и собствено решење – да би већ после инартикулације не привилегију и собствену само вољу, и јавни закон, сагласијем и одобрењем сталежа углављен погазити морао, што је јамачно тим теже, што више препона стоји на путу, и што је више бранитеља закона међу јавним сталежима.“¹³

Индикативно је да је Текелија у латинској верзији саборског говора за Србе и за Мађаре користио реч „natio“ – ретко „gens“ и то само онда када је хтео да нагласи њихово различито етничко порек-

nomine compellaremur) si eo sensu Nationi huic incorporaremur, ut cum ea in unam conflamur gentem“, *Sermo quem Sabas Tököly*, 7.

- 11 „Nullus sane nostrum similem gentis utriusque commixtionem seu suasit, seu desideravit, & quidem eo minus, quod nec Nobis expetenda, nec Hungariae Regno necessaria sit, cum alia, eaque efficacissima suppetant remedia, Nationis nostrae existentiam cum quocunque Regni emolumento conciliandi, fimulque promovendi, & manutenendi.“

- 12 У оригиналу се говори о илирској, а не српској нацији а „zelo in Patriam“ је преведено као родољубље. „Ea vero Nominis, & Nationalitatis inter Gentem Ungaram & Illyricam porro quoque subsistens diversitas secus etiam optimos promitteret fructus, ex aemulatione quippe virtutis resultantes, dum zelo in Patriam, & in promotionem Boni communis ardore Natio Nationem superare omni adlaborit ope“, *Sermo quem Sabas Tököly*, 8.

- 13 Народни конјреси овосјрани Срба, 96–100.

ло. Преводаилац из 1862. је у духу свога времена и једну и другу реч превео као „народ“ и „народност“ тако да се не разазнаје појмовна дистинкција. У наставку говора Текелија се успротивио захтевима за територијалном аутономијом у Банату.

„Но треба већ једанпут да пређемо с привилегија на оне, који су скроз и скроз тог уверења, да екскорпацију Тамишког Баната као најсигурније и најизвесније средство среће искати треба. И то већег дела мњење и жеља као што видим на то смера, да са овом екскорпацијом народ наш добије сопствену са обштанком својом у најједнојезитијој свези и што иако сајужену територију, да не буде принуђен захвалан бити својој срећи или другом којем народу, или туђој земљи. Други само из зависти наспрам племства, или мржње екскорпацију с тога желе, да не буду под законима Угарске, но под каквом другом ујравом, да се само никакво место племству не успије већ да некадашња једнакости и једнакости међу свима постоји [...]

Заиста је лепо, врло корисно, и за сам народ са свим пристало, сопствену имати територију. Шта више било би за наш народ, који је за краља и краљевину толике заслуге стекао, славно и корисно, да у сопственој и домаћој провинцији живи, у којој би могао „биће своје“ учврстити. Јер заиста осим суседне Србије, због постојећих тегоба, не налазим ни једне провинције, која би нам ову срећу обећавала, нити икоју другу одобравам. И заиста осим ове неће народ наш ни једну другу с правом и по заслуги искати, ни једна друга не припада му по праву, ни једна није његова.“¹⁴

Будући да је племића међу Србима било мало да би могли да са свештенством и официрима играју предводничку улогу, отварао се простор грађанству. Српски „трећи сталеж“ био је, ако имамо у виду прилике у Угарској, развијен и самосвестан. Јаков Сечанац, сенатор Великокикидског диштрикта, био је повезан са тајним јакобинским друштвом „Једнакости и слободе“ на Сабору је заговарао „једнакост сталежа по примеру Француза“. Ако се Текелија за „инартикулацију“ залагао усрдно али разложно, када је бранио племство наступао је са висине и са нескривеним презиром.

„Даље, не могу се доста начудити слабоумности оних, што попреко гледе на угарско племство. Но душа ми је мирна, кад помислим, да су сви који тако мисле, от рода оних, који будући да нити су сами, нити њихови предци због каквих заслуга светлили, до властелинства не могуће доћи пошто си у граматикалним школама обично знање латинског језика, и нешто мало новаца прибавише. Та сваки који нема жели, а који жели не може завиди. Презиру, дакле насилност племства они, који досад никад не могуће врлинама и заслугама својима простачког

14 Исто, 118–119.

се сталежа опростити, и достојнима се учинити одликујуће ове прерогативе. Не налазе се доиста, по пољу разбацане, нити се могу по трговачким дућанима куповати племићке дипломе.“¹⁵

„С овим народом (Французима – Б.Б) дакле, хоћете да се сравните? Ви шака људи, који немате ни сопствене форме грађанске управе, држите да вам је оно исто могуће, што је тако велики народ тек онда своје племићке дипломе спалио кад је нови устав са сваке стране утврђен и стаалан видео?“¹⁶

Текелија није разуверио већину која је сматрала да Србима више пружа Бечки апсолутизам него феудална, сталешка Угарска. Сабор је ипак хтео да се обезбеди и за другу могућност.

„[...] то вјерно послушан народ илирски клечећи Ваше величанство моли да се при давању како вармеђских тако и земаљских и дворских званија људе овога народа и вјерозаконна више призренија него досад има, и тога ради да по унгарској земаљској конституцији само племићи јавна достојанства, почестна и друга званија заузети могу, да и членовима овога народа и вјерозаконна племићство, ако за сваку струку потребите заслуге за државу докажу, без препона најмилостивије даровати благоизволело.“¹⁷

Седам деценија касније неки српски либерални националисти проглашавали су Текелију својим политичким претечом, а идејним Доситеја Обрадовића, најзначајнијег писца српског просветитељства. Међутим, нису сви превиђали да, за разлику од њиховог, Текелијин либерализам није био демократски.¹⁸ На то је указао Светозар Милетић пишући о својим пропалим политичким преговорима са Мађарима:

„Ово је био први покушај да се једна странка у народу српском обратила на ‘уставни пут’ и условно се ставила на ‘терен угарског устава’; први пут јер је покушај Саве Текелије у години 1790. не само безуслован него и усамљен био [...]“

15 Исто, 122–123.

16 Исто, 125.

17 Temišvar, 14/4. novembra 1790, Sabor – Leopoldu II, Glavni elaborat u kome su sažeto iznesene sve žalbe pravoslavnih i njihovi zahtevi (gravamina i postulata) radi regulisanja položaja crkve i naroda u kraljevinama Ugarskoj i Hrvatskoj, *Temišvarski sabor 1790*, 423.

18 Стогодишњица рођења Саве Текелије обележена је током 1861. низом свечаности којима су присуствовале истакнуте српске и мађарске јавне личности јер су се у то време (краткотрајно) усагласили у опозицији централистичкој политици власти у Бечу. Улогу Текелије као претече Светозара Милетића највише је истицао Јован Ђорђевић. Б. Ковачек, *Јован Ђорђевић*, Нови Сад, 1964; Б. Бешлин, *Европски уједињаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад 2005, 402–413.

У Мађара није било чисте свести народности; племићство је сачињавало тако названи политички народ, или боље рећи господујућу политичку касту; у колу племићства припуштали су Мађари одличније људе из других племена, једном речју господство, премда фактично већином мађарско, ипак није имало на себи значај искључивог господства народа над народима, него аристократије над појединцима.¹⁹

Када је 1804. избио Први српски устанак, Текелија је иступио са великим амбицијама. Саставио је на француском опширан мемоар Наполеону Бонапарти и јуна 1804. предао га француском посланику у Бечу.²⁰

„Управо сада једна таква нација диже главу и збацује јарам да га више никад не прихвати, било из потребе, било због сопственог обележја, било због утицаја других. То је српски народ, или србијански, ако се узму у обзир само они који живе у Србији.²¹ Овај народ није био многобројан, а још мање јак да би могао да збаци јарам који га тако дуго притиска. Он не може ни на шта да се ослони осим на своју малобројност, јер нема новца, барута, оружја, топова, нити ишта друго шта је потребно за ратовање. Поред тога нема људи који би њим управљали, који би могли да му дају саму идеју националног постојања, још мање да га уреде. Он нема довитљивих нити искусних, једном речју ништа што би подржало рат или учврстило државу. Тако се може рећи да је устанак који се диже у Србији сада само хајдучија и бескрајно проливање крви. Ако му се да управа, прибаве потребни људи и средства видеће се какав ће исход пружити европској политици.

Постоје две силе које се интересују за ту нацију. То је Русија због свог плана и Аустрија због своје титуле краља Мађарске, Србије и Хрватске, а можда ће се и друге силе тајно умешати у тај устанак, колико да би ослабиле Турску, толико понесене надом да заузму те земље. [...]

Посматрајући ову нацију ван Србије, она обухвата велики део Бугарске, Босне, Далмације, Хрватске, Славоније, Мађарске, Дубровник, Црне Горе, Албаније, Македоније, и у погледу језика – Каринтију, Карниолију и Стирију [...] Кад би се све те покрајине ујединиле у једну, њене би границе биле Јадранско и Црно море, према северу више од Дунава, и она би могла да постане сила више него другог реда, а подржана од других могла би да испуни жеље Европе против ширења Русије и Аустрије и достигне турско царство. Уједињењу ове нације смета религија, неукост, без икакве литературе. У овој нацији има ри-

19 Срби и Мађари, *Застава*, 25. август 1868, *Свештозар Милетић*, *Сабрани сјиси* I, пр. Ч. Попов, Д. Микавица, II/1, Нови Сад 1999, 494.

20 С. Текелија, *Описаније живота*, 171–187; оригинал писма на француском: 379–396. Скрећемо пажњу да је у другом издању књиге дат само текст у српском преводу. Исто, 131–147.

21 У оригиналу „... nation Serbe ou Serbienne si on considere seulement ceux qui demeure en Serbie“.

мокаатолика, православних и мухамеданаца. Католика нема у Србији као ни у Црној Гори. У Босни има Срба мухамеданаца док су се други стопили с римокатолицима и православцима [...] Али ако је француска револуција могла да уједини католике, калвинисте, лутеране, јансенисте одушевљењем за слободу и једнакост, није ли могуће да национализам подстакне уједињење Срба и да ослаби верски фанатизам, одстрањујући у себи сва питања вере и говорећи само о национализму и отаџбини [...]

Разне покрајине под разним властима створиле су разне обичаје, Србијанци гледају Босанце као другу нацију, Хрвати оне који су источне вере називају Власима иако су и ови Хрвати као и они, неће да се зову Србима тим општим именом него се називају према својој покрајини Хрват, Далматинац, Босанац и тај начин називања као да ствара разне народности. Ако се тако посматра, наићи ће се на тешкоће да се учврсти једна држава са општим именом коју ће сви прихватити. Сигурно је да ако србијански устанак успе и буде подржан од других сила они ће имати право, стечено првим устанком, да прогласе српску републику или краљевство, али се плашим да ће то изазвати завист Хрвата и Босанаца а то би могло да раздвоји срце разних грана ове нације [...] Французи су, сређујући италијанске републике тражили стара имена да покрену одушевљење нових република. Не би ли се могла на исти начин прогласити Илирска република или Илирско краљевство? Ово име су прихватили сви католици те нације у свим земљама, а и онима који су источне вере оно није баш мрско. Они су имали и једну Илирску канцеларију у Бечу, и сви који су под владавином Аустрије, говорећи о нацији називају се још Илирима.“

Текелија је ласкао сопственој сујети верујући да је Наполеон имао на уму и његове сугестије када је оснивао Илирске провинције.²² „И надао сам се да ће за Србију отуда помоћ јавно или тајно бити. Ово је мој циљ био а не Французе против Русије и Аустрије ополчити.“²³ Није крио ни да се надао да ће доћи на чело српског устанка или чак „Илирског краљевства“.

У писму Наполеону, Текелија је за Србе користио искључиво реч „nation“ и сасвим је јасно да је не поистовећује са политичком заједницом него са језичком и етничком сродношћу. Ради се о политичком прагматизму, а не о необавештености. Речи „нација“ и „патриотизам“, преузете из латинског језика, биле су у делу Европе вековима у употреби али у различитом смислу и недоследно. Нацијом су називане заједнице сродне по језику али могле су бити поистовећиване са покрајином, државом, најчешће не са свим њиховим становницима него само са припадницима сталежа који су имали *Status*

22 С. Текелија, *Описаније животова*, 187–189, 206.

23 Исто, 187–188.

politicus.²⁴ Патриотизам је значио верност заједници и спремност да се ради у њеном интересу и жртвује за њу. Међутим, у другој половини XVIII века, у епоси просветитељства, појмови су пречишћени. У време Француске револуције и Наполеонових ратова, изједначавањем пред законом, речју нација обухваћени су сви становници једне државе без обзира на језик, етницитет, религију и имовинско стање. Насупрот овом развио се концепт нације по коме она није поистовећена са државом него са етничким пореклом и језиком. Оба концепта ће бити теоријски разрађена у „епоси национализма“ током XIX столећа.

Текелија је био у току са духовним и политичким кретањима свога времена. Имајући у виду околности у Угарској 1790. заузео је становиште за које је држао да је најопортуније. Није му промакло да је угарско племство, одупирући се апсолутизму Јозефа II, који је предност давао немачком језику и култури, почело да свој сталешки национализам надграђује наглашавањем мађарског језичког и културног идентитета. Средином 20-их година XIX века су у ту сврху постављени темељи мађарским културним и научним институцијама. Следећући том примеру, основана је у Пешти је 1826. „Матица српска“. Текелија је 1838. изабран за њеног доживотног председника и својим задужбинама направио је од Матице најбогатију културну установу немађарских народа у Угарској. Као донатор био је широке руке и према Мађарској академији наука и Калвинистичком колегијуму у Дебрецину.²⁵

Временом ће поимање нације и патриотизма код Мађара бити постављено на шире основе. Међутим, константа ће остати став да сви, без обзира на језик и порекло, чине јединствену „политичку нацију“ – мађарску.

Срби ће у наредним деценијама по узору на немачке мислиоце, пре свега Јохана Готфрида Хердера (1744–1803) и Јохана Готлиба Фихтеа (1762–1814) усвојити концепт да је свака нација, „генетички индивидуум“, „природна заједница“ заснована на заједничком пореклу, односно особеном и јединственом „народном духу“. Као најважнији чинилац тог духовно-културног заједништва истицан је језик. „У

24 H. Schultze, *States, Nations and Nationalism, From the Middle Ages to the Present*, Blackwell, 1996; Користили смо енглеско издање будући да нам је било лакше доступно у дигиталном облику премда постоји и српско; Н. Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd 2002; В. Симић, *За љубав ошацибине, љајприоџе и љајприоџизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији, Нови Сад*, 2012; U. Özkırımlı, *Theories of Nationalism. A Critical Introduction*, (Third Edition), Palgrave 2017.

25 Ж. Милисавец, *Историја Мајице српске, I geo 1826–1864*, Нови Сад 1986, 362–420.

Фихтеовој формулацији из 1807. да је ‘нација језик’ дата је најједноставнија и најдемократскија дефиниција свих времена, али и одређен пут како се најпре гради нација, па тек онда држава.²⁶ Предуслов да нека нација оствари слободу и изврши своју историјску мисију је да створи државу јер ће само тако моћи у потпуности да развије своје стваралачке могућности. Ово одређење нације било је пријемчиво за све народе који нису живели у истој држави, а који су тежили уједињењу. Верујући да се „дух народа“ у најчистијем облику очувао у усменом предању најширих слојева национални-романтичари су кренули да бележе и објављују песме, приповетке, бајке, пословице, обичаје. Под утицајем немачких фолклориста, али и њиховим саветима, немерљив допринос изградњи српског националног идентитета дао је у том погледу Вук Караџић (1787–1864). Ако се има у виду да је код Срба елементарна писменост тек почела да се шири и књижевност била у повоју, народне умотворине биле су омиљено штито. Вукова реформа језика и писма, односно захтев за прихватање народног говора као књижевног изазвала је спорове који су потрајали безмало пола столећа. Вукови противници били су већином окупљени у Матици српској на чијем је челу био Текелија.

У предговору своје прве збирке народних песама 1814. године, Вук је поред речи народ три пута користио појмове „национални“ и „национализам“ („национализмус“, „националисмус“).²⁷

„Да ли народ наш није никада ни имао своји Национални пјесана? Или је имао, и сад има, али није имао тко, или није нитко марио да ји скупља и печата, пак се забациле и заборавиле, као и друго (особито наше) много којешта? [...]

Да смо се прелили у Чалмоносце то је истина; но то је натерала љута и највећа нужда, која и сад нагони и држи, но опет при свему томе они су Сербљи, као робови будући, више до данас задржали свога Националисмуса, него ови амо у просвешченом и слободном Царству: гди им је слободно правити своје цркве и на свом језику подизати школе, и гди им ништа није забрањено [...]

Сад да мене тко-год запита, дакле у ком се пределу Сербљи сада находе, који су највише свога Национализмуса до данас задржали? и гди најчистје Сербски говоре? ја би му на то овако одговорио: Језгра Сербскога рода, и најчистјег језика наводи се у садашње време између реке Дрине и Мораве, а особито кад се мало по одмакне од Саве и од

26 М. Екмечић, *Сиварање Југославије 1790–1918*, I, Београд 1989, 383.

27 Мала простонародња славено-српска песнарица, издана Вуком Стефановићем, у Виени, 1814, у: *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 1, Београд 1965, 39, 40–43; Р. Љушић, *Вук о српској револуцији*, Београд – Горњи Милановац 1990, 156–159.

Дунава, као н.п. нахија Крагујевачка, и Карановачка, Рудничка, Ужичка, Крушевачка, и горе од Новог Пазара преко праве Херцеговине. А како се пређе преко Дрине, из Мачве у Босну, многи будући примили Турски закон, више су се измијешали с Турцима, и више ријечи Турски употребљавају тако исто доле преко Мораве кад се прође Ресава, и нахија Пожаревачка к Тимоку, измиешани су са Власима [...]

Ја се надам, даће ова моја мала Песнарица бити повољна свакоме оном Сербљину, који Национализмус свога рода љуби [...]"

Мада је у свој *Српски рјечник* уврстио и бројне стране речи које су Срби користили, међу њима се није нашла и реч „нација“. Под одредницом „народ“ стоји без објашњења само кратак превод на немачки и латински „das Volk, gens, populus, natio“.²⁸ Иако су студирали на страним универзитетима, интелектуалци који су 60-их година XIX века уобличили српски национализам ретко су користили ту реч. Од детињства васпитавани у Вуковом духу, замењивали су „нацију“ речју „народ“, или понешто одређенијом „народност“. У тој жељи да се негује српски језик огледа се и суштина њихових концепција нације о којима ћемо касније подробније говорити. Будући да је либерализам тог поколења био „народњачки“ обојен и да су тежили политичком и државном уједињењу српства, за њих „народ“ јесте био и „gens“, и „populus“, и „natio“.

Код Срба у Кнежевини Србији, иако није била сасвим независна, јачао је понос због извојеване државности. Често се наводи реченица из говора кнеза Милоша који је одржао поводом свечаног читања султановог Хатишерифа и Берата 11. и 13. децембра 1830. године: „Тако, браћо, постадосмо и ми од јуче народом, народом истина зависним од султана, но народом који има сопствена своја права.“²⁹ Ова изјава звучи несувисло ако имамо на уму вишезначаност речи народ на српском језику, као и на њен смисао у свакодневном говору. И данас би само образовани Срби могли да схвате да се ради о једном од најједноставнијих одређење нације – „политички суверен народ“.³⁰ У Србији су постепено превладаване покрајинске подељености, као и нетрпељивост према бројним дошљацима, нарочито Србима из Аустрије који су до половине XIX века чинили већину у администрацији и просвети.³¹ Било је потребно време да се кроз свакодневни живот и деловањем институција код најширих слојева

28 *Српски рјечник* истолкован немачким и латинским рјечима, [Сакупио га и на свијет издао Вук Стефановић Караџић, у Бечу 1818], 450.

29 Н. Љушић, *Кнежевина Србија*, Београд 1986, 13.

30 H. Schultze, *States, Nations and Nationalism*, xii.

31 П. В. Крстић, *Пречани и Шумадинци. Теодор Павловић и „Сербске народне новине“ о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Нови Сад 1996.

развије патриотизам. Тај појам је, као и „нација“, ретко коришћен. Међутим, реч „отацтво“ („отачество“, „отечество“) се од 20-их година све учесталије, уз изразе оданости и љубави, јавља у званичним актима, књижевним делима, штампи, преписци. Нема је у првом издању (1818) *Рјечника*. У другом (1852) Вук је уврстио необичну варијанту „отачанство“ („Das Vaterland, patria“). Међутим, унео је и реч „отаџбина“ која ће се усталиити у језику али данашње значење је у одредници ставио тек на друго место „f, 1) (у Далм.) *vide* очевина: купује туђе баштине и *отаџбине*. 2) Das Vaterland, patria.“³² Речи „родољубље“ нема ни у једном од ова два издања.

Углавном, у Кнежевини Србији нација није поистовећена са државношћу, нити су код овдашњих Срба национализам и патриотизам били у нескладу. Код њихових сународника северно од Саве и Дунава тај несклад је био изражен, а у време револуције 1848. се то читовало на драматичан начин.

У Хабзбуршкој монархији су једновремено са социјалним деловали и национални покрети чији су се захтеви међусобно косили, а унутар сваког од њих постојале су супротстављене политичке струје. У борби да сачува државу, бечки двор је овим супротностима манипулисао у своју корист. Угарска је кренула да се осамостали, а на Мајској скупштини у Сремским Карловцима проглашена је Српска Војводина, као посебна политичко-територијална јединица што је довело до грађанског рата са Мађарима.³³

Многи Срби нашли су се на великим искушењима и тешко су се опредељивали. Јован Стерија Поповић је у чувеној комедији *Родољубци* описао оне који су из рачуна мењали страну и по потреби се представљали и као велики Срби и као мађарски патриоти. Део официра одмах је отказао послушност командама и ставио се на располагање српском вођству у Карловцима. Други су им се прикључили тек четири месеца касније када је цар отворено загазио у сукоб са револуционарном влашћу у Пешти – тада је у Војводину са фронта

32 *Српски рјечник* *истолкован немачким и латинским рјечима*, [Сакупио га и на свијет издао Вук Стефановић Караџић, у Бечу] 1852, 474; Из два Вукова писма види се да је одбијао реч „отечество“ јер је по његовом мишљењу руска. Премда су га разуверавали, определио за „отачанство“ као што је реч „человечество“ заменио са „човечанство“ – ова последња реч је у употреби до данас. Димитрије П. Тирол Вуку Караџићу, Темишвар, 24. јун 1824, Преписка II 1822–1825, пр. Голуб Добрашиновић, у: *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 21, Београд 1988, 493; Димитрије Владисављевић Вуку Караџићу, Трст, 12. децембар 1825, *Преписка II* 1822–1825, 747–749.

33 О револуцији: С. Гавриловић, Срби у револуцији 1848–1849, у: *Историја Српског народа*, V/2, Београд, 1981, 45–109; В. Ђ. Крстић, *Срби у Угарској 1790–1918*, Нови Сад 2013, 63–241.

у Италији стигао и војвода, пуковник Стефан Шупљикац. Већини официра је лакнуло јер се њихово српско родољубље није више косило са традиционалном граничарском верношћу владару и више им је импоновало да поново буду „царски“ него „народни“ официри како су титулисани претходних месеци, премда са вишим чином. Ретки су се борили на страни Мађара – као оличење националне апостазije упамћен је генерал Јован (Јанош) Дамјанић. Свештенство је било доследно у подршци династији која је Србима дала Привилегије премда је било изузетака чак и међу црквеним великодостојницима: владика будимски Платон Атанацковић и вршачки Стефан Поповић. И неки Срби који су играли истакнуту улогу у јавном животу испољавали су већу или мању наклоност према Мађарима. Гроф Петар Чарнојевић био је по етосу угарски аристократа, а будући да је био изданак славне породице послат је из Пеште да у својству комесара покуша да примири своје сународнике. Јован Хацић-Светић и Теодор Павловић били су осведочени српски родољуби, задужили су српску културу али су обојица у политичком погледу били умерени и легитимисти. Сматрали су да је српски национални програм, оличен у стварању Војводине, сувише смео, нелегитиман и неостварљив.

Када се говори о феномену подељених националних и патриотских осећања парадигма у српској култури је Јаков-Јаша Игњатовић (1824–1889).³⁴ Одгајен у „вуковском“ духу, писао је на матерњем језику и својим делима завредио видно место у историји српске књижевности. Као новинар сарађивао је у српским листовима и активно учествовао у политичком животу. По речима Јована Скерлића:

„Редак је био наш писац који је имао лепше и више мишљење о српском народу него Јаков Игњатовић. Нико није ишао даље у претераном национализму, нико није више веровао у његове велике врлине, способност самоопредељења и самоуправљања међу осталима, у могућност његовог недогледног напретка и развијања.“³⁵

Многи Срби су Угарску доживљавали као своју државу и били јој лојални. Међутим, Игњатовић је усрдно испољавао патриотска осећања према Мађарској што је ипак био редак случај када се ради о српском писцу и јавном раднику. У покушајима да помири своје

34 О Игњатовићу је, с обзиром на његову истакнуту улогу у књижевности, публицистици и политичком животу, много писано. И у овом случају издвајамо само три најсвеобухватнија дела: Ј. Скерлић, *Јаков Игњатовић. Књижевна студија*, [Друго од писца поправљено издање у редакцији Владимира Ђоровића, Геца Кон], Београд 1922; Ž. Boškov, *Jakov Ignjatović*, Novi Sad 1988; Д. М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић: ђолијичка биографија 1822–1889*, Београд 2006; Р. Ераковић, *Књија о Јакову*, Нови Сад 2016.

35 Ј. Скерлић, *Јаков Игњатовић*, 47, 63.

„српско родољубље“ и „мађарско домољубље“ он је у различитим раздобљима нагињао више на једну или на другу страну. У пролеће 1848. залагао се за споразум са Мађарима, потом их је у јесен 1848. беспоштедно нападао. Почетком 60-их година приближио се српским либералним националистима на челу са Светозаром Милетићем који су се залагали за решавање српског питања парламентарним путем у Угарском сабору. Током 80-их заступао је политику мађарске владе и за то био плаћен. И они који су имали разумевања за његово „мађаронство“, јер је родом био из Сент-Андреје, са периферије српства, почели су да сумњају да је искрен у томе. Поред свих сукоба са савременицима, сиромашан и маргинализован, годину дана пред смрт, изабран је 1888. једногласно за дописног члана Српске краљевске академије, а краљ Милан га је одликовао орденом Светог Саве.

Игњатовићеви Мемоари представљају једно од најупечатљивијих сведочанстава о „Буну“, а уједно и о његовом односу према Војводи-ни, српству, Угарској.

„Приликом доласка и дочека Шупљикца спевана је и певана једна карактеристична песма која документира какав је ужасан шовинизам неким овладао.

Већ се српска застава
Свуда вије јавно
И српска се браћа сва
Свуда боре славно...
Даље има у овој песми:
Црна Гора, Србија
Где већ Србин влада
Посестрима Банија
Војводина млада
Душан царства унуку
То су четир стуба
Кад затруби на југу
Душанова труба...

Да устаде Душан, па да то види и чује, од радости би се запла-као кад су унуку Душановог царства два ступа ‘посестрима Банија’ и ‘Војводина млада,’ кад сам Душан зна да су Мађари у његову државу проваљивали а не обратно, а Банија није никад ни помислила на Душа-ново царство, а ни Душан на Банију.

Та има у тој песми још и ово:
Место славних Немања
И цара Душана

Бог нам сада поклања
 Војводу Стевана
 Да се под њим рукују
 Банат, Срем и Бачка
 Да Војводство оснују
 Браћа нам јуначка...

Е збогом, круно Светог Стевана, начинили су од Душанове и Звонимирове круну једну, а из тебе раздробљене извадили су алем-камење да се та дуплирата круна још сјајније украси.³⁶

У сукоб са сународницима дошао је у Карловцима, уочи Мајске скупштине.

„Некако кроз посредовање дођем до трибине па онако демократично, као што је слушалачка публика била, станем на буре са горућом цигаром у руци. Почео сам говорити да се манемо Војводине и Мађара, већ да се сложимо у том да градимо једну већу државу, са увеличањем Србије, да извојујемо Душаново царство. Већ сам чуо неко мумлање и незадовољство.“³⁷

Склоњен од пријатеља да не би пострадао од разјарених слушаца отишао је после у Нови Сад где је постао секретар комесара Петра Чарнојевића коме је приписивао део кривице што се српски покрет размахашао.

„У Пешти, покрај свега што се нико није сумњао о чистом патриотизму Чарнојевићевом, почели су увиђати да Чарнојевић није том критичном времену дорастао, да избор није био погођен. Нису га хтели вређати, па су хтели на деликатнији начин да га опомену да развије већу енергију [...]

Преки судови свој посао врше, без да Чарнојевић на то баш упливише. Цело понашање Чарнојевићево више је годило Покрету него угушивању Покрета, као што се горе желело.“³⁸

Игњатовић је био начисто да до помирења између Срба и Мађара неће доћи када је са Чарнојевићем и Јованом Хацићем посетио српски војни логор код Бачког Јарка где им је један од устаника довикнуо „Нећемо из руку Мађара ни рај!“ а остали су се претећи понашали.

„На путу скрштеним рукама мислим шта ће од свега тога бити, на прагу смо где ће се Срби са Мађарима клати. Мој идеал утучен. На срцу

36 Ј. Игњатовић, *Мемоари*, пр, Живојин Бошков, Београд 1988, 228.

37 Исто, 137.

38 Исто, 161.

ми је лежала слобода Мађарске, као моје домовине, и слобода Старе Србије, оне земље из које су моји преци дошли. Млад, пун воље за рад, спреман за акцију, шта сам сад требао чинити? Да ли да прекрштеним рукама гледам покољ или да се бацим на једну или на другу страну? Тежак избор. Праг моје домовине ми је свет, мог рођеног места сваки педаљ земље ми је свет, те красне горе, тај лепо Дунав, ти хладни извори, ти бистри поточићи, ти храстови гранати, задахнуто вечним споменом мог детињства. Па да се тучем против домовине, да се кољем са онима који се истим плодом земље хране, који су са мношћем под истим законима, под истим кровом? Немогуће. Да ли да задирем у рану, у тело једнокрвног брата? Немогуће. Ко је при истом расположењу духа био као ја, који је исто тако осећао, тај је тек могао уважити моје боље. Не покољу ли се, пак, Срби са Мађарима, изглед је и основано се сме препоставити да кад Срби општој слободи земље не сметају, да ће онда лакше онда тамо преко своју стару баштину задобити, јер доброта и пријатељство обвезује. Сад, пак, тог изгледа нема, уместо да се у Србији и Београду потражи пријатељство Мађарске.

У оваковој душевној борби, признајем, изгубио сам компас. Но није ни чудо у овоме случају кад човек хоће да ради, хоће искрено да ради, а не може да ради.³⁹

Од стране власти Војводине изведен је пред суд после ког ће завршити најпре у затвору из ког ће бити пуштен после шест недеља са ограниченом слободом кретања.

„Перовођа запита ме за обична персоналија; кажем му откуда сам, све по реду. Сад долазе питања за оптужбу. Како сам се усудио као Србин туђој, мађарској ствари служити и против Војводине радити? Ја на то овако одговорим: ‘Моја породица дошла је са Чарнојевићем у Сентадореју, родио сам се усред Мађарске, и као син ове отаџбине немам никакве дужности према Војводини која се сад прави. Ја сам Србин по вери и народности, тај народ из кога сам изашао љубим, могу га и не љубити, за то никаква казна не следи, али зато га опет љубим и љубав ме овамо довела али нема форме што сам ја пред суд овде доведен. Ако се то можда узима у рачун као разлог што сам бират у главни одбор 3-ег маја ја то нит’ сам желео нит’ сам тражио. Но, напротив, за мене је велика повреда, јер Живановић и Станковић мене су изискали да са Одбором у договоре коначне ступим, и тој жељи сам задоста учинио. Нек држе иначе они мене како им драго, али ја сам позват као парламентар, иако се партија за Војводину држи за ратујућу, белигерантну странку, и онда, по међународном праву, не стоји да мене одбор може задржати, детенирати и о мени судити, јер ту о фелонији, неверству, ни речи не може бити, и, рекох, Одбор ни овај суд не држим за надлежан да о мени суди; напослетку сам у њиховим рукама, имају снагу и могу самном чинити шта хоће, али ипак улажем протест против ком-

39 Исто, 151.

петенције суда и поступка. Даље немам шта казати'. На то председник суда Давидовац флегматично рекне: 'Наше Мађари вешају, а ми њихове штедимо.'⁴⁰

Младом и надареном за писање, Игњатовићу је брзо опроштено. Пошто је пуштен из затвора постао је уредник *Весника*, листа који је подржавао патријарха Рајачића. Показао се као врстан пропагандиста и није истина оно што је касније записао у *Мемоарима*.

„Није била лака ствар. Не признати оправданост Војводине, а овамо бити журналистичан орган Војводине, чудна ствар. Од мене изискивати да на растројењу Мађарске радим, било је немогуће. Оваково што држао бих за ренегатство, још више за издајство.“⁴¹

Почетком јануара 1849. прешао је у Београд и индикативно је шта је написао о свом првом сусрету са Србијом.

„Превезем се преко Саве и ступим на земљу Србије.

Тај први додир земље срца ми се косну. Чудновато неко осећање ме обузело. Час пре наслањала ми се нога на земљи домовине која ме родила, а сад ју остављам и долазим у туђу земљу, туђу државу, туђу домовину, јер две домовине уједаред имати не могу, али долазим у ону земљу, на ону тачку земље коју су можда дирнули, газили моји преци, који су се са Чарнојевићем иселили да си нову отаџбину нађу, и долазим у онај народ од ког сам један откинут, забачен лист.“⁴²

Доцније је у бројним текстовима истицао да је дужност Србије да ослободи сународнике који су још увек живели у Османском царству и критиковао владе у Кнежевини зато што не води одлучнију спољну политику. Истовремено, осуђивао је сваку помисао да би у проширену српску државу могао да уђе и делић Угарске. Додуше, то јавно нису тражили ни следбеници Светозара Милетића који су захтевали већа права за Србе у Угарској. Игњатовић их је увек називао „шовинистима“, а не „националистима“, што би било примереније.

„Србија има прама њи' [Србима у Османском царству – Б.Б] дужности јер су то Србијанцима браћа, више него браћа, јер је са њима један народ. Да њи' нема Србија би много слабија била, нити би се могла прама толике државе, као Турска, за дуго одржати, јер са тим тужним Србима се турска сила занима, од њи' Турчин зазире, да не пристану уз Србију, о њи' се глође и раствара турство. Србија тек са тим својима може бити снажна. У овој користи Србије лежи и њена дужност.

40 Исто, 184–185.

41 Исто, 204.

42 Исто, 291.

Дакле *српство*, а не *йарийикуларизам*; у том лежи сва снага и будућност Србије.⁴³

„У току времена српске шовинисте истакнули су ставку, да је Србија српски Пијемонт, да је њен позив ослободити не само земље Душановог царства и онде живећи народ, већ – по новој политичној теорији – ослободити и нас Србе овде, који смо се са Чарнојевићем и још пре тога овде населили. Та нова теорија је *йолийика народности*, по којој имали би се скупити сви удови једног негда уједињеног народа, без обзира на сада постојеће државноправне основе, и само ли због тога што смо једне крви и једног језика. Ту је, дакле, већи политични обим нег’ покрај ‘Душановог царства’; јер док би ово задње имало своју оправданост у државноправности и прошлости, покрај ‘народносне политике’ засекали би у сферу државноправну суседне државе, која такови политичан прекршај трпити неће, не сме без да се сва држава тумбе не окрене.“⁴⁴

Крајем 50-их и почетком 60-их година, међу Србима с обе стране Саве и Дунава ступило је у јавни живот поколење интелектуалаца и политичара чији су најистакнутији представници били Светозар Милетић, Михаило Полит-Десанчић, Владимир Јовановић, Јеврем Грујић. Почели су организовано да делују у Србији на Светоандрејској скупштини 1858, а међу Србима у јужној Угарској, после аустријских пораза у рату са Италијом 1859. године, односно на Благовештенском сабору 1861. године. Будући да су везе успоставили још као ђаци, пре револуције 1848, убрзо су постали предводници опозиционог покрета који се борио против апсолутизма и у Србији и Аустрији, истовремено радећи на националном уједињењу. У јужној Угарској либерали су 1864. преузели вођство у најважнијим културно-просветним установама: Матици српској, гимназијама у Сремским Карловцима и Новом Саду у коме су имали и кључну улогу у оснивању Српског народног позоришта. Исте године њихови саборци су то покушали у Београду и били осујећени, али само привремено – 1868. су водили главну реч на Великој школи и у Српском ученом друштву – претечама универзитета, односно академије наука. У међувремену (1866) у Новом Саду су либерали из Србије и Угарске заједничким снагама, по угледу на Младу Италију, основали Уједињену омладину српску. Располагали су средствима да раде на „народном просвећивању“ које су сматрали једним од својих главних задатака.⁴⁵

43 Државна болест у Србији, *Србски дневник*, 22. септембра 1862. у: Јаков Игњатовић, *Публицистички сјиси*, 2, пр. Живан Милисавец, Нови Сад 1989, 17.

44 Нове агитације, *Недељни лист*, 30. августа (11. септембра) 1881, *Публицистички сјиси*, 2, 44.

45 Б. Бешлин, Борба либерала за превласт у Друштву српске словесности и Матици српској (1864–1866), *Глас САНУ CDXXVIII* (2018), 281–298.

Светозар Милетић (1826–1901) син чизмара из бачког села Мошорина издигао се сопственим способностима до доктората на универзитету у Бечу и адвокатури и био је убеђени либерал и демократа.⁴⁶ Још 1848. показао је ватреним говорима и текстовима у штампи да поседује квалитете народног трибуна. Наступао је смело пред непријатељски настројеним Угарским сабором мада није знао добро мађарски. Новине *Застава* (1866), којима је био главни уредник, читане су у целом српству, без обзира на државне границе, као неко „политичко јеванђеље“. Борбу за права Срба у Угарској водио је јавно и у границама закона. Међутим, када се радило о припремању устанка на Балкану, он и припадници његове странке деловали су тајно, заверенички повезани са политичарима из Србије и устаничким вођама и агитаторима из Црне Горе, Босне, Херцеговине, Бугарске. У очима мађарских власти и јавног мњења био је опасни национално-револуционар који ради на рушењу Угарске. У то време када се јако „србовало“ његови сународници га нису доживљавали као политичара него као народног предводника, а потом и мученика јер је после другог борава у затвору душевно оболео. Касније је једино он од српских либерала постао народни херој као Мацини код Италијана или Кошут код Мађара.

Када је Војводство Србија и Тамишки Банат укинато и припојено Угарској, огласио се чувеним *Туцинданским чланком* који је означио прекретницу у политици овдашњих Срба – престанак подршке Бечу.

„[...] Војводство – то значи биће политично народа српског с ове стране – сарањено је, али који су га саранили заједно су и још нешто саранили, што више никад неће васкрснути моћи [...] предани смо Угарском Сабору на милост и немилост! Тога ради нисмо толико добра изгубити, нисмо толико крви пролити, нисмо толике матере, удовице и децу у црно завити морали. С овом годином свршујемо рачун наш са досадашњом владом. Што се Мађара тиче, идемо да видимо [...] Мађарима не престајмо пружати руку уставну, док нам народно чувство и срце ценити буду, – али свакако будимо уверени, даће доћи наше време. Бог наш, који је Црну Гору сачувао, који је Србију после четири

46 Од обимне научне и популарне продукције о Милетићу навешћемо само најважније биографије: В. Стајић, *Светозар Милетић, животи и рад*, Београд 1926; В. Стајић, *Светозар Милетић*, Београд 1938; Н. Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)*, Београд 1958; Д. М. Ковачевић, *Светозар Милетић. животи и политичка (1826–1901)*, Београд 2009; Д. Микавица, *Светозар Милетић*, Нови Сад 2016. Од зборника грађе такође наводимо најважније: *Светозар Милетић и Народна сјанка, траја (1860–1885)*, I–III, ур. Никола Петровић, Нови Сад – Сремски Карловци 1968–1985; *Светозар Милетић, Сабрани списи I*, пр. Ч. Попов, Д. Микавица, I–III, Београд 1999–2002.

стотине година васкрснуо, који је срца Змај-деспот Вука, кнеза Павла Јакшића, браће Бакића, Манастирлије, и стотине хиљада српских јунака окрепио – он је жив, он ће и нас сачувати.“⁴⁷

Милетић је као правник добро знао колика је важност историјског права у Монархији и у којој мери би одустајање од Привилегија, шкодило српским захтевима. Он се позивао и на природно и на историјско право и ову је недоследност образложио.

„Ја мислим, да је данас на Привилегије утолико позивати се паметно, уколико оне поткрепљују оно, што и онако једном народу по праву човечности и народности припада.“⁴⁸

За основ наши жеља било би довољно право природно; но будући да се на терену историјско-политичке теорије и праксе налазимо, то имамо дао Бог, за основ наши народни жеља такође историјска факта и политична факта [...]

Наша су стечена права утврђена државним актима: Привилегијама српским.

Ове је Привилегије дужна Угарска краљевина препознати, јер нисмо ми криви, што није онда кад смо дошли, Земаљски сабора било, који би о условљама наше поселбине и наши Привилегија зборити могли, наше су услуге целој краљевини угодне биле, нити су одбачене – ко прима услуге, пристаје делом и на условља њихова – на награду нашу у Привилегијама изражену.

С тим што је Земаљски сабор 1792. нама право грађанства дао, није утамањена сила Привилегија, јер је без саизвођења народа српског појединима мање и другачије дато, него што је народ на Конгресу свом од 1790. захтевао.

Привилегије једнога народа нису као привилегије поједини људи или класа, или променљиви део устава; оне у времену постанка свог налаже на међународни трактат и прелазе по том у непроменљиви саставни део устава земаљског који се без дотичног народа не може укинути. Срби пак не само да повластична права своја никад нису напустили но су их увек рекламовали.⁴⁹

Познато је, да су исторично-политична права за основу унутрашње државне политике узета. Сад није питање, слажемо ли се ми с том основом, или не; она је засад ту, и наша је срећа да и ми имамо исторично-политична права на којима наше политично биће може и треба да се оснује.“⁵⁰

47 Србски дневник 4. јануара 1860.

48 Срби и Романи, Србски дневник, 17. јул, 1860, у: *Светозар Милетић, Сабрани сјиси*, I, 195.

49 Питање о Војводству српском, Србски дневник, 30. октобар 1860, у: *Светозар Милетић, Сабрани сјиси*, I, 205–206.

50 Гледиште питања о Војводству српском, Србски Дневник, 6. новембар, 1860, у: *Светозар Милетић, Сабрани сјиси*, I, 212.

У Угарској је 1849. племство званично престало да буде повлашћени сталеж, али је његов утицај у политичком животу остао доминантан све до краја Првог светског рата. Симбиоза магната и врло бројног ситног племства онемогућила је да се грађанске политичке снаге развију и узму свој део у власти. Либерали су били свесни да одсуство српског племства, које би уживало углед и имало везе у мађарским политичким круговима, отежава борбу за националне интересе. Милетић је у једном од својих програмских чланака писао:

„Има наши, који тај недостатак у том налазе, што немамо, да нас ко представља [...] немамо великаша, немамо богати самостални, а при том у пословима вешти и одважни људи, којима би наша ствар на срцу лежала [...] чега народи, с којима посла имамо изобила имају. То је истина. Наша се властела – с малим изузетком – одавна одродила, и туђ стан умножила [...] наши су наученици понајвише људи, који од свакидашње заслуге своје живе; па као чиновници ни времена ни неодвисности, а као остали радини времена и средстава довољно немају, да се са политичним интересима народа постојано баве, најпосле им и оне важности оскудева, која се при неком и неком заступању народа изискује – то је све истина.

Ми смо спали били на једино заступништво поглавара цркве, а ово какво је уопште, – с малим изузетком – било, то је сваком познато [...] Доказ нам је у том последњи наш умногоме велики, патријарх, који је ипак често у одсудним часовима пут к бољем водећи промашлио [...] Песма каже, где је среће ту је и несреће, где несреће, ту и среће има. Време ће показати, је ли баш штета народу без великаша. Кад народ нема заступника – остаје народ. Ми имамо прилично световне и духовне интелигенције, имамо просвећену трговачку, и беспримерног родољубља занатлијску класу, уопште доста угледни вароши, и у њима јаку средњу класу од науке, вештина, трговине и заната.

Ми можемо недостатак доскорашњи надокнадити [...] Политично-морална снага народа једног лежи у његовом политичном образовању и знању.“⁵¹

У жељи да остваре превласт у политичком вођству Срба у Монархији, Милетић и његови следбеници су на црквено-народним саборима 1861. и 1864/65. дошли у сукоб са конзервативним свештенством и официрима који су истрајавали у подршци Бечу. Будући и сам рођен у Војној граници, Милетић је, иначе, величао војничке врлине крајишника и њихове заслуге у очувању српског идентитета и Привилегија али је њихово држање у новонасталим политичким околностима подвргао критици.

51 Мисли о српској уставно-народној политици, Србски дневник, 10, 14. март 1863, у: *Светозар Милетић, Сабрани сјиси*, I, 335, 336.

„Ако и опет на Конгрес из световног реда Крајине дођу сами официри онда је узалуд пут, труд, дангуба и трошак. Срби из провинцијала нису ни дужни предати се на милост и немилост два сталежа из народа који су више-мање за владу и власт, било светску, или црквену, или за обе везани [...] Тога нигде нема у свету, да официри као сталеж народ заступају [...] Стид је морао сваког гледаоца полити, кад је видио, како центрум Сабора који се из официра састојао устаје и седа на миг коме-сара, као да је на пољу ‘екзецира’. Неколицина која се није сасвим подати тела, скупо је то платила; премештање, пензија па и дисциплинарана истрага беху посљедица.“⁵²

Његова политика сарадње са Мађарима није дуго потрајала. После укидања феудалних повластица и изједначавања грађана пред законом, мађарски политичари су давали нова тумачења појма „нација“ која се нису косила са схватањима о правној једнакости и народном суверенитету. Нису одрицали постојање других народа у Угарској, али су заузели становиште да сви у политичком погледу сачињавају „јединствену и недељиву мађарску нацију“.⁵³ Милетић је такво поимање нације критиковао још 1860. слутећи да ће оно бити узрок разлаза:

„Најпосле приговара се, да су наша захтевања против политичне народности Угарске.

Ту је управо чвор.

Кад би се тај по правди решио, све би друго лако ишло.

Мађари се у том не могу још да растану од свој теорије народности, коју су усвојили откако су почели своју народност дизати.

Даље, приговара се, да су наша захтевања против политичне народности Угарске краљевине.

Ту и јесте прави чвор.

Мађари узимају политичну народност државе у једном смислу, који сваку другу, осим једне природне народности из круга политичног живота искључава; тога ради они другој народности условија политичног опстанка одричу, не зато, што би управо против земаљског и законодавног интегритета државе било, но зато што се то са њиховим поњатијем о јединству политичне народности не слаже.

Но то је поњатије погрешно.

Шта је политична народност државе, ако управо о такој реч може бити? Она је јединство устава и институција државни – и ништа више, и означава карактер тог јединства наспрам други држава, и као што она никаквог вишественог сајуза са природом народности, из којих се др-

52 Пред конгресом, Сабрани списи II\2, 167.

53 P. Tibor, *Mađjarska politička javnost i srpsko pitanje na Balkanu 1860–1878*, Novi Sad 2001, 34–36.

жава састоји нема, тако и име своје не мора од једне опредељене природне народности имати [...]

Мађари по погрешном поњатију оном мешају поњатија политичне и природне народности, која је последња на јединству порекла и језика основана. Они су измислили теорију исторично-политичног индивидуалитета државе; по тој теорији држава представља један политични индивидуум – народ – *natio* – којег је карактер по историчном развоју опредељен, тако, да која је природна народност највише снаге у историји развила, та за једини основ политичне или државне народности служи. Само та народност има државно-политични значај – друге су племена, – *gentes, népek* – или као што од пре: пасма, фајте, које као народности не могу се за факторе државне, тј. државног устава и унутрашњег живота признати. То признати, значи код њи одма јединство државе кварити.

То је погрешна теорија која се на истом начелу оснива, на ком и захтевања аристократије и сталежа, да они сами у политичном животу важности имају [...]

Ова теорија скрива само тежњу Мађара, да све друге народе у својој држави помађаре; од пре су апелирали на силу; сад би ради својој тежњи моралну силу прибавити, и прибегли су софистицираној теорији.⁵⁴

У говору у Угарском сабору 1868. препознаје се утицај идеја о националној слободи, какве је износио његов саборац Владимир Јовановић.

„Темељни основ овог предлога је: начело народности, оно узвишено начело, које је постало лозинком садањег века, и покретном силом даљег напретка људског, које је постало оним знамењем времена, за које се каже: *‘in hoc signo vinces’* (с овим знаком победићеш)

Што је ‘народност’, чини се да би сувишно било разлагати пред Сабором, у ком је већина оног народа, који је год. 1825. праву парламентарну борбу за своју народност отпочео, и кога не народа велики син Нађ Пал, борбу ову инаугурисао са изреком, коју би сваки народ могао на продруму своје народне трке написати, и која гласи: ‘Изгубљену уставну слободу може народ у поспешним околностима повратити, изгубљену пак народност никад ни довека’[...]

Има ји који народност држе за последњу предрасуду људску, која је препрека правом напретку људском, коју су деспоте измислили и покренули, да том идејом испрекрштају путове слободе људске, и која ће пред зраком просвете, и слободе људске исто тако ишчезнути, као што су и друге религиозне и светске предрасуде, и друге касте, сталежи и повластице пале.

54 Одбрана наши захтевања, Србски Дневник, 17. новембар, 1860, у: *Светјозар Милејић, Сабрани сјиси*, I, 218–227.

Ја сам противног мишљења. Падале су и падаће предрасуде, и преграде између поједини људи и целог човечанства, између ограничене особености и узвишене идеје човечности – али само оне, које су на људским установама, на заблуђењу ума и осећању, на људској сили и неправди основане, но не може пасти она особеност људи, која је на самој природи основана, коју је сам бог при стварању света у људе као клицу просвете и напретка усадио [...] која је напослетку једино кадра човека над егоизмом узвисити и на жртве га подстаћи, које су за напредак људског рода нужне, но које ладна идеја космополитизма никад није кадра изазвати [...]

Но у овом што реко, можда би само културна мисија народности, културно оправдање њено лежало – а ми иштемо и политично признање и уважање народности своје, иштемо да народност наша буде и образујући фактор државног живота и организма [...]“⁵⁵

Оваква аргументација у духу либерализма још је уочљивија у преамбули текста за будући, званични, тзв. Бечкеречки програм Српске народне слободоумне странке.

„[...] Интереси који су тако многострани и често и разни противуположени, могу се само тако у склад довести, ако су им извесна начела мерило и регулатор а такозвани пробни камен тих начела је највише начело, под чијим законом сав род људски и морални свет стоји: а то је цивилизација или уљуђење, свестрано и хармонично усавршавање рода људског као највиша цел њовештва. Нисмо ни једини ни први, који су слободу и народност као девизу садањег века на заставу своју написали. Слобода је и цел и средство; цел јер је суштина човека слобода, тј. тако стање у ком духовне и физичне силе своје најбоље развити може, средство, јер се и друге цељи људске само слободним развитиком тих сила најбоље постићи дају. Народност је такође и цел и средство; цел јер она значи одржање и развитак оне особине, којом је бог поједине народе обдарио, разликовао и одликовао; средство, јер народи само путем народности, путем свога уређеног или природеног језика, своје књижевности могу примити плодове науке и искуства, на којима су сви векови и народи радили и раде; њом се само може постићи образованост целог народа, која је образованост као нит која све народе као браћу спаја. [...] Нама је девиза дакле била и јесте слобода и народност или утврђење и развитак и свестране слободе и српске народности у свакој држави где има Србаља у политично важећем броју [...]“⁵⁶

55 Говор о питању народности [одржан у Угарском сабору 14. новембра 1868], у: *Светозар Милејић, Сабрани сјиси*, II/1, 610

56 Велики Бечкерек, 16/28. јануара 1869, овај чланак је објављиван у различитим публикацијама: М. Јерков, *Изабрани чланци Светозара Милејића*, Нови Сад, 1939, 135–147; Н. Петровић, *Светозар Милејић и Народна сјранка*, грађа, I, 581–589; В. Крестић, Р. Љушић, *Програми и сјајашњи српских јолиничких сјранака до 1918*, Београд, 1991, 29–36; *Светозар Милејић, Сабрани сјиси* „ II/2; Ч. Попов, *Светозар Милејић о српском јишању*, Нови Сад, 2001, 232–242.

Милетићев блиски сарадник Михаило Полит-Десанчић (1833–1920) потицао је из имућне новосадске породице грчко-цинцарског порекла.⁵⁷ Будући да су му материјалне могућности дозвољавале, за разлику од осталих „пречана“, започео је студије у Паризу, али их је ипак наставио у Бечу где је докторирао. Одлично је говорио немачки, француски а успео је да накнадно овлада и мађарским. Господског држања, умеренијег политичког наступа, изгледао је многима као антипод Милетићу – поживео је дуго, наследио га као вођа Странке и дочекао уједињење српства. Његова склоност ка теоријском промишљању препознаје се и у брошури из 1862. *Народности и њен државноправни основ*. Овде доносимо изводе из поглавља *Генетична и њолијична народности – њавна држава*.

„Међу многе мане досадашњег модерног државног права спада и то, да су се по њему исходећи од свемоћи државне, идентификовале две различне ствари, наиме држава и народност [...]

Тако се мора узети смисао оне државноправне теорије која тежи за тим, да различна племена, будући да се налазе у области једне државе, представи као један народ.

То је грдна погрешка не само са државноправне, него и са филозофске стране.

Сродство које постоји између индивидуа чрез интерес према општој области, у којој живу, и сродство, које је у једном језику и пореклу – различно је једно од другог као небо и земља. Рећи да су те две ствари међу собом једнаке, било би од прилике, толико као кад би се хтели изједначити чланови каквог друштва на акције са члановима породице.

Област – то истина стоји – приузрокује међу својим становницима сродство, јер су они у опште упућени на дружење чрез индивидуалност области. Али ово дружење постало је чрез случајни природни, а не чрез лични моменат, зато и није тако силно као оно дружење, које је постало из овога последњег.

Један језик и порекло – то је тај лични, јер душевни моменат, који чланове једног племена тесно веже, који племе чини вишим индивидуом. Свеза, која веже удове једног племена, душевна је свеза, и зато је много моћнија од свезе, која је постала од природе области, те становнике на овој веже.

57 Д. Микавица, *Михаило Полит Десанчић: вођа српских либерала у Аустроугарској*, Нови Сад 2007; Своје говоре и чланке од 1863. до 1910. (*Све досадање беседе др Михаила Полита-Десанчића са њовесничким црпјама из српске њолијичне борбе*) сабрао је у четири књижице и објавио их у раздобљу од 1883. до 1911. године. Студија *Die Orientalische Frage und ihre organische Lösung* (Wien, 1862) објављивана је на српском само у изводу, а први пут у целини: Источно питање и његово органско решење, поговор Василија Крестића, *Зборник Машице српске за историју* 33 (1986), 147–172.

Ко је овом истином убеђен, тај никако неможе за тим тежити да ову душевну везу чрез државу подере и да је смеша са свезом, која постоји од природе области. Јер, с једне стране, не да се ова свеза, баш што је душевна, тако лако раскинути, с друге пак стране не дају се мешати разнородне ствари [...]

Ови учитељи државнога права, који све становнике у држави, па били они каквога му драго колена, народом познају, очевидно хоће тиме да кажу, да становници чине живу, скупну индивидуалност, која бива баш чрез област, у којој заједно станују, и да је тој индивидуалности основ заједничка воља. Тиме, што све становнике у држави назваше народом, хтедоше очевидно само то означити, да као што је племе једним језиком, обичајем и пореклом скопчано, те тим неко јединство чини, исто тако да морају и сви становници бити скопчани обштом свезом области, те једну целину сачињавати. Плеће назваше природним народом, а све становнике у области народом државним или нацијом. У томе смислу разви се појам народности, тако да тежише сасвим избрисати првобитни и једино прави појам њен, који очевидно неможе друго значити, него само племе.

Ова тежња даје се тим изјаснити, што намеравањем претопљењем свију становника без разлике племена у једну нацију хтедоше уништити природни нагон у сваком племену, да себи извојује државно биће; и то потврђиваше тим, што говораху, да би такав нагон лако разорио досадашње државе, чим би се свуда народне државе основале, што би – ако се у обште даје извистимогло бити тек после страшне борбе међу различитим народима. У томе смислу изјасњиваше право државе на претопљење појединих народа [...]

Појам народа неможемо другчије схватити него као племе; јер само тако показује се народ као нешто органично, које се јавља у једном језику и пореклу. Другчије схваћање појма 'народа' означавало би само гомилу индивидуа [...]

Је ли душевни моменат личности каквога народа у владању над облашћу толико себи пута прокрчио, да је већ у стању такова устројства створити, уз која може обстојати заједница ради свестраног развитка у форми владе и поданика за народ, који чрез то мора стална пребивалишта градити у својој области: онда је од народа постала нација, од области држава.

Дакле држава неконститује народ него народ државу. Тим нека је само толико наговештено, да је модерно схваћање, које, исходећи од државне свемоћи, хоће да све у државу увуче и од свега средство за државне цели да начини, у својим закључењима врло погешно, а и опасно баш тиме, јер одношење изврће, сматрајући земљу а не народ као конститујући моменат [...]

Али ако бисмо из те истине хтели изводити да је народност машта, које ће уз напредак просвете морати сасвим нестати почем у будуће неће више људе везивати један језик и порекло, него узајамна

материјална корист: то бисмо с једне стране сасвим криво схватили душевну природу људску [...]

Дакле, увек је добро делити појам државе и народности, те их точно разликовати. На пр. по земљи могу бити Угрин или Аустријанац, чим означавам своје држављанство или надлежност; али угарске народности, строго узевши, нема исто тако као ни аустријске.

Још већма буну и шкодљивијим постаје појам народности као држављанства онда, кад народност каква, која је у великој мањини према осталим народностима у земљи, својим именом означава земљу, те тежи да то име и свима становницима као држављанима наметне. Као што бива, кад Мађари све становнике у Угарској означавају као 'magyar nemzet' (мађарски народ, те заиста Угарску Мађарском (*Magyarország*) Зову; или кад би Турцима назвали све становнике у Турској – поради држављанства! Ово мешање појма 'народности' са држављанством мора поједине народности срдити јер је сасвим противно њиним чувствима, мислима и појмовима.

Србин на пр. не може никако поњати, да га може ко рачнати у 'magyar nemzet', и исто тако неће пристати, да га ко 'Мађаром' зове, као што Србин у Турској неће хтети да га 'Турчином' зову јер у Турској стањује [...]

Поњајте једанпут биће народности. Немојте је узимати као једно са државом. Гледајте, да разлику међу генетичком и политичном народношћу строго изведете. Тамо где се тиче материјалних обштих земаљских интереса, тамо излазите на среду са политичном народношћу; али онде, где се тиче душевних интереса, тамо унапређујте јединство сваке генетичне народности и немојте искати да се она идентификује са политичном народношћу области.

Државно јединство ваља утврђивати не утњетавањем него подпомагањем народности. Задовољите сваку народност у држави, пак сте обезмоћили разоравајући елеменат начела народности.

Напоследку неvaraјте сами себе.

Као што смо више пута рекли, народност није фраза, није мода. Она је душевно биће једног народа, које му личност образује. На ову личност мора се обзир узети. Само када држава томе удовољи, само онда испуниће се циљ прављенија: да се дође до складности интереса свију држављана.⁵⁸

Владимир Јовановић (1833–1922) син ћурчије из Шапца, формално образовање добио је на београдском Лицеју и пољопривредним академијама у Аустрији (Алтенбург) и Немачкој (Хоенхајм), али је себе сматрао социологом – с правом.⁵⁹ Знао је немачки, енглески

58 М. Полит-Десанчић, *Народности и њен државноправни основ*, Нови Сад, 1862, 6–18.

59 С. Јовановић, Владимир Јовановић – Из историје и књижевности, у: *Сабрана дела Слободана Јовановића*, 11, Београд 1991, 81–117; А. Стојковић, *Филозоф-*

и француски; био је професор на Великој школи, национални револуционар који је био затваран, министар, академик.⁶⁰ Стигао је и да много напише: радове из агрономије, политичке економије, теоријска разматрања друштвених и политичких питања, уџбенике из француског језика и аритметике, новинске чланке о текућој политици, мемоаре, започео је самостално рад на Енциклопедији (*Полијични речник*).⁶¹ У том великом опусу приметни су различити идејни утицаји: немачке идеалистичке филозофије, панславизма, италијанских мислилаца из времена ризорђимента, француских и енглеских позитивиста. Током путовања и дужих боравака у иностранству упознао је више водећих енглеских, италијанских, руских и француских либералних интелектуалаца и политичара но било који Србин тога доба. До краја посвећен ономе за шта се залагао сину је дао име Слободан, а ћерци Правда (крштени кум био је Светозар Милетић). Поседовао је изузетан говорнички дар, знао је да се наметне за вођу и сматран је идејним предводником целог поколења српских интелектуалаца.

Приликом свог првог боравака у Лондону 1863. у жељи да придобије британску јавност за интересе Срба и Србије објавио је студију *The Serbian Nation and the Eastern Question* која је се може сматрати једним од његових програмских текстова.⁶²

ски *попедги Владимира Јовановића*, Нови Сад 1972; G. Stokes, *Legitimacy through Liberalism, Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian politics*, Seattle, London 1975; M. Subotić, *Sricanje slobode, studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1992, 78–105; D. T. Bataković, Vladimir Jovanović: apostol liberalizma u Srbiji, u: *Liberalna misao u Srbiji*, pr. J. Trkulja, D. M. Popović, Beograd 2001, 141–173; Б. Бешлин, *Евројски утицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад 2005, 301–316; 324–330, 477–508; 748–757.

60 Члан Друштва српске словесности постао је 1862. за председника Српског ученог друштва биран је 1883, 1884, 1885. и 1886, почасни члан Српске краљевске академије постао је 1896, потпредседник Књижевног одељења Матице српске био је 1869. године.

61 *Успомене* су објављене 1988. а приредио их је и предговор за њих написао академик Василије Крстић. На крају књиге дата је и библиографија Владимира Јовановића.

62 Убрзо је штампана и на српском. Србски народ и источно питање, *Србски дневник*, 24. и 27. март, 1863; *Србски народ и источно питање*, написао Владимир Јовановић у Лондону, Нови Сад, 1863; Друго издање штампано је исте године у Београду; Студија је поново објављена, са осталим Јовановићевим чланцима у књизи *За слободу и народ*, Нови Сад, 1868, 54–90. Део текста у ком је изложен програм либералне странке објављен је у зборнику докумената Василија Крстића и Радоша Љушића, *Пројами и сјајјујји српских полијичких сјранка до 1918. јодине*, Београд, 1991, 17–20. Б. Бешлин, „Српски народ и источно питање“ Владимира Јовановића као један од теоријских образаца српског либерализма 60-их и 70-их година 19. века, *Глас САНУ CDXX* (2012), 277–293.

„Грађанска друштва још не беху тако уједињена, као што су уједињена данас у тежњи за народном слободом и независности. То није више свеза између засебних лица, већ је то свеза народа утврђена оним што се зове дух времена. Сви народни покрети у ово доба било у Италији или у Грчкој и другим источним земљама, било у Русији и Пољској, у Пруској у Хесенској или у Шлезвику и Холштајну: сви ти покрети непосредни су изрази једне, обште тежње.

Но докле слобода не постане обшта судба народа, вазда остаје важно питање: како да се тежња за народном слободом и независношћу подпуније постигне.

По себи се увиђа да се то питање може решити у кругу разних народности само тако, ако се братска тежња претвори у стварну сагласност; у узајамну подпору и заједничку радњу.

Сваки народ треба да испита себе, па да каже, колико је дорастао за истинску братску сарадњу са осталим народима.

Као Србин ја ћу покушати, да осветлим дораслост србског народа за тесну свезу са својом либералном (слободњачком) браћом, као што се та дораслост огледа у историји и политичком животу Срба.“

Док су Милетић и Полит-Десанчић у својим студијама о источном питању разматрали конкретна решења у виду Балканске федерације, Јовановић је то избегао. Изложио је историју Срба и тренутно стање у Србији. Опонашајући западне мислиоце, који су корене либерализма видели у „германским шумама“, доказивао је да је жеља Срба за независношћу проистекла из чињенице да од памтивека испољавају урођену склоност ка слободи и демократији и не могу да се помире са животом у једној оријенталној деспотији. Такође, неупитна је способност Срба да створе државу и то на начелима уставности и парламентаризма.

Ове идеје разрадио је у брошури *Србенда и ѿишован* коју је објавио 1864. године у Новом Саду. Јовановић је подвргао оштрој критици стране утицаје – не зато што је био ксенофоб него што је сматрао да већина његових сународника брзо и лако усваја из иностранства оно најгоре, а према добрим тековинама остаје равнодушна. Држао је да је за јачање патриотизма (већ је користио ову реч) нужна самосвест која подразумева стварање једног модерног културног обрасца који ће бити срећан спој традиционалног и новог. Овде је испољио и економски патриотизам.⁶³ Како је касније примећено, ставови о

63 *Србенда и ѿишован*, беседа коју је Владимир Јовановић професор Велике школе и редовни члан србског ученог друштва у Београду био намеран да говори на главној скупштини србског ученог друштва но коју је г. К. Цукић председник друштва забранио, Нови Сад, 1864; Беседа је носила назив *О шћедњи* а Јовановић ју је за објављивање преименовао.

грађанском моралу и дужностима; родољубљу, породици, односу према заједници, чувању националних особености карактеристични су за Ђузепеа Мацинија са којим се Јовановић лично упознао и дописао.⁶⁴ Колики је био одјек текста сведочи и изјава Мите Ракића да је, у својим ђачким данима, веровао како је „г. Владимир Јовановић арханђел слободе а ‘Србенда и готован’ друго Откровење Јованово.“⁶⁵

„Господо !

Да се усаврша у Србину све што га га човеком чини, да се развије снага и очува понос народа, да буде свакоме и свима добро: то је узор прерођеној Србији.

Да се обавештавамо и договарамо: то је пут, који води томе узору.

Да предњачи у јавном збору: на то је позвано друштво, које је састављено да негује обшту свест.

Свакојако је на свом месту, да се у овом друштву запитамо: *идемо ли ујравно нашем државном узору?* [...]

Крепки уздањем у себе наши стари узвисише се над собом и основаше темељ узору коме тежимо [...]

Они увидоше, да се извојевана слобода може очувати и развити тек ако Србин буде живео сам о своме лебу. ‘Своја кућа своја слобода’ говорашу они. И они развише сву бригу, да кућом слободу ујемче као *ишћо су слободом кућу ујвргдили*. У оно време они још нису могли мислити на усавршана оруђа и установе за привреду, што само у дугом миру благослов доноси. Али у својим *закрујама*, у својој *вредноћи* и у својој *ишћедљивој јростјоји* нађоше они прве основе за самосталан живот у земљи, којој је још суђено, да се брани од дивљих нападача. Удружење радних сила и капитала било је непремјено главни услов за привреду србског народа, који је оноликим зулумом, глобом и војнама био онако разређен и осиромашен. [...]

Ако је по *ујвргђивању слободе кућом*, и ту ми нисмо оно што су били наши стари. Наши стари поштовали су србске обичаје и имали су сложне задруге, које су уједињеним силама и капиталима могле учинити оношто поједини неби могли. А ми? Ми смо се укалупили у ‘форме’ ‘копиране’ са стране, те имамо више парница него задруга, више инокоштина него у њима производне снаге. – Покретани духом вредноће и штедње наши стари напредовали су у привреди и имућности. А ми? Ако би рекли да смо и ми вредни и шћедљиви: ваља да то докажемо напредком у привреди и имућности. Тај напредак морао би се огледати најшире у већој привредној вештини, него што је била у наших стари, у остварењу проналазака и наука, помоћу којих би са једнаким радом

64 N. Stipčević, *Dva preporoda: studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, Beograd 1979, 142–146; B. Јовановић, *Усјомене*, 147–148, 150–156, 175.

65 *Вигело*, 22. јул и 29. август, 1880.

и капиталом производили више него наши стари, или би једнаке вредности производили са мање рада и капитала него они. Но где су нам знаци таког напретка ? [...]

Отворите новију историју па ћете се уверити, да нисмо какви су нам били стари, одкако почесмо губити веру у оно у што су се они уздали. Наши стари уздали су се у оно што је најчеститије у србском народу; у оно што се развија из свију Срба, али се уздиже над личним страстима и заблудама, те над свима независно влада; у оно што простим речима: *‘ваља се’* и *‘неваља се’* осветљује сваком Србину шта је добро, а шта зло; у оно што из гусала говори србском срцу, што води Србина на сабор и скупштину, што вечито уједињава и чува србски род: у *дух србској народа!* Јест, у тај дух уздали су се наши стари; тај дух охрабрио их је у почетку овог века, да је *„зедан дош’о ваља војевати”*; тај дух учинио је, да се Србски народ из себе прероди, да слободом кућу и кућом слободу утврди, и тако даде нова сведочанства о вечитости својој.

Но ми? Ми као да се не уздамо толико у себе, србски дух, колико у нешто ван себе, у *‘спољашне околности’*. Питам вас, нијели се у нас извесно доба оснивала сва надежда на *Цариград*, као на прву спољашњу околност? И шта нам је донела та околност? Донела нам је наваду, да се *‘јосјодује на душеку све дуван пушећи и каву јијући’*, да се *‘удара намет’ на вилајет’*, да се *‘арчи благо народа’*, а да се никоме недаје рачуна о томе, да се *‘азијатски данјуби и јироши’*. Тако би задан први удар вредноћи и штедњи србској. – Питам вас даље, нијели се другом приликом зависило од *Пейрограда*, као од друге спољашње околности? Није ли та околност донела нам *‘шишуле и чиновне’*, небројене *‘чиновнике’* и златне *‘униформе’*, и учинила да сваки црквени или народни празник буде изговор, да се понавља укус за *‘сјољашње околности’*? То је био нов удар простоти србској, нова провала између *‘јосјоде’* и народа. – Нису ли најпосле ушли у ред наших спољашњих околности и *Беч* и *Париз*? Нису ли отуд спопале нас *‘моде’*, *‘балови’*, *‘салонски луксуз’* и раскошне забаве? Тиме су подведене фамилије, које беху *‘јочесјивоване’* позивом на *‘јоржесјивено јроводење’*, да и даље распростиру *‘моде’*, *‘балове’* и остало разметање.

Тако се дотерало, да се без зазора грди као *‘јросјачко’*, *‘јејачко’*, *‘јаорско’*, *‘јрмаљско’*, *‘јумагинско’*, накратко као *‘лоше све шјо је наше’*, а да се уздиже као *‘нобл’*, *‘фајин’*, *‘ојмјено и јосјодско’* све *шјо није наше*. Тако се успело, да се и у приватном и у јавном животу нашем одели један нов круг, круг *‘ојмјених’* за разлику од *‘јросјих’*.

У своме животу прости осташе верни србским обичајима, и они се вазда диче именом: *Србенда*. *‘Отмјени’* ухватише се у коло *‘спољашњих околности’*, те их називаху час *‘Цариградлије’*, час *‘Русомани’*, час *‘Швабе’*, час *‘Паризлије’* или обштим именом: *јојовани* који чекају да све готово споља дође.

Промотримо ли точније приватни и јавни живот Србенде и готована: онда опажамо ову разлику:

Србенда живи у своме дому; *јошован* у– ‘квартуру под кирију’. *Србенда* застуре скромно али широм своје собе; *јошован* ‘меблира’ обично крајеве голих соба са ‘канабетима’ и ‘фотељима’. *Србенда* се рани простом али крепком и здравом раном; *јошован* пробира јела, слади се ‘покерацима’, ‘гефроренесом’, и осталим ‘посластицама’, он се поји ‘шампањом’ и ‘хинеским чајом’ он пуши ‘американске цигаре’, он испразњује ‘апотеке’. *Србенда* носи скромно али чисто и дугограјно одело; готован се одева по ‘моди’, и његова ‘друга половина’ невиди се из свиле и кадифе, из златног веза, из ‘шлингераја’, ‘штикераја’, ‘чипака’ и ‘карнера’, и она за љубав ‘моде’ баци често непоабане аљине, које би још дуго носити могла. У *Србенде* ‘радња је за човека, а штедња за жену’; у *јошована* ‘вересија’ је за човека, а расипање за жену. У *Србенде* жена је ‘кућаница’; у *јошована* она је ‘госпоја’; у стидљиве кућанице мери се женски образ вредноћом, у бледе госпоје одскакањем наобручане ‘кринолине’; кућаница налази највећу радост својој деци, коју она собом гаји госпоја собом псе на крилу држи, а децу јој туђинка негује; ако јој за руком није испало да их на свет и недонесе. *Србенда* има своје благе дане и своју славу; *јошован* своје ‘соаре’ и ‘ручкове са великом кашиком’. *Србенда* је уверен да ‘много добија онај, који свашта некупује’; а *јошован* ‘купује и што нетреба, па и продаје и што му треба’. *Србенда* ‘увече мисли шта ујутру ваља да ради’; готован све о ‘кредиту’ виси. *Србенда* подмирује своје праве потребе, он вазда рачуна шта је за њега и његов дом, и вазда тежи да оно што му претече преко нужна трошка, пре свега употреби на ојачање своје привредне снаге и на повећање имаовине своје; *јошован* троши вечито без рачуна, и вечито без мере жртвује он будућност садашњости.

У јавном животу *Србенда* хоће да се троши на обштенародне потребе и на оно што је свему народу од користи; готован хоће да зна само за свој лични ‘укус’. *Србенда* хоће, да се свака народна жртва мери коришћу коју народ заиста имати може од те жртве: *јошован* вели да је број ‘деловодних нумера’ мера за трошење народног блага. *Србенда* хоће да буде што мање а што ваљанијих и вреднијих државних слугу; *јошовану* се допада да се пошто пото ‘намножава канцелариски персонал’. *Србенда* хоће да су заслуге, способност и поштење потреба државне службе; готованов ‘чун’ може да плови тек по реки ‘ингрига’, ‘удворавања’ и ‘подлости’. *Србенда* мисли, да је земаљска управа све боља што је простија и јевтинија, а све је простија и јевтинија што више слобода служи за основ јавном миру и поредку; готован неможе да се ‘регулише’ без ‘шпиона’ и ‘силеција’. *Србенда* је душу дао за војника, али *Србенда* мисли да се главна снага државе састоји у слободним установама, јер само за слободу ‘сваки је Србин војник’; *јошован* полаже све на ‘униформу’, на ‘жесточајшу каштигу’ и у последњем часу на ‘банду’. *Србенда* поштује науку, он шаље своје синове у просвећени свет да се уче, он подиже школе и на своме огњишту, само он хоће науку која учи да се у зноју свог лица свој леб једе, која доводи човека у сагласност

са собом и светом, која се слаже са истинским потребама живота, и која уздиже дух народа; *јошовану* је наука оно што води 'господству', а не радњи, што изводи човека из себе самог и света, што не може да се сложи са животом, и што убија дух у народу. *Србенда* признаје и потребу јавних грађевина, само он хоће, да се оне слажу са његовим стањем и да правом коришћу правдају трошак који се на њих чини. Ту он вели '*ишћо ће мене кула на ђенцере кад ја немам нишћиа у ђенцере*', и он своди пажњу поглавито на оно без чега се не може да буде; он подиже чesmе, калдрмише вароши, просеца и гради друмове и оснива оно што је вредно његовог зноја и трошка. Напротив *јошован* хоће пре свега 'парк са водоскоком', 'салоне', 'триумфалне капије', истинске развалине од уображеног театра. *Србенда* се брине да обштински трошкови буду сведени на праве потребе; *јошован* неизкључује из обштинских рачуна ни трошак на 'фајерверке', на 'ракетле' на 'балове' и јавно разметање. *Србенда* има срца за добротворне цели, и он мисли да је милостиња за немоћне и убоге, а награда за заслужне; *јошован* окреће главу од немоћних и убогих, оцрњује заслужне, а иште пензију за дембеле и награду за протуве. *Србенди* је време благо, и он хоће да се са временом напред иде; *јошовану* је време терет а напредак отровна стрела. *Србенда* се радује сабору и скупштини; *јошован* 'затвореном кругу' и мејани, којој надева име 'салон': ту он држи 'балове' ту 'свадбу', ту се у новце 'карта', ту 'луппује'. *Србенда* ни одморно време не арчи, он тада челичи своје мушке прси јуначким песмама и гуслама; *јошован* арчи и радно време на 'игру' и 'музику', уз коју 'швалерским' песмама лечи 'заљубљено своје сердце'. *Србенда* се диви слави својих предака, несмеће с ума своју браћу која у робству цвиле, и клања се великом духу србском који Црној Гори онакве соколове даје; *јошован* пева химне Султану, подвизује да 'у Србији нема људи', доводи у сумњу значај србских јунака, које он назива 'мала племена србска' [...]

Било је времена, кад се све што долази од '*сјољашњих околносћи*', означавало као 'напредак цивилизације'. Ама, кад упоредимо све што су нама '*сјољашње околносћи*' донеле с оним што се заиста зове *цивилизација*: налазимо да је то далеко, далеко једно од другогa. Цивилизација је развитаk човека, усавршање његових личних способности, његових личних осећања, његових личних мисли; она је даље, развитаk народа, развитаk народне слободе и привреде, развитаk народних врлина. Напросто, цивилизација је оно што даје снагу народу, оно у чему се уједињавају сви основи народног живота, оно што се зове човечански напредак народа, оно за што у почетку ове беседе рекох, да је узор младој Србији.

Ако би дакле и оно што нама дође од '*спољашњих околности*', било цивилизација: онда би нас то водило непрестаном напредовању, напредовању из године у годину. То напредовање огледало би се, пре свега у *развишћу слободе и ушврћењу сјурносћи лица и имовине*. Јер што је подпунија та слобода и сигурност, што је слободнији развитаk мисли и

радње, и што је извесније, да ће они који раде и штеде слободно располагати са оним што зараде и заштеде, све је је увиђавнији, све вреднији и штедљивији народ, све јача воља за производну радњу и тековину [...]

Видели смо, како су добро стајали наши стари који су се у себе уздали те су слободом кућу и кућом слободу тврдили. Видели смо, како је обртање око 'спољашњих околности' и рушење унутрашње слободе узрок, што смо назаднији несретнији од наших стари. Само нам се каже, гако да се поправимо. Да тражимо себе у себи, да се ставимо под закриље србског народног духа, духа слободе: то је једини правац спасења нашег. Дух слободе обновио је државу нашу, дух слободе и нас ће укрепити: у слободи је кључ за поправку, у слободи јемство за будућност нашу [...]

Неусилимо ли се да учинимо што се очекује од учених Срба: онда знајмо, да је на нама тежка одговорност за нашу укоченост. Знајмо, *да се дух србској народа најпосле сам собом брани!* Јест, он је увек будан, али устаје само у одсудан час. Он сагиње главу у несрећи, но не да се под њом сломије, већ да она прелети преко њега. Он је прекаљена љубав према роду свом, но не у том смислу, да се само погине за отачбину, већ да се одбрани србски народ.“

На оснивачкој скупштини Уједињене омладине српске одржаној 15–18. августа у Новом Саду је као њен фактички предводник следећи говор:

„Представништву целокупне омладине остаје да само себе определи; а ево како ми судимо о имену те омладине:

Народи као и лица имају свој век и развитак, своју младост и старост. У данашње доба србски се народ политично прерађа, он је цео *млад*. Ми мислимо, да омладина србска, у својој тежњи за напредком народа, представља народну младост, а не младост појединих лица. Ако је тако, онда и 'целокупној омладини српској' припада сво данашње србство, ма колико се разликовала крштена писма његових чланова свакога за себе. Делити данашње Србе 'по топлијој и ладнијој крви' на 'остарину' и 'омладину', значило би, по нашем уверењу, удаљавати се од саме природе србског народа и непитати за главну мисао његову. Па и разликовање 'консерватовца' од 'либералца' не може за србство у ово време имати смисла. 'Либералац' је онај који тежи слободи као услову и основу народног развитака. Србски народ још нема своје слободе; на раскршћу између робства и слободе сваки који се осећа да је Србин, не може бити друго што него слободњак ('либералац'). Кад србски народ постане *сасвим слободан*, тада ће се моћи одвајати код Срба 'конзерватовац', који хоће пре свега да је сигуран за оно што има па ногу по ногу напред иде, од 'либералца' који верује у вечност слободе и хоће брзином времена да напредује. Но докле наш народ још крв лије за извојевање слободе, дотле име 'консерватовац' нема смисла за Србина; оно би значило поглавито чување стеченог општег добра, а узевши србски

народ у *целини*, ми питамо: где је стечено опште добро које би се чувати имало? Где се од пет милиона још ни један милион Срба *слободом* похвалити немогу; ту се заиста нема шта чудити; ту се само напред ступати има, и то јуначки и заједно са временом.

Друго је сад питање: ко иде на скупштину целокупне омладине србске, или ко иначе припомаже напредку народа. Ако би се нашло Србина који би се одрекао тога права и те дужности: тај не би био ‘*ос-шарина*’ нити ‘*консервајшовац*’ него несвестан ако не *изјубљен* – политично мртав Србин. Ко не само да не би хтео учествовати у патриотској заједници целокупне омладине, него би још противу те заједнице радио, тај не би био ништа мање него *издајник* народа свог.

Име ‘целокупна омладина србска’ означавало би дакле, као што га ми схваћамо, саму *народност србску, која је млада*. Народност је вечна љубав за слободу, за право на напредак; она је живи протест противу сваке штете и зла – сваке неправде што се народу чини; она је будни чувар и неумитни осветач народног предања и нарави, народне свести и части, народна сопствена имена, и слободна живота – она је узор човечанског усавршавања у своме роду и братске једнакости међу свим људима. И кад је у томе народност и кад србство данас такорећи *нашљаје* на свет народа: онда и ‘целина србске омладине’ може наћи целине тек у границама народа србског. И тако право каже ‘Зора’ да србској омладини припада сваки Србин који се ‘у души и срцу млад осећа’ [...]

Као умни савез одељених србских земаља, скупштина ‘целокупне омладине србске’ била би претеча политичном јединству тих земаља. У томе и јесте значење њено.⁶⁶

Свој концепт нације и државе Јовановић је сублимирао јасно 1873. у програмском чланку из *Шта хоћемо и како ћемо*.

„За нас Србе, политично подељене и притиснуте као што смо, јемство слободе, правде и напредка моћиће се потпуно сјединити тек у облику *народне државе*, пошто се ослободимо и ујединимо.

У томе погледу имамо право поновити оно, што смо у нашем прогласу казали.

Што друштво чини друштвом јесте сагласност у мислима и осећању, у наравима и обичајима, у вољи и делима, у духу и у карактеру људи који хоће заједно да живе. А где природније да се одгаји таква сагласност, него у недрина народности? Свеза порекла и крвног сродства, држи ту наблизу човека човеку; а истоветност материнског језика чини, да сваки све и сви свакога лако разумеју. Кад стоје на близу једно другоме, па могу да се разумеју, људи се узајамно траже кадгод једно другом затребају; они се сретају и мењају мислима, осећањима, искуством, знањем и услугама, и друштвена сагласност природно се међу њима развија.

66 Поглед на прву скупштину Србске омладине, *Застава*, 8. октобар 1866.

Историја одкад зна за људе, зна и за свезу порекла, језика и племена. А у данашњој Европи начело народности освештано је делом као основа за друштвени прерођај.

Сасвим природно, да они који су пореклом Срби теже да се *народ Српски сав колико ја има ослободи, и у своју собствјену државу уједини*.

Политични положај, историја, географија и етнологија говоре да је Србија позвана да буде огњиште са кога ће светлост истине и у страдајућој суседној браћи будити свест слободе, правде и напретка, и на коме ће јужни Словени своја братска осећања и своје братске тежње гајити [...]

Сваки народ носи у себи услове и јемства за свој живот и напредак; али слобода и правда могу се стално утврдити само кад и оближњи, и други народи својим наравима, својим законима и установама, својим духом и својим начином живота служе обштој сигурности. У средини варварских убојица и војених освајача друштво ће морати пре свега на своју физичну снагу рачунати, а једва да ће имати кад да мисли на умни и морални развитак.

Тако је природно, да људско друштво тежи оном стању, у коме не само да би сваки народ и сваки човек био слободан од туђег притиска и господарства, него би сви народи и сви људи у духу братске сагласности и узајамности чували, подпомагали и бранили слободу, правду и напредак за свакога.

У томе духу и ми ћемо колико можемо припомагати, да се у нашем народу одгаји свест о човештву као о једној великој фамилији.⁶⁷

67 *Будућности*, бр. 1, 1. јануар 1873, у: В. Крстић, Р. Љушић, *Пројрами и сјајјуи*, 71–77.

БИБЛИОГРАФИЈА

Необјављени извори

- Архив САНУ у Сремским Карловцима – АСАНУК
 Фонд *Мийројолијско-йаиријаришијски архив „А“* – МПА А
 Фонд *Збирка йовеља и дийлома* – ЗПД
 Архив САНУ у Београду – АСАНУ
 Књига 12176а, Циркулари Карловачке архиепископије
 Архив Војводине у Новом Саду – АВ
 Фонд *Илирска дворска гејуијација* – ИДД
 Државни архив Аустрије у Бечу (ÖsterreichischesStaatsarchiv) – ÖStA
 Фонд *Kriegsarchiv* – КА
 Фонд *Finanz- und Hofkammerarchiv* – FHKA
 Државни архив Венеције (Archivio di Stato di Venezia) – ASVe
 Фонд *Cinque Savi alla Mercanzia* – CSM (*Prima serie: Risposte, Seconda serie: Diversorum*)
 Фонд *Provveditori alla Sanità*
 Фонд *Collegio (Suppliche, Di dentro)*
 Фонд *Senato (Dispacci, Rettori, Dalmazia)*
 Фонд *Notarile (Atti)*
 Државни архив у Задру – DAZd
 Фонд *Generalni providur za Dalmaciju i Albaniju*

Објављени извори и литература

- М. Андрић, *Fondaco dei Turchi* у Венецији: смештај за муслиманске трговце између правила и праксе, *Зборник Мајице српске за историју* 100/2 (2019), 9–23.
 D. Beales, *Joseph II*, I, Cambridge 2008.
 Б. Бешлин, *Евројски уијицаји на српски либерализам у XIX веку*, Нови Сад 2005.
 Б. Бешлин, „Српски народ и источно питање Владимира Јовановића као један од теоријских образаца српског либерализма 60-их и 70-их година 19. века“, *Глас САНУ CDXX*, Одељење историјских наука, књига 16, Београд 2012, 277–293.

- Б. Бешлин, Борба либерала за превласт у Друштву српске словесности и Матици српској (1864–1866), *Глас САНУ CDXXVIII*, Одељење историјских наука, књига 18, Београд 2018, 281–298.
- М. Bešlin, Identitetske i ideološke pretpostavke u funkcionisanju Vojne granice u Banatu u XVIII veku, u: *Vojna granica u Banatu i banatski militari u 18. i 19. veku*, пр. М. Samardžić, М. Bešlin, Нови Сад 2014, 30–42.
- З. Blažević, *Ilirizam prije ilirizma*, Zagreb 2008.
- М. Borgherini-Scarabellin, *Il magistrato dei Cinque Savi alla Mercanzia dalla istituzione alla caduta della Repubblica: studio storico su documenti d'archivio*, Venezia 1925.
- Ž. Boškov, *Jakov Ignjatović*, Novi Sad 1988.
- Ф. Brodel, *Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII века, Књига 2: Igre razmene*, Нови Сад – Београд 2007.
- Ф. Vaniček, *Specialgeschichte der Militargrenze*, Band I–IV, Wien 1874.
- Г. Витковић, *Сјоменици из будимској и њештинској архива*, I, Београд 1872.
- Г. Васин, Н. Никовић, *Историја Карловачке митрополије*, Нови Сад 2022.
- Р. Л. Веселиновић, Народноцрквена и привилегијска притања Срба у Монархија 1699–1716. године, у: *Историја српског народа*, IV/1, ур. С. Гавриловић, Београд 1994², 39–54.
- Р. Л. Веселиновић, Срби у Хрватској у XVI и XVII веку, у: *Историја српског народа*, III/1, ур. Р. Самарџић, Београд 1994, 427–487.
- Р. Л. Веселиновић, Србија у Великом рату 1683–1699, у: *Историја српског народа*, III/1, ур. Р. Самарџић, Београд 1994, 491–572.
- В. Гавриловић, *Темišварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005.
- С. Гавриловић, Срби у револуцији 1848–1849, у: *Историја српског народа*, V/2, Београд, 1981, 45–109.
- С. Гавриловић, Основни Граничарски закон из 1807 (1808) године, *Зборник Матице српске за историју* 38 (1988), 139–176.
- С. Гавриловић, И. Јакшић, *Извори о Србима у Угарској с краја XVII и почетком XVIII века*, I, Београд 1987.
- С. Gavrilović. N. Petrović, *Темišvarski sabor 1790*, Novi Sad – Sremski Karlovci 1792.
- Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књ. I, Банска крајина 1690–1783, пр. С. Гавриловић, Београд 1989.
- Грађа за историју Војне границе у XVIII веку*, Књ. II, Банска крајина XVII–XVIII век, пр. С. Гавриловић, Београд 1997.
- Р. М. Грујић, *Ајолођија српског народа у Хрватској и Славонији*, Београд 1989².
- А. Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia. Indice generale storico, descrittivo, ed analitico*, I, Roma 1937.
- Д. Давидов, *Српске привилегије царској дома хабзбуршкој*, Нови Сад – Београд 1994.

- В. С. Дабић, *Банска војна крајина (1688–1751). Прилози историји српској и хрватској народа и крајинској уређења у Банији*, Београд – Загреб 1984.
- В. С. Дабић, *Карловачки генералати (1530–1746)*, Београд: Српски архиепископски синод, 2000.
- В. С. Дабић, Кнезови у Војној крајини у Хрватској и Славонији до половине XVIII века, *Зборник о Србима у Хрватској*, 6 (2007), 7–123.
- М. Динић, *Из српске историје средњег века*, Београд 2003.
- М. Динић, О називима средњовековне српске државе – Славонија, Србија, Рашка, *Прилози за књижевност, језик историју и фолклор* 32 (1966), 26–34.
- М. Dogo, The Serb's Religious Freedom in Habsburg Trieste between Privileges and Toleration, *Études balkaniques* LV/4 (Sofia 2019), 696–724.
- Е. Dursteler, *Venetians in Constantinople – Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore–London 2006.
- М. Екмечић, *Сјаварење Југославије 1790–1918*, I, Београд 1989.
- Р. Ераковић, *Књига о Јакову*, Нови Сад 2016.
- Zaključci Hrvatskog sabora*, I, 1631–1693, Zagreb 1958; IV, 1735–1743, Zagreb 1964.
- А. Zannini, *Venezia citta aperta. Gli stranieri e la Serenissima XIV–XVIII sec.*, Venezia 2009.
- Д. Р. Живојиновић, *Успон Европе 1450–1789*, Нови Сад 1985.
- А. Ивић, *Списи бечких архива о првом српском устанку*, књ. V – година 1808, Суботица 1939.
- Ј. Игњатовић, *Мемоари*, пр. Ж. Бошков, Београд 1988.
- Ј. Игњатовић, *Публицистички списи*, 2. књ, пр. Ж. Милисавец, Нови Сад 1989.
- Ј. Илић, Славонско-сремска војна граница половином XVIII века, *Зборник о Србима у Хрватској* 9 (2015), 57–98.
- Ј. Илић Мандић, *Банатска војна крајина (1764–1800)*, Београд 2021.
- Ј. Илић Мандић, Српске миграције у западном Банату у 18. веку – између милитаризације и земљишног питања, *Attendite – Гласник Историјског архива Кикинда* 18 (2022), 61–76.
- М. Јачов, *Венеција и Срби у Далмацији у XVIII веку*, Београд 1984.
- М. Јерков, *Изабрани чланци Светозара Милетића*, Нови Сад 1939, 135–147.
- В. Јовановић, *Српски народ и источно питање*, [написао Владимир Јовановић у Лондону], Нови Сад, 1863.
- В. Јовановић, *Србенда и јошован*, Нови Сад 1864.
- В. Јовановић, *Успомене*, пр. В. Крстић, Београд 1988.
- С. Јовановић, В. Јовановић. Из историје и књижевности, у: *Сабрана дела Слободана Јовановића*, књ. 11, Београд 1991, 81–117.
- М. Југовић, Титуле и потписи архиепископа и патријарха српских, *Богословље* 9 (1934), 253–272.
- Р. М. Judson, *Povijest Habsburškog carstva*, prevod K. Cindrić, Zagreb 2018.

- П. Јулинац, *Крајњое введение в истѣорију ѣросихожедениен Славено-сербска-ю народа*, [...] 1765: <http://digital.bms.rs/ebiblioteka/>.
- Ј. Калић, *Европа и Срби. Средњи век*, Београд 2006.
- Ј. Калић, Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII век), *Зборник Филозофској факултету XIV/1* (1979).
- К. Kaser, *Slobodan seljak i vojnik*, I – II, prevod sa nemačkog Ј. Brkić, Zagreb 1997.
- Т. Katić, *Tursko osvajanje Srbije 1690. godine*, Београд 2012.
- О. Katsiardi-Hering, М. А. Sresstnopolou, The Long 18th Century of Greek Commerce in the Habsburg Empire. Social Careers, у: *Social Change in the Habsburg Monarchy*, ed. Н. Heppner, Р. Urbanitsch, R. Zedinger, Bochum 2011, 191–215.
- Д. Ковачевић-Којић, *Трѣовачке књиѣ браће Кабуѣић (Caboga)*, 1426–1433, Београд 1999.
- Д. М. Ковачевић, *Јаков Иѣнаѣовић: ѣолиѣиѣчка биоѣраѣија 1822–1889*, Београд 2006.
- Д. М. Ковачевић, *Свеѣѣозар Милеѣић, живоѣ и ѣолиѣиѣка (1826–1901)*, Београд 2009.
- Б. Ковачек, *Јован Ђорѣевић*, Нови Сад, 1964.
- М. Костић, *Срѣска насеља у Русији: Нова Србија и Славеносрбија*, у: *Насеља и порекло становништва*, књ. 14, Београд 1923.
- М. Костић, О постанку и значењу тзв. „Инвитаѣорије“ Леополда I балканским народима од 6. априла 1690, *Истѣоријски часоѣис II* (1949–1950), 144–156.
- М. Костић, Прилози историји српско–арбанаског устанка 1689–1690. г, *Архив за арбанаску сѣарину, језик и еѣнолоѣију II* (1924), 11–20.
- М. Костић, Резолуѣија Срба Моришана против развојаѣења Крајина 1750, *Гласник Истѣоријској друшѣтва Новој Сага IV* (1931), 112–114.
- В. Ђ. Крестић, *Срби у Уѣарској 1790–1918*, Нови Сад 2013.
- П. В. Крестић, *Пречани и Шумаѣинѣи. Теодор Павловић и „Сербске народне новине“ о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Нови Сад 1996.
- О. Крешић, *Манасѣиѣр Хиландар и истѣочни Балкан у XVIII веку: кулѣурне и еѣономске везе*, Београд 2021.
- О. Крешић, М. Павловић, Институѣија колекѣивног јемства (kefalet) у османској правној теорији и пракси током транзиѣионог доба, *Зборник Маѣиѣе срѣске за друшѣвене науке 174/2* (2020), 167–183.
- А. Krstić, The Emergence of “Sirf Vilâyeti”: Serbian Migrations to the Territory of Banat by the Mid-16th Century and Their Results, у: *Migrations in the Slavic Cultural Space. From the Middle Ages to the Present Day*, ed. Z. A. Brzozowska, P. Kręzel, I. Lis-Wielgosz, Łódź 2022, 95–110.
- La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517*, ed. G. Cozzi, М. Knapton, Torino 1986.
- Р. Љушић, *Кнежевина Србија*, Београд 1986.

- Р. Љушић, *Вук о српској револуцији*, Београд – Горњи Милановац 1990, 156–159.
Memoirs of Prince Eugen of Savoy, translated from the French by W. Mudford, London 1811.
- Д. Микавица, *Михаило Полић Десанчић: вођа српских либерала у Аустро-ујарској*, Нови Сад 2007.
- Д. Микавица, *Светозар Милетић*, Нови Сад 2016.
- Д. Микавица, Н. Лемајић, Г. Васин, Н. Нинковић, *Срби у Хабзбуршкој монархији од 1562. до 1918*, I, Нови Сад 2016.
- Ж. Милисавец, *Историја Мађице српске, I део 1826–1864*, Нови Сад 1986.
Militär schematismus des Österreichischen Kaiserthums, Wien 1860–61.
- К. Milković, Положај часника према законској регулативи за Војну крајину: Крајишка права (1754.) и Основни крајишки закон (1807), *Povijesni prilozi* 31 (2006), 161–182.
- К. Milković, I. Funda, *The Militar Gränitz Rechten: An 18th Century Legal Reform of the Military Frontier*, *Povijesni prilozi* 55 (2018), 255–283.
- В. Милосављевић, *Сава Текелија и српска мисао*, I–II, Београд 1998.
- Народни конгреси оовострани Срба, [Аноним/ Ђура Вукићевић], *Сербски летопис/Србскій Лѣтописъ* 105/I (1862), 94–129.
- Н. Нинковић, *Миштролић Павле Ненадовић*, Нови Сад 2017.
- Н. Нинковић, Побуна петроварадинских граничара код Боденског језера 1800. године, *Историјски часопис LXXII* (2023), 403–424.
Oesterreichischer Militär-Almanach für das Jahr 1791, Nro. II, Wien (1791).
- U. Özkırımlı, *Theories of Nationalism. A Critical Introduction* (Third Edition), Palgrave 2017.
- Österreichisches Adels-Lexikon des Achtzehnten u. Neunzehnten-Jahrhunderts enthaltend alle von 1701 bis 1820*, von Johann Georg Megerle von Mühlfeld, Wien 1822.
- G. Pálffy, Korunovčané zástavy krajín Uhorskej koruny od neskorého stredoveku do začiatku 20. storočia, u: *Galéria: Ročenka Slovenskej národnej galérie v Bratislave* 2011, 7–30.
- V. Panaite, Trade and Merchants in the 16th Century. Ottoman-Polish Treaties, *Revue des études sud-est européennes* XXXII (1994) 3–4, 259–276.
- M. P. Pedani, *Dalla frontiera alla confine*, Roma 2002.
- M. P. Pedani, A Culture of Trust. Ottoman Merchants and Venetian Notaries in the Early Modern Period, y: *Venetians and Ottomans in the Early Modern Age. Essays on Economic and Social Connected History*, ed. A. Valerio, Venezia: Edizione Ca' Foscari 2018, 31–49.
- Н. Петровић, *Живот и делатност Арсенија IV Јовановића у Османском царству (1714–1737) и Хабзбуршкој монархији (1738–1748)*, Београд 2013, рукопис магистарске тезе.
- Н. Петровић, *Светозар Милетић (1826–1901)*, Београд 1958.
- С. Печињачки, Подаци о уређењу србијанске милиције у 1728/29. години, *Зборник радова Народної музеја Чачак VII* (1976), 140–180.

- С. Пишчевић, *Историја српског народа*, [1795], пр. Ђ. Ђурић, Нови Сад 2018.
- М. Полит-Десанчић, *Народности и њен државноправни основ*, Нови Сад, 1862.
- М. Полит-Десанчић, Источно питање и његово органско решење, пр. В. Крестић, *Зборник Мајице српске за историју* 33 (1986), 147–172.
- Е. Помпео, *Il mondo è povero. Un tragitto antropologico nell'interculturalità*, Meltemi 2002.
- Д. Ј. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690. Срби сељаци и џемлићи*, Београд 1954.
- Т. Поповић, Привреда у 16. и 17. веку, у: *Историја српског народа: Срби под аустријском влашћу*, III/1, Београд 1994, 575–645.
- Ч. Попов, *Светозар Милејић о српском питању*, Нови Сад, 2001, 232–242.
- М. И. Пупин, *Са џемлика до научењака*, [From Immigrant to Inventor, New York 1923], превод А. Маринчић, Нови Сад 1997.
- Ј. Радонић, *Гроф Ђорђе Бранковић и његово време*, Београд 1911.
- Ј. Радонић, Прилози историји Срба у Угарској крајем XVII и поч. XVIII века, прештампано из: *Летопис Мајице српске* 223 (1904), 1–32.
- Ј. Радонић, М. Костић, *Српске привилегије 1690–1695*, Београд 1954.
- Д. Roksandić, Engelshofenov regulament iz 1747. godine (Prilog za povjest slavonske krajine u XVIII stoljeću), *Zbornik Centra za društvena istraživanja Slavonije i Baranje* 20/1 (1983), 235–253.
- Д. Roksandić, *Etnos, konfesija, tolerancija*, Zagreb 2004.
- Д. Roksandić, *Vojna Hrvatska: La Croatie militaire*, I–II, Zagreb 1988.
- Е. Roth, *Die planmäßig angelegten Siedlungen im Deutsch-Banater Militärgrenzbezirk 1765–1821*, München 1988.
- Г. Е. Rothenberg, Nobility and Military Careers: The Habsburg Officer Corps, 1740–1914, *Military Affairs* 40 (1976), 182–186.
- Д. Руварац, Декрет царице Марије Терезије од 29. августа 1752 (свршетак), *Српски Сион* XVI/13 (1906), 359–362.
- И. Руварац, Прилози за повед српског народа у земљи угарској, *Зборник Илариона Руварца. Одабрани историјски радови*, I, ур. Н. Радојчић, Београд 1934, 417–445.
- Р. Самарџић, Српска општина у Сарајеву, у: *Историја српског народа: Срби у 18. веку*, IV/1, Београд 1986, 462–480.
- Р. Samardžić, *Dubrovčani u Beogradu*, Beograd 2007.
- М. Samardžić, Graničarski identiteti na prelomu veka (kraj 18 – početak 19. veka). О историјским оквирима почетака национално-интегративних процеса у Банатској војној граници, у: *Vojna granica u Banatu i banatski militari u 18. i 19. veku*, пр. М. Samardžić, М. Bešlin, Novi Sad 2014, 43–74.
- Светозар Милејић и Народна сјеранка, браћа (1860–1885)*, I–III, ур. Н. Петровић, Нови Сад – Сремски Карловци 1968–1985.
- Светозар Милејић, Сабрани списи*, пр. Ч. Попов и Д. Микавица, I–III, Београд 1999–2002.

- Sermoquem Sabas Tököly deputatus ad nationalem Illiricum Congressum in sessione Temesvarini Die 9-na Septembris Anno 1790. Celebrata, idiomate nationali in Linguam Latinam traductus*, Pestini 1791.
- В. Симић, *За љубав отаџбине. Патриотије и њатриотијизми у српској култури XVIII века у Хабзбуршкој монархији*, Нови Сад 2012.
- В. Скарић, Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку, *Изабрана дјела, Књига II: Прилози за историју Сарајева*, ур. др М. Екмечић, Сарајево 1985, 5–158.
- Ј. Скерлић, *Јаков Ићинајовић. Књижевна студија*, [Друго од писца поправљено издање у редакцији Владимира Ћоровића: Геца Кон], Београд 1922.
- А. D. Smit, *Nacionalni identitet*, [1991], prevod s engleskog S. Đorđević, Beograd 2010.²
- Т. Смићкилас, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, III, Zagreb 1905.
- В. Стајић, *Светиозар Милетић, животи и раг*, Београд 1926.
- В. Стајић, *Светиозар Милетић*, Београд 1938.
- Г. Станојевић, *Далмајинске крајине у XVIII вијеку*, Београд – Загреб 1987.
- Г. Станојевић, *Србија у време Бечкој раџа 1683–1699*, Београд 1976.
- В. Стефановић Караџић, *Deutsch-serbisches Wörterbuch*, [Wien 1872], у: *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. XIX, Београд 1971.
- В. Стефановић Караџић, *Мала простонародња славено-сербска песнарица*, [издана Вуком Стефановићем, у Виени, 1814], у: *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 1, Београд 1965.
- В. Стефановић Караџић, *Српски рјечник истолкован немачким и латинским рјечима*, [Сакупио га и на свијет издао Вук Стефановић Караџић, у Бечу] 1818.
- В. Стефановић Караџић, *Српски рјечник истолкован немачким и латинским рјечима*, [Сакупио га и на свијет издао Вук Стефановић Караџић, у Бечу] 1852.
- В. Стефановић Караџић, *Преписка II (1822–1825)*, пр. Г. Добрашиновић, у: *Сабрана дела Вука Караџића*, књ. 21, Београд 1988.
- Н. Stipčević, *Dva preporoda: studije o italijansko-srpskim kulturnim i političkim vezama u XIX veku*, Beograd 1979.
- Љ. Стојановић, *Сјари српски зајиси и најијиси*, V, Сремски Карловци 1925.
- А. Стојковић, *Филозофски њоілеги Влагимира Јовановића*, Нови Сад 1972.
- Г. Stokes, *Legitimacy through Liberalism, Vladimir Jovanović and the Transformation of Serbian politics*, Seattle, London 1975.
- К. Суботић, *Уговори између Леополда I и српског народа, Лейојис Мајице српске* 184 (1895), 1–12.
- М. Subotić, *Sticanje slobode, studije o počecima liberalne političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1992, 78–105.

- T. Shek Brnardić, *The Upbringing of Competent and Patriotic Officers: Military Education at the Theresian Military Academy in Wiener Neustadt (1752–1805)*, *Povijesni prilozi* 53 (2017), 109–132.
- A. Schmidt-Brentano, *Kaiserliche und k.k. Generale (1618–1815)*, Wien 2006.
- G. Tassini, *Curiosità veneziane*, Venezia 2001.
- С. Текелија, *Описаније живоїа*, пр. А. Форишковић, Београд 1966.
- Темišварски sabor 1790*, пр. S. Gavrilović, N. Petrović, Novi Sad, Sremski Karlovci 1972.
- P. Tibor, *Mađarska politička javnost i srpsko pitanje na Balkanu 1860–1878*, Novi Sad 2001.
- И. Точанац, „Општенародни тутори“, *Мешовиїа їрађа (Miscelanea)* 28 (2007), 7–20.
- И. Точанац, *Срїски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008.
- И. Точанац Радовић, Деклараторија, *Срїска енциклопедија*, III/1, Нови Сад – Београд 2018, 908–909.
- И. Точанац Радовић, Резолуција цара Карла VI из 1720. године, *Мешовиїа їрађа (Miscellanea)*, 32 (2011), 243–254.
- И. Точанац Радовић, Терезијанска црквена реформа и Срби, у: *Држава и њо-лиїишке уїрављања (18 – 20. век)*, ур. П. Крестић, Београд 2017, 9–36.
- I. Тоћанас Radović, *The Great Migration of Serbs and the Question of the Serbian Ethnic and Religious Community in the Habsburg Monarchy, [y:] Migrations in the Slavic Cultural Space. From the Middle Ages to the Present Day*, ed. Z. A. Brzozowska, P. Kręzel, I. Lis-Wielgosz, Łódź 2022, 15–26.
- H. P. A. Theunissen, *Ottoman – Venetian Diplomats: The Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments Together with an Annotated Edition of a Corpus of a Relevant Documents*, *Electronic Journal of Oriental Studies (EJOS)* 1/2 (1998), 1–698.
- С. М. Ђирковић, *Rasciani regales Владислава I Јагелонца, Зборник за иїїо-рију Маїїице срїске* 1 (1970), 78–82.
- Р. Ђук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986.
- А. Форишковић, *Текелије, воїничко њлемїїво XVIII века*, Нови Сад 1985.
- А. Фотић, Између закона и његове примене, у: *Приваїїни живоїи у срїским земљама у освиїї модерної доба*, пр. А. Фотић, Београд 2005, 27–71.
- А. Фотић, Институција амана и примање подаништва у Османском цар-ству: пример сремских манастира 1693–1696, *Иїїириїјски часоїїис* LII (2005), 225–256.
- X. Havadi, *Die Österreichische Militärgrenze: Staatliche Kontroll der Grenze im Absolutistischen Zeitalter*, *Geographia Napocensis* III/2 (2009), 69–82.
- C. B. Edlen von Hietzinger, *Statistik der Militärgränze des Österreichischen Kaiserthums*, Erster Theil, Wien 1817.
- O. R. Constable, *Housing the Stranger in the Mediterranean World. Lodging, Trade, and Travel in Late Antiquity and the middle Ages*, Cambridge 2003.

Corpus Decretorum Juris Hungarici seu Decretum generale incltyti Regni Hungariae, Tomus Secundus, Budae 1844.

B. Cotrugli, *Della mercatura et del mercante perfetto, Scritti gia piu di anni CX e ora dati in luce. Utilissimi ad ogni mercante*, Venezia 1573.

Н. Шулетић, Сведочења о неприликама јенопољског епископа Вићентија Јовановића 1728. године, *Зборник Мајице српске за историју* 105 (2022), 87–103.

Н. Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, Beograd 2002.

С. от Шумарски, Грађа за повестницу сербску – Сербски официри у француској војни од 1792–1801 (Продужение), *Лейойис Мајице српске* 74 (1846).

M. Schwartner, *Statistik des Königreichs Ungern*, Pest 1798.

SUMMARIES

Marija Andrić

BETWEEN IDENTITY AND LEGAL STATUS: MERCHANTS FROM THE OTTOMAN BALKANS IN VENICE

Introduction: subject matter and historical documents. Trade connections between Venice and the Ottoman Balkans were maintained due to good Venetian-Ottoman diplomatic relations. The main participants in this market exchange were Balkan merchants, and that is why on this occasion we have posed the question where they came from and how they presented themselves to the Venetian authorities. We have considered whether it is possible to discern their identity, using the available data, from the perspective of ethnic and religious ties or other forms of collective representation. Therefore, in the context of this analysis, we attempted to define the identity of traders from the Ottoman Balkans, according to two types of information. Firstly, based on the affiliations they embraced, there's evidence of a distinct „sense of belonging“ identifiable among these merchants. Then, based on insights into their legal status, that is, the privileges they held within the territory of the Republic of Venice as merchants from the Ottoman Empire.

We searched for the answers in the State Archives of Venice (*Archivio di Stato di Venezia*) and all the documents presented here are in the Italian language. Primarily, those are different types of merchants' official letters to the Venetian authorities, such as petitions in which they sought permission for the import and export of certain goods, appeal about what they considered to be an infringement or damage to their rights guaranteed as foreign subjects, as well as legal complaints they wrote due to numerous misunderstandings and disputes. Starting from the assumption that these contain expressions deprived of administrative formalism, i.e., they hold statements coming directly from the traders, we supposed that they would involve models of expressing a sense of connection with a community or homeland.

Although there was no form for addressing the Venetian administration imposed to merchants, we must also consider the potential influence of state interpreters (dragomans), who translated those documents or

even participated in the drafting process. Accordingly, when drawing our conclusions, we had to take into account the fact that in this process some statements could have been altered, certain details seen as irrelevant and thus omitted. This is important to emphasize because it explains the absence of some phrases and expressions we are searching for, which cannot be found whatsoever in individual merchants' appeals. We assigned equal importance to the replies to merchants' petitions written by Venetian officials, as well as different decisions and regulations made for the purpose of their business operations in the city. The records made in the Venetian offices contain important data about the merchants' origin. Moreover, Venetian decrees helped to provide, albeit partially, answers to questions that would otherwise remain unresolved in the absence of preserved direct communications from the traders.

The basic starting point for researching any subject matter related to commerce in Venice is the archival series of the Board of Trade (*Cinque Savi alla Mercanzia*). Information collected and organized for this occasion, taken from the documents stored in these registers, includes extracts from letters and petitions submitted by merchants, parts of court proceedings, as well as various debates and analyses of trade issues. Among other things, of relevance are also record series of the Venetian Council (*Collegio*), particularly the sub-fund in which petitions were kept (*Suppliche, Di dentro*), as well as the records of the Health Magistrate (*Provveditori alla Sanità*). Reviewing the above-listed collections of historical documents from the State Archives of Venice has enabled us to observe the identity of the Balkan merchants in several layers according to their geographic origin, profession, religion and legal status. The terms and phrases used to express their affiliation need to be analyzed carefully in the adequate context, so as to avoid the trap of interpreting them according to contemporary meanings.

Geographic origin. In large Mediterranean cities and trading centres, the use of the term „natione“ (Latin *natio*, Italian *nazione/nazione*) often appeared as a common way of explaining and naming foreign trading communities, which were present in a certain territory for a longer period. In that way, they were distinguished from local inhabitants, and it was also the case in Venice. The city population in Venice was divided into citizens (*cittadini*), patricians (*patrizi*) and common people (*popolo*), while all inhabitants of other parts of the Republic had the status of Venetian subjects (*sudditi veneti*). As one of the cities that attracted merchants and travellers from different regions, in Venice the term „natione“ was used for those without the status of its population. This term referred to merchants of German origin (*mercanti di nazione tedesca*), of Muslim ori-

gin (*nazione turca*), those from Florence (*nazione fiorentina*) and others. If we for the sake of adjusting to our language use the word „origin“ or „community“, we will come closer to the real meaning that „nazione“ had in sources from the 16th to the 18th century, thus avoiding any ambiguities that may emerge in case we literally translate the expression that was to assume a new meaning in the following period.

In some cases, the term „nazione“ was used to denote a group of merchants of the same confession or geographic origin. This practice is evident in a 1579 document outlining the Board of Trade's stance on how to proceed regarding the petition of Muslim „merchants from Anatolia“ (*la Nation de Natolia*) in which they opposed living with Muslim merchants from Greece and Bosnia (*quella [nation] di Gretia e Bossnia*). This expression was also used in the 17th century to refer to merchants originally from the Ottoman Balkans. A 1620 justification from the Board of Trade, mentioned Albanian and Bosnian merchants as „Nationi Albanesi e Bossinesi,“ but also as merchants from Asia „la Nazione Asiatica“. The public officials from the highest level of the Venetian State were quite familiar with the multi-ethnic and multi-confessional composition of the Ottoman Empire population. This is best reflected in the documents of the Board of Trade, which had extensive experience dealing with Ottoman merchants. Therefore, in a regulation from 1633 concerning legal disputes involving Ottoman traders, the Senate specifically stated that the regulation applied to „Muslim merchants, merchants from the East, and all other Ottoman subjects“ (*Turchi, Levantini, et altri Sudditi Turcheschi*). Subsequently, all of them were referred to as „queste Nazioni,“ which should be translated as „these merchant communities.“

Familial and native ties. Engagement in commerce was largely linked to family tradition, as merchants often inherited initial capital, utilized established contacts, and leveraged the reputation of their fathers and relatives. This is evident in the way they presented themselves. They frequently stated the names of other family members, undoubtedly aiming to highlight a good professional reputation and success in maintaining business continuity and connections. In their written addresses to the Venetian authorities, they referred to family members, relatives (*parente*), or ancestors (*avi*), thus wanting to provide evidence of the long trading tradition in Venice, which was continued by them. These data are important for our research as they represent one of the few examples where merchants express their attachment to the roots and connection with the ancestors. On the other hand, expressions and phrases showing their affection for the homeland and one's own people are absent from the merchants' correspondences. When giving information about their identity,

merchants rarely referred to their birthplace as „homeland“ (*patria*) nor did they use special expressions in their petitions to emphasize attachment to the birthplace community.

Making contact with compatriots who had left their domestic environment for the same business reasons was expected, leading foreign merchants in major Mediterranean hubs to form groups opposed to local traders. A good example for it are colonies that traders established on foreign territories, such as those people who left Dubrovnik for Belgrade where they formed a type of community whose members maintained their businesses through this networking. Compatriots guaranteed for one another, forming solid networks that aimed to facilitate navigating the foreign environment. Mapping such a community among Serbian merchants is significantly hampered by the fact that they autonomously found accommodations and contacts. Unlike their Jewish (Ghetto Ebraico), Muslim (Fondaco dei Turchi), and German (Fondaco dei Tedeschi) counterparts, the Balkan Orthodox merchants did not have state-provided lodgings in Venice. That „strong network“, created independently by merchants in a foreign environment, most frequently functioned unnoticed until an incident occurred. The only preserved proof of the place of residence of the Serbian merchants is from 1666 and, as such, gives the basis to our assumption. It can be found in the Senate's decision that refused to exempt several Greek-origin traders, with permanent residence in Venice, from paying additional taxes for the accommodation they provided to Orthodox merchants. Among other Balkan merchants who rented rooms in those inns, the Senate also listed Serbian merchants (*mercanti Servi*): „[...] merchants living in this city who in their houses offer lodging mainly to Athenian, Moldavian, Bulgarian, Serbian, Bosnian, Albanian and other Orthodox merchants from Macedonia, Athens, Ioannina, Epirus, Thessaly and other parts of Greece [...]“

The influence of the people coming from the Balkans to Venice was evident, and some of them left trace in the city's toponyms. For example, two Venetian streets were named *Calle degli Albanesi* due to the presence of Albanian immigrants, while two streets and two bridges were named after people from Dubrovnik (*Calle Ragusei*, *Ponte dei Ragusei*), indicating their evident presence in the city. The street whose name eloquently speaks of the noticeable flow of Balkan goods and the influence of Balkan merchants is „Street of the Raška Cloth“ (*Calle delle Rasse*). There are theories that it was named after „raša“ (*rassa*, *rascia*), white woollen fabric commonly used for gondolas, imported to Venice from Serbia and Bosnia. The fact that an Orthodox Christian merchant from Scutari, Ilija Luković, during his stay in Venice in 1766, rented accommodation in that street,

leaves the possibility for assuming that merchants from the Ottoman Balkans gathered in that part of Venice, so it may have been another reasons why the street got its name.

Religious identity. The merchants from the Ottoman Balkans often declared their affiliation in front of Venetian officials, and documents reveal this pattern of identity. The challenge we encounter in this case is the frequent listing of a general determinant „Christian/Christians“ (*cristiano/cristiani*), which does not always allow us to assert the specific Christian denomination in question. It prompts one to wonder whether Christian communal identity of the merchants coming from the Ottoman Empire was stressed in order to win the favour of the Venetian regulatory authorities. Supporting this assumption is a complaint submitted to the Board of Trade in 1753 by a group of Christian merchants regarding the decree that all merchants from the Ottoman Empire must share accommodation in Zadar. In that complaint, a group of Christian believers from Bosnia expressed their concern, deeming it inappropriate to practice their religious customs in the presence of Muslims in a shared lodging. The phrases such as „we, merchants of Cristian faith“ (*noi mercanti di Cristiana Religione*) and „religious practice“ (*culto di Religione*) were obviously used with the intention to generalize the complainants' status. Furthermore, the phrase „our Sacred and venerable institution“ (*gl'uffici impostici dal Sacro nostro venerabile istituto*), which clearly alludes to the church, is ambiguously stated, likely with the intention of encompassing both the Catholic and Orthodox Churches. Finally, the petitioners are recorded as „Christians from Bosnia“ (*supplicanti cristiani di Bosina*), showing that a collective Christian identity was important in the struggle for rights that most likely united the merchants of these two religion groups regarding one issue.

We may only assume that Ilija Luković, a merchant from Scutari, also wanted to evoke the sympathy of the Venetian administration by declaring his Christian faith. While from his signature we can see that he presented himself as a Christian (*Elia di Zuanne Lucovich Cristiano mercante Scutario*), in an appeal submitted by Muslim merchants we find the information that he was actually an Orthodox merchant (*Elia Gioca Greco Suddito Ottomano*). Furthermore, there are clear examples indicating that groups of merchants intended to cause a sort of benevolence of the Venetian administration. In 1781, merchants from Scutari called Nikola and Lazar, insisted on their affiliation to Catholicism in order to ensure their priority among other Ottoman subjects, stating, „We are Ottoman subjects, but we are also Catholics“ (*Siamo Sudditi Ottomani, ma siamo Cattolici*).

It is important to emphasize that in the Ottoman Empire it was not common to insist on aforementioned personal identities, because for the

Ottoman administration, the identity derived from the legally defined status of the Ottoman population held significance. From the perspective of the Ottoman state, one of the relevant divisions of the population that played a crucial role was the division between Muslims and non-Muslims based on which believers had certain rights and protection. The manner in which Christian merchants from the Ottoman Empire presented themselves in their complaints to the Ottoman administration differs from the practice they followed in Venice. On the other hand, in European countries, professing Christianity brought with it certain privileges. By highlighting their Christian faith in the territory of Europe, merchants were not subject to special laws intended for other confessions, which implied residing in separate accommodation and limited mobility.

In the documents from the 17th and 18th centuries, the merchants' identity was recorded by the phrase „mercante Greco“ or „mercante di rito Greco“, which emphasized that someone was a Christian Orthodox merchant, i.e., someone who observed the Orthodox rites. In this manner, a merchant from Belgrade was noted in a document from 1644 (et uno Greco col suo garzone dal Belgrado), and in 1793, the Sarajevo Orthodox merchant Filip Gavrilović (*mercante Greco Filippo Gavrilovich Gionpich*). This was most likely the consequence of the how merchants presented themselves and emphasized their religious affiliation during business negotiations and the conclusion of sales contracts. Orthodox Christians in the broad territory of Southeast Europe were called members of „Greek non-Uniate“ or „Greek Oriental“ faith (*Graeci Ritus Non Uniti/Orientali Ritus*). „Greek“ name as a determinant for Orthodox Christianity was an abbreviated version of these full names. The Orthodox Christian identity was also important for some types of merchants' business organizations, one of which were trading companies (*ditte*). Under the auspices of kinship ties, these enterprises also cherished collective religious identity, which can be learnt indirectly, from written statements of Venetian merchants, who referred to their business partners as „Greek Orthodox enterprises“ (*ditte in Bossina Greche di rito*).

To interpret the statements of merchants presented to the Venetian administration accurately, it is also necessary to be familiar with the procedures followed in Venetian offices. This knowledge helps avoid misinterpretation of certain phrases. For example, part of the standard procedure in Venetian lazarets (*lazaretti*) included questions about the health status of the place from which travelers arrived, the number of infected, and various other news about epidemics. The documents reveal that questions were repeated in the same format, thus it can be concluded that there was a certain pattern for conducting conversations in the lazarets. In some

examinations, the Orthodox merchants made a solemn oath to Venetian officials „in the name of their religion“, „baptism“ and „the sign of the Holy Cross“ (*Giuro sopra la mia fede e sopra il mio Battezzo/ Giuro per la mia fede e per questo Santo Segno di Croce*). The fact that similar phrases also appear in the vows of Catholics and Muslims (*Giuro per la mia fede*) suggests that these expressions were not solely initiated by personal feelings. It is likely that the oath was part of the response to questions posed by the Venetian health governor (*Provveditore alla Sanità*) where the oath had already been formulated verbally.

Merchants' legal status. The legal status of the Ottoman merchants in Venice was yet another model of the collective identity of the traders from the Ottoman Balkans. Not all foreign merchants enjoyed the same rights in Venice, which depended on the political relations between Venice and the merchants' country of origin. The exchange of goods between the Ottoman Empire and Venice was facilitated by good diplomatic relations established through capitulations (Italian *capitulazioni*, Turkish *ahdname*) – peace agreements confirmed by a new sultan after coming to power. Based on these agreements, trade connections were maintained, but Venetian administration more precisely legally defined the privileges of merchants from Ottoman territory. When the capitulations were not in force, during war conflicts, merchants from the Ottoman territory lost protection that would enable the restitution of lost capital in looting attacks.

There is no body of laws within which we can see how Venice exactly regulated the rights of Ottoman merchants. Moreover, the rules were subject to changes depending on different circumstances and influences. That is why these regulations are scattered in numerous documents of the Venetian administration, with amendments emerging ad hoc, according to the needs dictated by the market demand and political relations. The Venetian decrees needed to legally define certain trading groups coming from Ottoman territory and to which some law applies. Due to the multi-ethnic and multi-confessional composition of the Ottoman state, it was impossible to list all trading groups that were under the Ottoman administration. Therefore, in all decrees regulating their business in the territory of Venice, it was important to emphasize that those were the merchants with the status of „Ottoman subjects“ (*sudditi ottomani*). This phrase had further versions, so they were also labelled as „Sultan's subjects“ (*sudditi del Gran Signore/Sultano*) or „subjects of the Ottoman Porte“ (*sudditi della Porta*). Namely, in a proclamation from 1673, it was highlighted that the presented decision refers to „Muslim merchants and other trading communities that are the Sultan's subjects“ (*mercanti Turchi, et altre Nationi Suddite del Signor Turco*). Demanding the protection of their own inter-

ests, the merchants presented themselves as a professional collective with a common business objective, regardless of differences in their religion or origin. Therefore, the description of the goods brought to the port of Split in 1684 states that it involved the capital of „both Christian and Muslim Ottoman subjects“ (*tanto de mercanti Christiani Sudditi della Porta, quanto de Turchi*).

Venetian officials became acquainted with the multi-ethnic composition of the Ottoman Empire population primarily through their trading cooperation with the members of that profession. We have already shown that traders had a pronounced regional identity. Based on those data, the Venetian administration understood how people from a certain province, city or region had the status of Ottoman subjects. An example of this is found in a document from 1716, in an analysis of the question of demand for Venetian goods in the Ottoman territories, which depended on the needs of a certain region. It was emphasized then that the „people“ (*popoli*) in Bosnia, more than other „Ottoman subjects“ (*più d'ogni altro Suddito Turchesco*), favored Venetian fabrics. Official documents of Venetian offices did not highlight the ethnic group to which the traders belonged, even when referring to a specific geographical area of the Ottoman Empire from which they came. Thus, in 1762, the merchants from Bosnia and Serbia were listed as „Ottoman subjects“ (*Mercanti Ottomani Sudditi della Porta*).

For all the above mentioned reasons, in the 18th century, in their petitions merchants cited the identity guaranteeing them the precious rights to conduct trade exchanges with Venice. In the sources, numerous examples of the use of all three elements (religion, origin, and legal status) in the representation and designation of individuals and groups can be found, but often with only two elements mentioned – geographic origin and legal position. From this, it can be concluded that the mention of legal status is almost always present in all signatures of foreign traders in Venice, while their religious and regional identities are less consistently used, but still present.

Conclusion. The presence of the Serbian merchants who did business in Venice was largely obscured under the veil of terminology of collective identities characteristic for the early modern epoch. On a larger scale, there is an evident connection that existed at the professional level among the merchants with the same geographic origin, regardless of their ethnic and religious affiliation. However, it seems that there was no other reason for recording the merchants' regional origin except for administrative purposes. In the Venetian administration's documents, expressions indicative of a sense of community, solidarity, and ties among Ottoman Balkan

merchants were largely absent, presumably overlooked by officials indifferent to capturing these nuances. At the same time, we have seen that there was a convergence of Christian faith traders into one or more groups that could act in solidarity in the business sphere, under conditions outside their domestic environment. Additionally, the Orthodox Christian group also clearly profiled itself as independent. The identity of merchants from the Ottoman Balkans was narrowly defined by Venetian-Ottoman diplomatic relations and, consequently, traders were recorded in the documents based on the legal status they had as Ottoman subjects, which is also the prevailing collective identity among them.

Isidora Točanac Radović

**THE ETHNIC AND RELIGIOUS COMMUNITY
IN THE PRIVILEGES OF THE
HABSBURG RULERS (1690–1743):
SERBS – RASCIANS – ILLYRIANS**

The Serbian ethnic and religious community, as well as its identity in the Habsburg Monarchy, was defined by language, religion and cultural features. In the preservation of the particularity of the Serbs living in the territory of a multiethnic and multiconfessional state, a great role was played by religion they confessed and the church organization to which they belonged. Orthodox Christianity was the strongest cohesive element of the Serbian community in the territory of the Habsburg Kingdom of Hungary and the Military Frontier, where the majority of the Serbs lived. Freedoms, rights and privileges guaranteed to them, as believers of the Orthodox Church, by Emperor Leopold I during the 1690s, also determined the legal and political status of the Serbian nation in the Habsburg Monarchy until the 1770s and the reform carried out by Maria Theresia in the Metropolitanate of Karlovci.

At the end of the 17th century, by the ruler's edicts, t.e. the Privileges of Leopold I, the Serbs were distinguished as a separate religious and ethnic group in the Habsburg Monarchy. Defined as the Serbian nation of Orthodox religion, they could not fit in with the existing frameworks of the Hungarian class-divided society which did not recognize the nation defined by its religious affiliation. This status of the nation encroached onto the existing legal and class order of the Hungarian state and led to frequent conflicts between the Serbs, who defended their Privileges, and

the Hungarian classes, who contested them. The defence of the unimpaired privilege rights, Orthodox religion and the Church and, in a broader context, the struggle for preserving the tradition, customs, language and alphabet, gathered all categories of the Serbian society of the 18th century around the common goal. Through the struggle for preserving their privilege rights, there was an increasingly stronger feeling of affiliation to the Serbian ethnic community, homogeneous on the basis of religion and language.

Moreover, the Privileges of Leopold I lay the foundation for the communication of the state and the Serbian Orthodox community. They determined the manner in which the court offices in Vienna described and defined the said community, and what words and terms they used. The terminology of the Habsburg administration about the Serbs that was adopted in the 17th century changed very little during the 18th century. In the official communication with the Court, the Serbs adopted the imposed terminology that differed from the vocabulary used in the communication within the community itself.

This paper analyzes the terminology from the texts of the edicts (Privileges) granted by Leopold I to the Serbs in the period between 1690 and 1695. The change in the terminology was followed in the texts in which the Privileges were confirmed by Emperor Joseph I in 1706, Charles VI in 1713, as well as Maria Theresia in 1743.

The first Privilege of Leopold I, announced through the Court Secret Office (*Cancellaria Aulico Intima*) on 21st August 1690, marks the beginning of his legislative activity regarding the Serbs and, at the same time, the beginning of the formation of the Habsburg terminology related to the Serbs. In the text of that edict, the Orthodox Church was named *Orientalis Ecclesia Ritus Graeci*, the title of Patriarch Arsenije III Čarnojević was *Orientalis Ecclesiae, Ritus Graeci Rascianorum Archi-Episcopus*, while the Serbian nation was called the community *Graeci Ritus et Nationis Rascianorum*. That text also uses the terms *Natio et Lingua Rasciana, rasciani sacerdotes*. The same words and names were used in the Protection Edict of Leopold I of 11th December 1690 and in the so-called Second Privilege of 20th August 1691. Both edicts were announced by the Hungarian Court Office (*Cancellaria Regio-Hungarica Aulica*).

The first changes in the terminology used by the Habsburg administration are contained in the so-called Third Privilege, which was announced through the Hungarian Court Office on 4th March 1695. Although the expressions *Populis Rascianis* and *Populi Rasciani Ritus* were still used, the text of this edict uses for the first time the adjective „Serbian“ as a synonym for the adjective „Rascian“. When Patriarch Arsenije

III is first mentioned, his title is stated as *Servianorum Graeci Ritus Archi-Episcopus*. In this text, Leopold I warns about those who try to prevent *premissum Archi-Episcopum, et Populum Servianum* from performing their ancestors' service, that *memoratus Archi-Episcopus Servianus* Arsenije Čarnojević had humbly asked him to keep their previous rights, that a sufficient number of *Rasciani seu Serviani Populi ... Familiae* from the yoke of Turkish slavery were had become his subjects etc.

The Rascian people was the prevailing name for the Serbs in the Privileges of Leopold I, which was taken by the Habsburgs with the Hungarian royal offices. Rascia as the name for Serbia and Rascians or Rasciani for Serbs appear sporadically in the Hungarian sources from the end of the 12th century and subsequently were used on a larger scale. The name Rasciani or Rascians was used for Serbs in the sources from the time of the Wars of the Holy League.

The Eastern Greek Rite Church (*Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus*) was the official name for the Serbian Orthodox Church in the Habsburg Monarchy. That name was the literal translation of the syntagm stated in the request sent by the Serbs to Emperor Leopold I in June 1690. *Orientalis Ecclesiae Ritus Graeci Rascianorum [Servianorum] Archi-Episcopus* was the title of Patriarch Arsenije III stated in the Privilege edicts of Leopold I. After the transition to the territory under the Habsburg rule, the right to emphasize the dignity of the patriarch in the title used in the communication with the authorities was not acknowledged to Arsenije III. During 1695, Arsenije III states the dignity of the patriarch in his title and afterwards he most often signed as *Orientalis Ecclesiae Ritus Graeci Archiepiscopus et Rascianorum Patriarcha*.

The changes in the terminology and the manner of addressing the Serbs were introduced during the reign of Joseph I. According to the established tradition in the Habsburg Monarchy, each new ruler confirmed the privilege edicts of his/her predecessor through those court offices in which the edicts were originally announced. On 7th August 1706, through the Court Secret Office, Joseph I confirmed *Litterae invitatoriae* of 6th April 1690 and the Privilege of 21st August the same year. The title of Arsenije III in the introductory text of Joseph's confirmation is different from the one in the Privileges because in the meantime he had been recognized the right to use the dignity of the patriarch as well, so that now it was stated as *Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archi-Episcopus, et Rascianorum Patriarcha*. The greatest change refers to the use of the new word for describing Serbs – Illyrians. The Serbian nation was named *Gentis et Populi Illyrici, sive Rasciani; Gentem Illyricam*. In this text, the nation was for the first time labelled by the proper noun Illyrians (the form *Illyriorum*) instead of only

the adjective. In the confirmation through the Hungarian Court Office of 29th September 1706 there were no larger modifications of the terminology as compared to the vocabulary of Leopold's Privileges. At that time, Joseph I confirmed the Protection Letter of Leopold I to the Serbs of 11th December 1690, as well as the two Privileges of 20th August 1691 and 4th March 1695 respectively. The text frequently uses the adjectives „Rascian“ and „Serbian“, while there is no noun „Illyrians“ or adjective „Illyrian“.

After 1706, the term „Illyrian nation“ was used as a synonym for the Serbian nation, although in its broader original meaning it referred to the imaginary concept of ancient heritage among the Slavic nations in the Balkans. The idea of the Illyrian nation became particularly current during the Wars of the Holy League, when the Habsburg army began the liberation of the Balkan Christians from the Ottoman power.

At the request of the then Archbishop and Metropolitan Vićentije Popović and the entire Serbian nation, Charles VI confirmed Leopold's Privileges according to the usual form and through both offices which had announced them. In the confirmation through the Court Secret Office of 2nd August 1713, among other words, Charles VI also refers to Serbs as Illyrians. The title of Arsenije III Čarnojević, who is mentioned in the introductory text, is *Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archi-Episcopus et Rascianorum Patriarcha*. The title of Vićentije Popović, who, together with the people, asked for and received the confirmation of the Privileges, was *Orientalis Ecclesiae Ritus Graeci Archi-Episcopus, et Rascianorum Metropolita*. In the text, the Serbian nation is called *Gentis Illyricae, seu Rascianae*; *Gentis et Populi Illyrici sive Rasciani*, as well as only *Populo et Natione Rasciana*. In the confirmation of the Privileges through the Hungarian Court Office of 8th October 1713, the established terminology was used of Leopold's Privileges and of the confirmations by Joseph I through the same royal office. The title of Arsenije III is *Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Archi-Episcopus et Rascianorum Patriarcha*, while the title of the current head of the church, Vićentije Popović, was *Orientalis Ecclesiae, Graeci Ritus Metropolita et Archi-Episcopus*. In this confirmation, the Serbian nation was called *Gentis et Populi Rasciani; totius Gentis Rascianae, Populique Serviani*.

During the reign of Charles VI, the terminology of the Privileges and their confirmations was broadly used. In 1728, for example, the ruler confirmed with a special edict Mojsije Petrović as *Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus ArchiEpiscopum et Rascianorum Mitropolitam Carlovicensem*. In this text, the Orthodox Church was called *Graeci ritus Orientalis Ecclesiae Nationis Illyricae, seu Rascianae*, while the Serbian nation was referred to as *Graeci Ritus Populum; Populus Rascianus; Populum Graeci Ritus Rascianum*.

Maria Theresia confirmed the Privileges through the Court Secret Office on 24th April 1743, where in the introductory text of the confirmation the prevailing name for the Serbs is Rascian people (*Populo et Natione Rasciana, Populum Nostrum Rascianum, Gens Rasciana*). In two places the Serbs were called an Illyrian tribe and people (*Gentis Illyricae, Populo Illyrico*). The change in the terminology as compared to 1713 refers only to the title of the request applicant to Maria Theresia, asking her to confirm the Privileges. It was Patriarch Arsenije IV Jovanović with the entire nation. His full title stated in the text was *Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Patriarcha, Archi-Episcopus, et Rascianorum Metropolitae*. Through the Hungarian Court Office, Maria Theresia confirmed the Privileges on 18th May 1743. As expected, the confirmation text omitted the word „Illyrian“, since the office which announced the confirmation at the time did not use it. The Serbs were called *Gentis, Populique Rasciani; Gentis et Populi Rasciani*. Several times in the final part of the confirmation this nation was called Rascian and Serbian (*Gentis Rascianae, Populique Serviani; Gentem et Populum Rascianum ac Servianum; Gens haec Rasciana et Serviana*). When first mentioned in the text, Arsenije IV is stated with the title in a slightly broader form than in the confirmation announced through the Court Secret Office, namely *Orientalis Ecclesiae Graeci Ritus Patriarcha, et Rascianorum in Terris et Ditionibus Nostris commorantium Metropolitae, et Archi-Episcopus*. Further in the text he is mentioned only as *Patriarcha, Metropolitae et Archi-Episcopus*.

With the confirmation of the Privileges during the reign of Maria Theresia, one circle was completed. The empire's politics towards the Serbs, founded on the Privileges of Leopold I, which began to be formed in 1690, was completed by Maria Theresia's confirmation in 1743. From the mid-18th century, a new period followed in the Habsburg Monarchy, marked by domestic transformation and reforms which led to the creation of a strong, centralized and organized state. The reforms were related to all the segments of the state organization and life of its subjects, regardless of their ethnic and religious affiliation. In that period, a model was sought for permanently resolving the question of the legal status of the Serbian Church and nation, founded on the Privileges, in a manner that would suit to the state. The final result was a separate law *Rescriptum Deklaratorium Illyricae Nationis* adopted in 1779. From that time, the validity of the Privileges was reduced to church and religious matters, while everything else was regulated by the state laws.

The terminology of the Privileges about the Serbs remained in use throughout the 18th century. Although both terms for the nation can be found in the sources, the term „Illyrian“ became noticeably to prevail over

the term „Rascian“. It was the consequence of the increasing numbers of Orthodox population which, particularly by seizing and permanently keeping Banat, also included a large Wallachian, i.e., Romanian community in the Orthodox body of the Habsburg Monarchy. Thus, the Privileges were no longer exclusively Serbian, but became Orthodox in general. Therefore, the term „Illyrians“, i.e., „Illyrian“, as synonymous with the terms „Serbs“ and „Serbian“ in the texts of the Privileges and their confirmation, assumed the meaning of the generally Slavic and Christian Orthodox during the second half of the 18th century. Although the Serbs increasingly called themselves the Illyrian nation, the broader meaning of the word exceeded the ethnic and linguistic frameworks of the Serbian community. At the same time, the name „Rasciani“ became a derogatory term for the Serbs in Hungary, just as Greek non-unified religion for Orthodox Christianity. That change was clearly seen during the session of the Council of Timisoara in 1790. In the documents adopted at that National-Ecclesiastical Council, the term „Illyrian“ was, almost as a rule, used for the nation, religion and the Church. The ethnic determinants such as Serbian, Greek or Romanian were mainly omitted, although the participants of the Council included the representatives of all three ethnic communities.

Jelena Ilić Mandić

FRONTIER SOCIETY AND ITS PROTONATIONAL IDENTITY PARADIGMS

Introduction: Military frontier, an institution *sui generis*. For understanding the proto-national identity paradigms of frontier society, of crucial significance are parallel processes of frontier administrative consolidation in a certain territory and over certain (mostly immigrant) population. Until the mid-18th century, Frontier territorial scope was relatively permanently established, and thus the framework into which sedentary population with dual (military and peasant) obligations could be placed. By that time, the frontier organization relied on the loose legal regulations, and even on customary law. Between 1747 and 1754, a set of regulations was adopted for organizing *regiments* within particular borderland regions, while the first comprehensive law for all parts of the Military Frontier was adopted in 1807. The system of territorial-administrative units, or regiments, served as a framework for fixing the

„frontier identity“. The established regional identity coexisted alongside professional and socio-economic identities based on the frontiersmen's rights and obligations. By the mid-18th century, the development of the Military Frontier as a distinct institution was fully completed, with its inhabitants living according to norms that differentiated their territory and society from provincial areas. This was primarily due to their frontiersmen status, which protected them from personal dependence on landlords, military obligations that included the right to bear arms and participate in wars, and their property rights as owners of private land holdings – to name the most significant ones. Their dual status is best encapsulated by the widely used phrase „free peasant and soldier“. The legal and economic characteristics of borderland organization made the territory of the Military Frontier a unique paradox within the existing feudal-state environment. Most succinctly, that autonomous region was subordinated to the ruler and the Court Council of War (*Hofkriegsrath*) and was not part of the Kingdom of Hungary, i.e. the system of counties and large estates in the immediate hinterland.

State concept of the „frontier nation“. Although it is undeniable that a true „frontier nation“ never materialized, or rather, never fully thrived, there are elements of frontier identity which can be perceived as related to the „national“ one. Frontiersmen regarded their frontiers as their homeland, the land of their ancestors and descendants. They perceived their personal and collective engagement in the military as serving the welfare of the state, whose embodiment was the ruler from the Habsburg dynasty. Through the actions of central authorities, the frontiers gradually acquired not only the „external“ characteristics of territorial-administrative structures, but also the „internal“ characteristics of a well-ordered society with democratic features, where every individual held equal rights and obligations. Namely, in the frontier areas, various institutions provided a framework within which frontier life unfolded according to specific and standardized rule, encompassing military and economic administration, judiciary and education. The functioning of these institutions within a clearly defined territory ensured the establishment of a specific legal, social and economic order that represented a necessary framework for shaping, if not „mass“, then at least a prevailing public culture. This concept emphasized unity through affiliation with „professional“ group while, at the same time, seeking to neutralize elements that disrupted „unification“, including the principles of ethnic, religious and linguistic (self)identification. Seen in this light, the concept of the „frontier nation“ was shaped by the same principles that governed feudal, estate-based communities and states for centuries.

The concept of the frontier society as „standardized“ according to a given pattern can only be discussed from the mid-18th century onwards. During the 1740s and 1750s, starting with the reform based on the „new model“ in Slavonian-Syrmian military frontier (1747), the reorganization of Banal military frontier (1750), the abolition of Tisza and Mureş military frontiers (1751), and the enactment of the Military Frontier Laws for Karlovac and Varaždin Generalates (1754), the „regulation“ of individual parts of the Military Frontier was completed, significantly standardizing its territorial-administrative and military organization. This change is evident both in terms of consolidation of its areas into regiments, the establishment of service rules for military personnel and officers, and in adoption of a unified collective name for the frontiersmen. Previous designations used in parallel – such as national militia, frontier militia or land militia (*National Miliz*; *Grenzmiliz*; *Landmiliz*), and the confiners (*Confiniaren*) – were replaced by the term „military frontiersmen“ (*Grenzer*, *Militärgrenzer*). Simultaneously, there was socio-economic standardization of the frontiersmen's status based on their rights and obligations. Their duties were classified into „internal“ and „external“ service, with the former being performed within, and the latter outside the Frontier. The General Military Border Law of 1807 merely confirmed the fundamental elements of border organization. The single collective term addressed by Emperor Franz I in the preamble of that legal code is „military frontiersmen“ (*Воени-Граничари*), announcing his intention to regulate the „order“ (*сосѣожение*) in which the frontiersmen's lives would be organized, for the general welfare.

The professional (and simultaneously personal) relationship with the ruler was based for every official in the Monarchy, whether civilian or military, on the public act of taking an oath (*Jurament*). The personal relationship of every soldier and the ruler was practically demonstrated by swearing the oath anew each time a new Habsburg ruler ascended the throne. The content of the frontiersmen's oath has been preserved for us in one of its informal forms – in recommendations for what the text to be read to the members of the newly formed people's militia of the Kingdom of Serbia should contain before they swore the oath in 1728. Among the items to be read to the frontiersmen, there was a warning about their duty to report any news that might threaten the safety of the emperor's estates and subjects. As a curiosity, we highlight the suggestion that their duties should refer to the preservation of Habsburg welfare – „to the last drop of blood“. However, in the accompanying text, we learn that the frontiersmen did not recite or repeat every line of the oath. Instead, it was read to them, and then they confirmed in a much shorter form that they understood the content of what was read.

The personal and direct relationship established and cherished between the ruler and each soldier could be further strengthened by showing special mercy to deserving individuals – by granting medals or decorations, as well as conferring nobility (in the form of noble titles, coat-of-arms or diplomas). Opening the path to the deserving and loyal, Empress Maria Theresa at the beginning of the Seven Year War, in July 1757, introduced the Military Order of Maria Theresa (*Marie-Theresie-Orden*), making it available to all officers – „of any military rank and regardless of religion“. Emperor Joseph II further extended the possibilities for acquiring decorations by introducing in 1789 the Honorary Medal for Bravery (*Ehrenzeichen für die obligate Mannschaft*) accessible to all soldiers regardless of their rank or origin. Since both „domestic“ soldiers and „foreigners“ could receive it, this medal was also available to those who participated in the volunteer units (*Freicorps*) in the newly-conquered territories, which were mainly situated in Serbia and Bosnia. The death of Joseph II was also used as the programmatic moment for the establishment of the cult of the „soldier emperor“ and the elevation of the army to the pedestal of the self-aware state structure.

The concept of the particularity of the frontier regions was deeply rooted in the long history of their development and gradual integration in the frontier system. Between 1747 and 1754, a series of legal regulations were enacted to organize these areas into cohesive military, territorial, legal and social systems. Each of these frontier regions had its own headquarters (general command) and maintained direct communication with the superior Court War Council in Vienna. Indeed, the General Military Border Law of 1807 indicates that the Military Frontier was perceived as a collection of several mutually equal frontier regions. This is evident from the law itself, which in its very title, translated from the German original into „Illyrian“ in Vienna in 1808, says: „Basic laws for Karlovac-Varaždin, Banal, Slavonian and Banat military frontiers“. The fact that the Military Frontier represented a „the state within the state“ was recognized among the population on the other side of the border and seen as its attractive feature. While speaking to General Simbschen in 1808, Karadorde insisted primarily on the guarantees that Serbia would never become part of Hungary and that, in the event of the (desired) Austrian occupation it would become integral part of the Military Frontier. The widespread understanding that the main characteristic of the Military Frontier was its differentiation from the Provinces of the Hungarian Kingdom was articulated much later by Vuk Stefanović Karadžić, judging by the definition from his German-Serbian Dictionary (published posthumously in 1872): „Militärgrenze f. Gegensatz des Provinziale; military, soldiery, frontier, border“.

Ethnic identity. The use of the name of *Rascians* traces back to the privileges granted by Hungarian kings in the 15th century, and it is in this manner that its unwavering presence in the Hungarian diplomatic and everyday life should be interpreted. However, by the mid-18th century, the term „Rascians“, although still in use in the broader territory of southern Hungary, increasingly gave way to the name „Illyrian“ in the official court documents. For the population in Banat, this term was already used by General Engelshofen in 1741, when considering the formation of the „people's frontier militia“ in that area, from the group of the „Illyrian people settled along the Danube and Timiș rivers“. Since the early 18th century, the „Illyrian“ variant of the Serbian name took primacy and was introduced in the names of official state institutions overseeing matters concerning the populace under the jurisdiction of *metropolitans of Karlovci*, the most important of which was the Illyrian Court Deputation (*Illyrische Hofdeputation*), active from 1751 to 1777. In military affairs, the term „Illyrian“ appears in the names of two specific military entities. Firstly, in the name of the „Illyrian Cavalry Regiment“ (*Illyrische Husarn Regiment*) which existed between 1734 and 1740, and secondly, in the naming of the region in Banat referred to as the „Illyrian Frontier“ (*Illyrische Grenze*) or the „Illyrian-Banat Frontier Regiment“ (*Illyrische banatische Regiment*), established in 1764.

With the gradual consolidation of the *Metropolitanate of Karlovci* and its parish networks, alongside the professionalization of the officer corps and the diminishing influences of estates on internal affairs of regiments and generalates, the attitude towards Orthodox community became increasingly tolerant and firmly established. Religious identity was articulated through affiliation with the „Eastern Church“ (*Ortodoxa Orientalis Ecclesia, Orientalische Kirche*) and the „Greek rite“ community (*Graeci ritus*). The use of these terms in emperors edicts (so called *Privileges*) from 1690 onwards paved the way for themselves and suppressed some more local naming conventions, such as those used in the territories of Croatian borderlands, the Varaždin and Karlovci generalates and the Banat frontier: *Wallachische Religion, Altglaubische Religion, Schismatici*. It seems that the unification in favour of the „Greek-Eastern rite“ was also carried out in the mid-18th century, at least in official documents. In that period, the censuses of the entire population of frontier regiments distinguished their inhabitants as either „Catholic“ or of the „Greek rite“ (*Chatholisch / Graeci ritus*). These designations were used both in the population census of three regiments of the Slavonian military frontier in 1751, and in two regiments of Banat military frontier in 1768. Meanwhile, an increasingly prevalent distinction emerged, delineating the community of „Greek non-Uniates“ (*Graeci ritus non uniti*) from the Uniates (*Uniti*).

We particularly examined the concept of patriotism, which, apart from the dynasty, was also directed towards the frontier territory, seen as the homeland. The frontiersmen anchored their status on three elements: land ownership, free confession of orthodox faith and military obligations. The settlers who participated in shaping the frontier region in Banija during the late 17th and early 18th centuries grounded their status on two claims – „they arrived because of the given word and promised rights“ and their sole desire was to serve „loyally and fairly, with guns and sabres against heathen Turks“. This understanding remained unchanged until the demise of the Military Frontier. Franz Vaniček, the author of the first monograph dedicated to that institution, noted the following: „the frameworks in which the militia was to be formed [on the Tisza and Mureş Rivers] were undisturbed land ownership, free confession of [orthodox] faith and the right to the freely utilize the forests“. However, this seemingly simple explanation conceals the essential understanding of the socio-economic reality of the borderlands, where the attitudes towards service, religion and land (and its resources) was inseparably connected. It can reliably be argued only that elements of religious, territorial, and professional identification coexisted, and they manifested within the Austrian state, or more precisely, within a state that was neither „Turkish“ nor „Hungarian“. From this perspective, monasteries became symbols of the „conquered freedom“ with the status of symbolic places in the „mental topography“ of the frontier.

Cultural identity (case study). We have identified and examined elements of cultural identity through a series of documents related to a significant historical event: the demilitarization of the Tisza and Mureş military frontiers and their integration into the county system of the Kingdom of Hungary in 1750 and 1751. Preserved documents from this period reveal how this decision provoked the discontent of frontier inhabitants, inciting them to address their requests and desires to relevant authorities. On that occasion, they tried to underline their own connection to the land they inhabited and their military status, emphasizing the legality and legitimacy of their appeals based on historical past. Additionally, they projected their aspirations for the future and articulated their perceptions of „others“, further solidifying their stance regarding their privileged status.

The society of the 18th century constructed its identity based on affiliation with specific territorial-administrative units, resulting in fragmentation in relation to the state as a whole. In the region of the Military Frontier, the same principle applied as in counties and large estates: settling in a particular territory entailed acceptance of a specific suzerain jurisdiction and thus adoption of a distinct legal status. When the Tisza

and Mureş frontiersmen contested the decision to demilitarize their frontiers, expressing reluctance to forfeit their military status, the authorities responded by emphasizing the legal reality that „it is not the people, but the territory that will be incorporated [into county system of Kingdom of Hungary]“. Legally speaking, territorial affiliation also implied determination of one's status.

The Tisza and Mureş frontiersmen formally maintained their frontier status between 1700 and 1751, when they lived in military villages (called *stationen* or *šanci*) along the Tisza and Mureş Rivers. They inherited their military service from their grandfathers and fathers, serving mostly as the third generation of the frontiersmen in the same territory. Their identity was aligned with their rights and obligations as the inhabitants of the frontier region, as well as with the enduring aspect of time, as they passed down their duties through generations. They invoked the legacy of their many generations of service and the longstanding tradition in which they participated, emphasizing the great personal sacrifice and commitment with their lives and health. Additionally, by referencing the rights and obligations they undertook in their oath to the ruler, the frontiersmen positioned themselves as upholders of legality. The principle of legality should be understood in contrast to its legal antithesis – treason and disloyalty. By invoking loyalty based on their oath, they reaffirmed their adherence to common legal practices.

The Tisza and Mureş frontiersmen justified their appeal by reminding the authorities of the origins of their service long ago. They emphasized that due to their military service, they had been „invited“ from the Ottoman side and had chosen to side with Austria. This moment of migration appears to have been testified many times in other documents as well, marking the „beginning of the history“ of the frontier communities, not only those situated along the Tisza and Mureş Rivers. This migration, which was preceded by the „invitation and promise“, served as the cornerstone, half a century later, shaping the frontier communities' perspectives on the particularity of their status, the purposefulness of the service and the legitimacy of their presence in the Hungarian plains. Indeed, many sources link the origins of their memory and tradition with the migration „from Turkey“. A similar sentiment was expressed by the Banal frontiersmen in their plea to protect the Monastery of Komogovina from its dissolution in 1778, reminiscing the beginnings of their settlement in the lands across the Kupa River.

In their petitions and grievances, the Tisza and Mureş frontiersmen did not speak about their ancestral homeland. The Ottoman Empire, from which they originated, played a limited role in shaping their tradi-

tions and identity; it was only instrumentalized as an argument to support their claim of being invited to relocate from there. Any visible tradition about the life in the Balkans was „erased“ or at least put aside so as not to „disturb“ the idea of the Frontier as their homeland. Their true „ancestral home“ was, in fact, the frontier region they settled in – „and now we can no longer stay here, where so many of our forefathers died and where we were born“. The land they inhabited was regarded as their ancestral territory, as well as the homeland of future generations. Furthermore, in the frontiersmen's perspective, the territory of their Frontier was intimately linked with the freedom to practice their Orthodox faith. They believed that the service in the Frontier, both of their forefathers and their own, was grounded in an oath pledging allegiance to the „House of Austria“, aimed at preserving its „welfare, laws and our Church“. The frontiersmen were reluctant to give up the symbols of the frontier tradition and freedom – their houses, local churches and forefathers' graves, and to leave them in the territory of the abolished frontier they would be forced to depart from.

From the notion of the privileged military status (contrasted with the dependent peasantry) and the recognition of the privileged legal status of the frontier territory (compared to the Provinces), an awareness of their own distinctiveness vis-à-vis other social groups and nations emerged. The above-listed elements are contained in the reasoning of the Tisza and Mureş frontiersmen as to why they refused to relocate: „we will stay on this land“, rather than „move away and wander here and there, like gypsy caravans, unlike a true and privileged people“. Similarly, in other documents, a nearly identical sentiment regarding their privileged status was expressed by categorizing „peasants“ and „foreigners“, alongside „gypsies“, as undesirable „others“ with whom the frontiersmen refused to identify themselves. A shared characteristic among these social groups was their lack of land and property rights within the existing feudal order, unlike the frontiersmen who possessed such rights. However, the frontiersmen's perception of their own privileged status derive not only from their land-ownership tied to their military status, but also from the national and ecclesiastical privileges granted by Habsburg emperors to the Serbian Orthodox people led by their clergy, since 1690.

Frontier tradition: Between patriotism and opportunism. The concept of the „frontier tradition“ must not be viewed as a uniform or singular phenomenon, even in the 18th century. Historical sources indicate that its reinforcement was significantly influenced by a symbiotic relationship between state and church leaders. The social groups which founded their „protected“ status on the *privileges* were, apart from the frontiersmen,

also the county peasantry, the town population of merchants and artisans, and the clergy – of the Orthodox faith. The awareness of the national *privileges* being founded on the military role of the Serbian settlers in the Military Frontier was the reason why the frontiersmen were particularly subject to pressures. Metropolitans and bishops recommended that peace and order in the regiments should be maintained in agreement with the commanders serving there, emphasizing subordination as both a Christian virtue and an official duty. They warned that disobedience would result in punishment, both secular and spiritual. Metropolitans of Karlovci reminded the frontiersmen of the order proscribed by Privileges, sometimes begging them and sometimes cursing them. In their anger, the metropolitans sometimes objected to the frontiersmen daring to forget their place in relation to the expectations set by their emperor and compatriots. In 1800, Metropolitan Stefan Stratimirović implied that the offence of rebellious frontiersmen at the Boden Lake carried double weight considering their status, firstly within the domestic (frontier and privileged) order, and secondly as citizens of the state. The frontiersmen's disobedience was viewed as a violation that could be reflected on „our whole church and people“. Given that the consequences of ostracism would also affect their families and relatives, the question that arose was: Do the rebellious frontiersmen have the right to act in such a way as to decide about the destiny of their kinship?

Although initially there was little understanding for the frontiersmen's dissatisfaction, their rebellion showed that they were certainly aware of their own significance and capable of advocating for political objectives. Their dissatisfaction prompted the establishment of a state committee to examine the circumstances in the Military Frontier in 1803, ultimately resulting in the enactment of General Military Border Law in 1807. On the other hand, despite numerous temptations, it turned out that the frontier tradition persisted and was transmitted from one generation to the next, enduring even after the demilitarization of the Military Frontier. The elements of that tradition can be recognized in the memoirs recounted by Mihajlo Pupin from his childhood recollections, written at the outset of the 20th century. His memory includes a number of „topoi“, some of which we analysed in the previous chapters. Furthermore, his reminiscences suggest a noteworthy conclusion: that the „freedom-loving“ sentiment had a central place in the self-perception of the frontiersmen during the late 19th century as well. Recalling the notion of the „spiritual, economic and political autonomy“, along with the „heroic“ battles against the Turks, the narrative surrounding the granted Privileges, the defence of the Austrian Empire and the dynasty from Frederick the Great and Napoleon and,

more recently, from the Hungarians, the commitment to the models exemplified by Karađorđe and Garibaldi and, finally, the disappointment in the Habsburg emperor who „abandoned his frontiersmen“ – these elements took on the form of „historical images“ that constituted the frontier tradition.

Branko Bešlin

LIBERAL IDEAS IN THE CONCEPTS OF NATION AND STATE AMONG THE SERBS (1790–1870)

The modern concepts of nationalism and patriotism were shaped among the Serbs between 1790 and 1870, whereas the key role in it was played by liberally oriented intellectuals and politicians. Just as with many other nations in Europe (Germans, Italians, Poles and Hungarians), liberalism and nationalism among the Serbs were also intertwined at that time. Here we have chosen the texts by Sava Tekelija, Vuk Karadžić, Jakov Ignjatović, Svetozar Miletić and Vladimir Jovanović.

A turning point in the history of the Serbs in Hungary was marked by the Council of Timisoara in 1790. It was called after the death of Joseph II, who, owing to his dedicated absolutism, centralization and reduction of feudal privileges incurred wrath of the Hungarian nobility which considered „nation“ (*Natio Hungaricana*) only the members of its own class, regardless of their different ethnic origin, and defended Hungarian statehood. The Serbian leaders feared that the Privileges granted by the Habsburg rulers would not guarantee the preservation of nationality and faith in case they were not approved by the Hungarian Council. The ruler allowed the Serbs (*Illyrisch-Griechisch Nicht Unirte Nation*) to hold their ecclesiastical-national council before the Hungarian one in order to oppose them to the Hungarians once again.

The majority led by the priests and officers believed that they should continue relying on the Viennese court and asked for territorial autonomy for the Serbs in Banat. The minority, which was against it, included mostly the noblemen who for the first and only time took part, as a separate class of 25 representatives, in the work of an ecclesiastical-national council. Their spokesman was Sava Tekelija (1761–1842, one of the wealthiest and best educated Serbs in Hungary, who acted as a Hungarian nobleman and patriot. In his lengthy speech, he claimed that the Serbs and the Hungarians were two ethnically different nations, but that

in political terms they made „a single nation“ – Hungarian. He criticized the representatives of the citizenry who asked for the „class equality by the French model“, because this „great nation burnt its noblemen's certificates only after the new constitution was confirmed and approved as permanent by all sides“. Seven decades later, some Serbian liberal nationalists declared Tekelija their political predecessor. However, unlike their liberalism, Tekelija's liberalism was not democratic but „right-oriented“, as promoted by English wigs and Hungarian nobility believing that only the representatives of the higher classes were entitled to defend constitutionality and freedoms. He did not reassure the majority who believed that the Serbs were offered more by Viennese absolutism than by feudal, class-divided Hungary. Nevertheless, the Council still wanted to be prepared for another possibility and sent a plea to Leopold II to increase the number of noblemen among the Serbs because „according to the Hungarian constitution, only noblemen can enjoy public dignity, honours and other privileges“.

With the outbreak of the First Serbian Rising in 1804, Tekelija showed his great ambition. He wrote a letter in French for Napoleon Bonaparte and delivered it to the French envoy in Vienna. In it, he used exclusively the word „nation“ for the Serbs and it is completely clear that he did not make it equal to the belonging to the state and nobility, but to the linguistic and ethnic similarity since he considered the Serbs all the inhabitants of the Balkans, regardless of their religion because, if „the French Revolution could unite Catholics, Calvinists, Lutherans and Jansenists through enthusiasm for liberty and equality, it should also be possible for nationalism to encourage the unification of the Serbs and to weaken religious fanaticism, removing in itself all matters of religion and speaking only about nationalism and fatherland [...] Organizing the Italian republics, the French sought old names to encourage enthusiasm of the new republics. Thus, was it not possible to declare the Illyrian republic or the Illyrian kingdom? This name has been accepted by all the Catholics of that nation in all the countries, and it is not resented at all by those of Eastern faith“. Tekelija did not hide his wish to be the leader of the Serbian uprising or even the „Illyrian kingdom“.

He also saw that the Hungarian nobility began upgrading its class nationalism by emphasizing the Hungarian linguistic and cultural identity. In the middle of the 1820s, the foundations were laid of Hungarian cultural and scientific institutions for that purpose. Following this example, Matica srpska was founded in Pest in 1826. Tekelija was appointed its president for life in 1838 and with his endowments he made Matica srpska into the wealthiest cultural institution of non-Hungarian nations in Hungary.

With the passage of time, the understanding of the nation and patriotism among the Hungarians will be placed on a broader basis. However, the constant attitude will remain that all, regardless of their language and origin, make a single „political nation“ – Hungarian nation. Following the example of German thinkers, first of all Johann Gottfried Herder (1744–1803) and Johann Gottlieb Fichte (1762–1814), the Serbs adopted the concept that each nation was a „genetic individuum“, „natural community“ based on the common origin, i.e., a particular and unique „national spirit“. Language was emphasized as the most important factor of such spiritual-cultural togetherness. The precondition for a nation to achieve freedom and perform its historical mission was to create the state, because only in that way could it fully develop its creative possibilities. Believing that the „spirit of the nation“ in its purest form was preserved in the oral tradition on the largest scale, national-romanticists began noting and publishing poems, stories, fairy tales, proverbs and customs. Under the influence, as well as using the advice of German folklorists, an immeasurable contribution to the construction of the Serbian national identity was made in that respect by Vuk Karadžić (1787–1864). Having in mind that elementary literacy among the Serbs had only begun spreading and that literature was in its initial stage of development, folk tales and other forms were favourite texts. Vuk's reform of the language and the script, i.e., request for accepting the folk language as the literary one, provoked disputes that lasted almost half a century – where one of Vuk's opponents was Tekelija himself.

Among the Serbs in the Principality of Serbia, although it was not completely independent, pride because of the gained statehood grew stronger, while regional divisions were being overcome, including the resentment towards many newcomers, particularly the Serbs from Austria who made the majority in administration and education until the middle of the 19th century. It took time to develop patriotism through everyday life and acting of the institutions among the broadest classes. The nation was not identified with statehood, while nationalism and patriotism were not in disharmony among the Serbs in the Principality. Among their compatriots north of the Sava and the Danube Rivers, that disharmony was pronounced, and during the 1848 revolution, it was manifested dramatically.

When Hungary wanted to gain its independence, at the May Assembly in Sremski Karlovci, Serbian Vojvodina was declared as a separate political-territorial unit, which led to the civil war with the Hungarians. Many Serbs found it difficult to make a choice, even those who played an outstanding role in public life: Count Petar Čarnojević, the descendant of the famous Serbian family, was sent as a commissaire to pacify his

compatriots; Jovan Hadžić-Svetić and Teodor Pavlović, who contributed largely to Serbian culture, believed that the national program, reflected in the formation of Vojvodina, was illegitimate and unfeasible.

Speaking of the phenomenon of the divided national and patriotic sentiments, the paradigm in Serbian culture is Jakov-Jaša Ignjatović (1824–1889). He was raised on Vuk Karadžić's tradition, wrote in his native language and with his works gained an outstanding place in the history of Serbian literature. According to Jovan Skerlić, „there are few Serbian writers who had a better and higher opinion about the Serbian nation than Jakov Ignjatović. No one went further than him in excessive nationalism, no one believed more in the nation's great virtues, the ability of self-determination and self-management among others, in the possibility of its immeasurable progress and development“. However, Ignjatović enthusiastically showed his patriotic sentiments towards Hungary, which can be seen from his *Memoirs* as one of the most impressive testimonies about the 1848 „Rebellion“. He entered the conflict with his compatriots immediately before the May Assembly, when he said that „we should leave aside Vojvodina and the Hungarians, and instead we should agree on building a larger state, with expanding Serbia and gaining Dušan's empire [...]“ This is how he explained the way he acted: „In my heart were the freedom of Hungary as my homeland and the freedom of Old Serbia, the country from which my forefathers came. Difficult choice [...] Should I really fight against my homeland, should I battle with those who eat the fruits of the same country, who observe the same laws like me, who live under the same roof? It is impossible. Should I hurt the wound and the body of my brother with the same blood? It is impossible [...]. In this battle in my soul, I admit, I have lost my bearings“.

Later on, in his numerous texts he pointed out that Serbia's duty was to liberate the compatriots who still lived in the Ottoman Empire, and criticized the governments in the Principality for not pursuing more decisive foreign affairs. At the same time, he condemned every thought that the enlarged Serbian state should include even the smallest part of Hungary.

At the end of the 1850s and the beginning of the 1860s, a new generation of intellectuals and politicians entered the public life among the Serbs on both sides of the Sava and the Danube Rivers. Its most prominent representatives were Svetozar Miletić, Mihailo Polit-Desančić and Vladimir Jovanović. Since they had established their connection as students, before the 1848 Revolution, they soon became the leaders of the opposition movement that fought against absolutism both in Serbia and Austria, and at the same time strived for the national unification. In 1864 liberals assumed leadership in the most important cultural and educational institu-

tions in Hungary: Matica srpska, grammar schools in Sremski Karlovci and Novi Sad, where they also played the key role in founding the Serbian National Theatre. In the same year, their fellow liberals attempted to do the same in Belgrade, but were prevented, although temporarily – in 1868 they had the main say in the Great School and in the Serbian Learned Society – the forerunners of the University, i.e., the Academy of Sciences. In the meantime (1866), the liberals from Serbia and Hungary made joint efforts, following the example of Young Italy, and founded the United Serbian Youth in Novi Sad.

As early as 1848, in his fiery speeches and texts Svetozar Miletić (1826–1901) showed that he had the qualities of a people's tribune. He fought for the rights of the Serbs in Hungary publicly and within the limits of the law. However, when it came to the preparation of the uprising in the Balkans, he and the members of his party acted secretly, in collusion with the politicians from Serbia and the uprising leaders and agitators from Montenegro, Bosnia, Herzegovina and Bulgaria. In the eyes of the Hungarian authorities and public, he was a dangerous national revolutionary who worked on the destruction of Hungary. The Serbs did not see him as a politician, but as a national leader. Later on, he was the only liberal who became a national hero, like Mazzini in Italy and Kossuth in Hungary.

When Franz Joseph abolished the Voivodeship of Serbia and Banat of Temes and annexed it to Hungary in the programmatic *Tucindan Article* and other texts, Miletić decisively took the attitude that the Serbian national leadership should do away with the traditional politics of relying on Vienna and attempt to find a solution to the national question in a parliamentary way, negotiating with the Hungarians. „The Voivodeship – or the political being of the Serbian people from this side – has been buried, but those who buried it, together with it buried something else, which will never be able to resurrect“; the Serbian people has too long been the „Austrian guard“, and it is „more disgraceful after such an experience once again to become someone else's weapon“.

His politics of cooperation with the Hungarians did not last long. Miletić criticized their understanding of the nation back in 1860, anticipating that it would be the cause of the discord: „The Hungarians, in a wrong manner, mistake the understanding of political and natural nationality, the latter being based on the unity of origin and language. They have invented a theory of historical-political individuality of the state; according to that theory, the state is a political individuum or nation – *natio* – the character of which is determined by historical development [...] Only that nationality has state and political significance – other are tribes – *gentes*, *népek* – or earlier *breeds* and *kinds*, which cannot be recognized

as nationalities for the factors of the state, or the state constitution and home affairs [...] It is a wrong theory based on the same principle as the requests of aristocracies and classes that only they are important in political life [...] This theory only conceals the aspiration of the Hungarians to hungarize all other nations in their state; they have already appealed for force; now they would like to give moral force to their aspiration and they have resorted to this sophisticated theory“. In his speech in the Hungarian Parliament in 1868, it is possible to see the influence of the ideas about national freedom, as expressed by his fellow companion Vladimir Jovanović: „The founding basis of this proposition is: the principle of nationality, the divine principle which has become the watch word of this century, and the driving force of further human progress, which has become the landmark of our time, or ‘in hoc signo vinces’ (in this sign thou shalt conquer) [...] There are those who consider nationality the last human prejudice, which is an obstacle to real human progress, which invented and encouraged despots to use that idea to cross the roads of human freedom, and which will vanish in the light of human education and freedom, just as other religious and secular prejudice and other castes, classes and privileges have vanished. I have an opposite opinion“.

Miletić's close associate, Mihailo Polit-Desančić (1833–1920) acted more moderately in politics and seemed to many like an antipode to Miletić – he had a long life, succeeded Miletić as the leader of the Liberal Party and witnessed the Serbian unification. His inclination towards theoretical thinking can also be seen in the 1862 brochure *Nationality and its State and Legal Basis*. „Many faults of modern state law so far include the fact that two different things have resulted from the state's omnipotence, namely, the state and the nationality [...] It is a huge error not only from the state and legal perspective, but also from the philosophical one. [...] To say that these two things are mutually equal would be if we wanted to make the acts of the members of a society equal with those of the members of a family [...] The concept of the nation cannot be understood otherwise but as a tribe; because it is only in this way that the nation is shown as something organic, something that appears in one language and origin. [...] Therefore, the state does not constitute the nation, but vice versa, the nation constitutes the state [...]. Such mistaking of the concept of ‘nationality’ for citizenship must infuriate some nationalities because it is completely opposite to their sentiments, thoughts and notions. For example, a Serb cannot understand being considered ‘magyar nemzet’, but he will not accept being called ‘Hungarian’ either, just as a Serb in Turkey will not be called „a Turk“ just because he lives in Turkey [...] Understand once and for all the being of the nationality. Do not consider it the same as the state. Try to make a strong distinction between genetic and politi-

cal nationalities. [...] Finally, do not lie yourselves. As we have said many times, nationality is not just a phrase or a fashion. It is a spiritual being of one nation, which forms its personality“.

Vladimir Jovanović (1833–1922) completed his formal education at Belgrade's Lycée and agricultural academies in Austria and Germany, but considered himself a sociologist – completely rightfully. He spoke German, English and French; he was a professor at the Great School, a national revolutionary who was imprisoned, as well as a minister and an academic. He wrote articles and books from agronomy, political economics, about social and political issues, textbooks of French and arithmetic, memoirs, and began working independently on the Encyclopaedia (*Dictionary of Politics*). In his extensive opus, various ideological influences can be recognized: of German idealistic philosophy, pan-Slavism, Italian thinkers from the period of Risorgimento, and of French and English positivists. During his frequent stays abroad, he met more leading English, Italian, Russian and French liberal intellectuals and politicians than any Serb of that period. He had a great oratorical talent, leadership abilities and was considered the leader of the whole generation of Serbian intellectuals.

During his first stay in London in 1863, he published the study entitled *The Serbian Nation and the Eastern Question* with the intention of winning over the British public for the Serbs and Serbia. „The civil societies were still not so unified as they are in their aspiration for national liberty and independence. It is no longer a tie between individual persons, but a tie of the people determined by what is called the spirit of the time [...]. However, until liberty becomes the people's general destiny, an important question will always remain: how to achieve more completely the aspiration for national liberty and independence [...]. Being Serbian, I will try to emphasize the maturity of the Serbian people for a close tie with its liberal (freedom-loving) brothers, just as such maturity is reflected in the history and political life of the Serbs“. Following the example of the Western thinkers who saw the roots of liberalism in „German forests“, he proved that the Serbs' desire for independence had derived from the fact their forever shown inclination towards freedom and democracy, and that their ability to create the state on the principles of constitutionality and parliamentarism was unquestionable. He elaborated these ideas in the brochure *Srbenda and the Idler* published in Novi Sad in 1864. Jovanović criticized foreign influences – not because he was a xenophobe, but because he believed that the majority of his compatriots quickly and easily adopted the worst from abroad, while remaining indifferent to good achievements. He believed that for the strengthening of patriotism it is necessary to create a modern cultural pattern that will be a combination of the traditional and the new. His attitudes about civil morality and duties, about patriotism,

family and preserving national features, are characteristic for Giuseppe Mazzini whom Jovanović met in person and kept correspondence with. „To perfect everything in a Serb that makes him a man; to develop the strength and keep the people's pride, to enable everyone and everything to be good; that is the model of revived Serbia. It is certainly proper to ask in this society: *Are we going directly towards our state model?*“ Jovanović used the term „Srbenda“ to denote a sober host and head of the family, while the idler is a person destroyed by the latest fashion. These two archetypes are shown in the long list of Srbenda's virtues and the idler's faults. The short chrestomathy also includes the speech delivered by Jovanović at the founding assembly of the United Serbian Youth in Novi Sad in 1866. He explained that, despite the name, a member of this organization could be every adult Serb, regardless of the state he lives in or of his political beliefs. „The Serbian nation does not have its freedoms yet; at the cross-roads between slavery and freedom, everyone who feels Serbian cannot be anything but a 'liberal'. When the Serbian people becomes *completely free*, then it will be possible to distinguish the Serbs who are 'conservative' and who want primarily to be certain of what they have, and that is why they take a step at a time, from 'liberals', who believe in the eternity of liberty and what to progress at the pace of time“. He also emphasized that the task of the Youth was to work on the strengthening of the spiritual and cultural togetherness of the Serbian nation. He clearly summed up his beliefs in his 1873 programmatic article *What We Want and How We Will Proceed*. „What makes a society is the agreement in thoughts and feelings, in the characters and customs, in the will and deeds, in the spirit and the character of the people who want to live together. And where can such agreement be cherished more naturally than in the bosom of nationality? The tie between the origin and blood relation keeps a man close to another man; the commonality of the mother tongue enables everyone understand all others easily and vice versa [...] Ever since it knows people, history has always known the tie between the origin, language and tribe. And in today's Europe, the principle of nationality has been sanctified partly as the basis of social revival. It is completely natural that *those of Serbian origin will strive for the liberation of the Serbian people, in all its numbers, and for its unification in its own state*. The political status, history, geography and ethnology say that Serbia has been called to be the hearth from which the light of truth awaken the awareness of freedom, justice and progress among the suffering brothers in the neighbourhood as well, and that Southern Slaves will cherish their fraternal feelings and their fraternal aspirations on it [...] In that spirit, we will also, as much as we can, help to build in our people the awareness of mankind as one large family“.

БЕЛЕШКА О АУТОРИМА

Бранко Бешлин (1960), редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду, на предмету Општа историја новог века. Аутор је више монографија: *Весник йраїедије; немачка шїамїа у Војводини 1933–1941. іодине* (Нови Сад 2001); *Евройски уїицији на срїски либерализам у XIX веку* (Нови Сад 2005); *Евіеније Савојски и њеїово доба* (Нови Сад 2017). Научне радове објављивао је у домаћим и странима научним часописима и зборницима радова. Био је уредник часописа и зборника, руководилац пројеката и одељења, члан одбора и редакција. Вишедеценијски је сарадник и бивши потпредседник Матице српске и тренутно главни уредник *Срїскої биоїрафскої речника*, лексикографске едиције те установе.

Контакт: beslin@ff.uns.ac.rs

Исидора Точанац Радовић (1972), научни сарадник Историјског института у Београду. Шира област научног истраживања је историја Срба у рано модерно доба (16–18. век), а посебно друштвена и црквена историја и демографија српског народа у Хабзбуршкој монархији током 18. века. Аутор је монографије *Срїски народно-црквени сабори 1718–1735*. (Београд, 2008) и бројних радова у часописима, домаћим и међународним тематским зборницима, као и лексикографским издањима.

Контакт: isidora.tocanac.radovic@iib.ac.rs

Јелена Илић Мандић (1981), виши научни сарадник Историјског института у Београду. Истраживачка област везана је за Војну границу Хабзбуршке монархије у 18. веку, а посебно просторни, организациони, друштвени и економски развој на државној периферији. Аутор је монографије *Банайїска војна їраница (1764–1800)* (Београд, 2020), за коју јој је додељена награда Матице српске за историографију „Иларион Руварац“. Објавила је више радова у домаћим и међународним тематским зборницима и научним часописима, као и енциклопедијске јединице у лексикографским издањима.

Контакт: jelena.ilic@iib.ac.rs

Марија Андрић (1991), научни сарадник Историјског института у Београду. Добитница је награде „Проф. др Катарина Амброзић“ за 2015. годину и стипендије Владе Италије за 2018. годину. Докторира-ла је у марту 2023. године на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду тезом „Венеција и трговци са османског Балкана: Статус и услови пословања (16–18. век)“. У својим истраживањима фокусира се на историју Венецијанске републике и посебно на трговачке и дипломатске односе османског Балкана и Венеције у рано модерно доба (16–18. век). Аутор је више чланака у часописима и зборницима радова у земљи и иностранству.

Контакт: marija.andric@iib.ac.rs

CIP – Каталогизација у публикацији –
Народна библиотека Србије, Београд

323.1(=163.41)(4)“1618“(082)

329.17(=163.41)(4)“16/19“(082)

94(=163.41)“16/19“(082)

ДРЖАВНО-правни оквири и осећање припадности : српски
колективни идентитети у новом веку / Бранко Бешлин... [и др].

– Београд : Универзитет, Филозофски факултет, 2024 (Београд :
Службени гласник). – 210 стр. ; 24 cm

„Ова публикација је резултат рада на пројекту Concepts of
Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse – Medieval,
Modern, Contemporary (CoNatPat) који финансира Фонд за науку
Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).“ -->
колофон. – Тираж 200. – Увод: стр. 7–8. – Белешке о ауторима:
стр. 209–210. – Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија: стр. 169–177. – Summaries.

ISBN 978-86-6427-297-1

1. Бешлин, Бранко, 1960- [аутор]

2. Точанац Радовић, Исидора, 1972- [аутор]

а) Идентитет -- Срби -- Политички аспект -- 17в-19в

б) Патриотизам -- Срби -- 17в-19в

COBISS.SR-ID 144107273